

ПІДРУЧНИК КУРСУ

ДЕМОКРАТІЯ:

від теорії
до практики

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Canada

Ця публікація була розроблена Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Міністерства міжнародних справ Канади та британської допомоги від уряду Великої Британії. Будь-які думки, викладені в цій публікації, належать автору і не обов'язково відображають погляди USAID, уряду США, Міністерства міжнародних справ Канади, уряду Канади або уряду Великої Британії.

Демократія: від теорії до практики. Підручник курсу
Copyright © 2018 Міжнародна фундація виборчих систем.
Усі права застережено.

Заява про дозвіл: жодна частина цієї публікації не може бути відтворена у будь-якій формі або будь-якими засобами, електронними чи механічними, включаючи фотокопіювання, запис або будь-який інший спосіб зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу Міжнародної фундації виборчих систем.

Запити на отримання дозволу повинні містити таку інформацію:

- опис матеріалу, дозвіл на копіювання якого бажають отримати.
- опис того, із якою метою буде використано копійований матеріал і в який спосіб.
- Ваші ім'я, посада, назва компанії чи організації, номер телефону, номер факсу, адреса електронної пошти та поштова адреса.

Будь ласка, надсилайте всі запити на отримання дозволу до:

International Foundation for Electoral Systems
2011 Crystal Drive, 10th Floor
Arlington, VA 22202
E-mail: editor@ifes.org
Fax: 202.350.6701

Основний автор і редактор: д-р Грір Берроуз
Співавтори: Сергій Буров, Олена Семьоркіна, Валентина Потапова,
Марія Гелетій, Ольга Коваленко, Гіо Кобахідзе
Радники та редактори: Джейкоб Фоусетт, Інна Совсун,
Олександр Дем'янчук, Денис Ковриженко, Каріна Кальник
Переклад з англійської: Ірина Бабаніна
Дизайн та ілюстрації: Олена Старанчук
Видання та друк: ТОВ «Гнозіс», вул. Межигірська, буд. 82-А, 04080, м. Київ,
ТОВ «АК-ГРУП», вул. Пушкінська, буд. 45/2 літ. «А», 01004

Подяка:

Висловлюємо подяку команді авторів, фахівців і педагогів, які заклали основу методології IFES SEED: «Посилення залученості через освіту для демократії» в Грузії через курс IFES з громадянської освіти для університетів під назвою «Демократія та громадянство». Особлива подяка розробникам та редакторам другого видання підручника курсу «Демократія та громадянство» в Грузії – Звіаду Абашидзе, Кетеван Мухігулі, Саломе Дундуа, Тамар Карайя та Малхазу Матаберідзе, зусилля яких сприяли еволюції ініціативи SEED в Грузії та за її межами. Їхні внески послужили основою і відображені в цьому тексті.

ISBN: 978-966-2760-88-0

ПІДРУЧНИК КУРСУ

ДЕМОКРАТІЯ: від теорії до практики

Основний автор і редактор:
Д-Р ГРІР БЕРРОУЗ

ПЕРЕДМОВА

Двадцять п'ять століть тому в Стародавніх Афінах постала ідея, що запалила світло надії. Ця ідея утверджувала віру в те, що управлінська влада буде зосереджена в руках народу. Хоча тодішнє втілення цієї ідеї було далеким від ідеалу чи справедливості (адже жінки та раби були серед тих, хто не міг брати участі в суспільних процесах), усе ж саме афіняни заклали підвалини нашої сучасної демократії й концепцію демократичного громадянства з його невід'ємними правами й обов'язками.

Упродовж останнього десятиліття перед демократичними країнами постають, і далі будуть поставати, старі й нові виклики; це загрози, які випробовують рішучість громадян і твердість усталених інституцій і норм. Загальний занепад демократії в усьому світі протягом останнього десятиліття, документально підтверджений Freedom House, Carnegie Europe¹ та іншими організаціями, що відбувається на тлі підйому популізму та політики виключення в певних країнах, невинного зростання обсягів даних у соціальних мережах і тонко налаштовуваного алгоритмування нашої поведінки та вподобань, створює нову реальність для наших демократій.

Суспільства з традиційно пасивним електоратом, якому бракує згуртованості та довіри до політиків, зараз стикаються з додатковими проблемами, оскільки конкуренція за увагу електорату через соціальні мережі й нові технології на сьогодні жорсткіша й ефективніша, ніж будь-коли раніше. Без демократичних інститутів, верховенства права, активного громадянського суспільства, незалежних засобів масової інформації та поінформованої участі громадян демократія навряд чи виживе й зможе процвітати.

Хоча, безумовно, немає якоїсь однієї причини регресу демократії у світі, проте стає дедалі очевиднішим, що ніщо не зможе замінити поінформованих, уваж-

¹ / Staffan I. Lindberg "The Nature of Democratic Backsliding in Europe." Carnegie Europe, July 24, 2018. <https://carnegieeurope.eu/2018/07/24/nature-of-democratic-backsliding-in-europe-pub-76868>

них, активних громадян, які усвідомлюють свою суспільну роль і відповідальність. Для того, щоб країни могли вистояти перед загрозами для демократії в цифрову епоху, громадяни повинні володіти знаннями і навичками, які забезпечують дієву участь у демократії та сприяють розвитку демократичних цінностей.

У зв'язку з цим постають важливі питання про те, де, коли і як наші громадяни розвивають здатність відстоювати демократичні права для себе та інших, цінувати різноманіття, захищати рівноправні можливості й відігравати активну роль у демократичному житті. Хоча на ці питання не можна дати одну якусь відповідь, вони нагадують нам, що громадянами демократії стають, а не народжуються. І саме нині громадяни більше, ніж будь-коли, потребують засобів та інструментів, які дозволять їм не піддатися небезпеці популізму, політики виключення, перенасиченості даними й дезінформації.

У відповідь на загострення цієї проблеми й визнаючи важливу роль громадянської освіти для демократичного громадянства, IFES, у партнерстві з органами адміністрування виборів, академічними колами, засобами масової інформації й громадянським суспільством в усьому світі, працює над упровадженням програм громадянської освіти, що покликані зміцнити навички й знання, які є ключовими для обізнаного та демократичного громадянина в цифрову еру, одночасно поширюючи демократичні ставлення й цінності. В Україні ці заходи здійснюються за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Міністерства міжнародних справ Канади та британської допомоги від уряду Великої Британії. Ця підтримка надала нам можливість створити інноваційний курс громадянської освіти для університетів «Демократія: від теорії до практики» тривалістю один семестр.

Курс ґрунтується на тривимірному підході:

1. Щоб зміцнити знання слухачів курсу, IFES розробляє навчальні програми та матеріали курсу, включно з цим підручником, які призначені для формування фундаментального розуміння прав людини, суті належного

врядування, громадянського суспільства та ролі громадян у демократії. Наскрізними темами курсу є вибори, медіаграмотність, різноманітність, гендерна рівність, права меншин, інклюзивність і доступність для людей з інвалідністю, а також інструменти електронної участі.

2. Паралельно з цим, IFES працює з викладачами над упровадженням інтерактивних методик викладання громадянської освіти в закладі освіти шляхом створення освітнього середовища, орієнтованого на студентів.
3. І нарешті, протягом усього семестру під час вивчення курсу студентів заохочують створювати власні проекти громадянської дії. Це дає студентам змогу вирішувати проблеми у своїх громадах, проблеми, які вони самі визначають і на подолання яких спрямовують свої зусилля. Незалежно від того, вирішують студенти проблему гендерної нерівності чи захисту прав меншин, цей підхід допомагає їм сформулювати уявлення про те, як вони могли б узяти керування ситуацією у власні руки, та критично оцінити свою роль у сприянні демократичним змінам.

Цей курс, який було впроваджено в українських університетах у вересні 2018 р., базується на світовій методології IFES з громадянської освіти для університетів під назвою «Посилення залученості через освіту для демократії» (Strengthening Engagement through Education for Democracy – SEED).

Філософ і просвітителю Джон Дьюї зауважив: «Демократія має народжуватися знову з кожним новим поколінням, а просвітництво є її повітучою».²

Упроваджуючи програми громадянської освіти, IFES працює в різних куточках земної кулі, щоб навчати нове покоління виборців і лідерів ефективно зустрічати виклики, що постають перед ними в еру (дез)інформації, зростання популізму та політики виключення.

² / John Dewey "The Middle Works. 1899-1924." Southern Illinois University Press, 1980.

« Демократичний спосіб мислення не є природним...егоцентризм та етноцентризм є основними рушійними силами людства, цього не потрібно навчати, вони мимовільні, як дихання. Демократія, натомість, складається зі звичок і навичок, які необхідно розвивати і які не розвинуться самі собою ».

Волтер Паркер,
«Educating the Democratic Mind»

ВСТУП

Які звички та компетентності повинні мати громадяни демократичних суспільств? Чи істотно відрізняється демократичне громадянство від інших форм громадянства? Якщо люди не мають природної схильності до демократичних принципів, то яким чином їх можна розвинути в достатній мірі для того, щоб демократичні суспільства могли вижити? Ось деякі питання, якими ми керувалися під час створення цього підручника. Мета підручника й курсу «Демократія: від теорії до практики» – допомогти студентам університетів розвивати демократичні принципи й практику в українському суспільстві та користуватися перевагами такої системи для громади й особистості.

Учені загалом сходяться в думці, що громадяни повинні відігравати значну роль у процвітанні здорової демократії. Незважаючи на те, що структура та діяльність органів влади країни визначають «тип» системи врядування, громадяни теж відіграють певну роль у спрямованні способу дій цих органів. У демократичних суспільствах громадян закликають приймати рішення і вживати заходів для підтримки й захисту інтересів суспільства загалом та окремих індивідів зокрема. Для того, щоб зробити це ефективно, громадяни повинні опанувати знання з певної тематики та формувати ряд навичок і ставлень, що підтримують демократію. Мета цього підручника — дати студентам значний обсяг знань, необхідних для розуміння системи демократії, яка розвивається в Україні, й визначити роль, яку можуть і повинні відігравати громадяни. Для деякого із читачів ідеї, які розглянуті в цьому підручнику, можуть бути новими; іншим – ця інформація дасть можливість поглянути на вже відомі теми дещо по-іншому. Незалежно від того, яким є ваш рівень розуміння ідей, що стосуються демократичного громадянства, ми сподіваємося, що процес їх глибшого пізнання стане безперервним, адже, хоча демократія й обіцяє великі свободи, вона вимагає в першу чергу відповідальності.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Філософські засади демократичного врядування 15

1.1 Філософські засади демократичного врядування.....	18
Томас Гоббс: «Війна всіх проти всіх».....	20
Жан-Жак Руссо: «Загальна воля».....	21
Джон Локк: «Раціональні люди».....	22
<i>Вправа 1 – Чому люди згодні поступитися майном або свободами?</i>	23
1.2 Формування суспільства й держави.....	26
Функція(ї) держави.....	27
1.3 Принципи демократії.....	32
<i>Вправа 2 – Застосування принципів демократії</i>	41
Сучасна демократія.....	48

РОЗДІЛ 2. Права людини 51

2.1 Що таке права людини?.....	54
Еволюція прав людини.....	55
Створення Організації Об'єднаних Націй.....	58
<i>Вправа 1 – Визначення прав людини</i>	59
2.2 Загальна декларація прав людини.....	62
Розуміння Загальної декларації прав людини.....	63
Негативні та позитивні права.....	64
2.3 Розвиток уявлень про права людини в Україні.....	66
Права людини в період до здобуття незалежності.....	66
<i>Вправа 2 – Еволюція прав людини в Україні</i>	70
Права людини в період після здобуття незалежності.....	71
2.4 Міжнародні конвенції та пакти про права людини.....	73
Захист прав людини під час війни.....	74
Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.....	75
Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.....	79
Конвенція про права дитини.....	83
Рамкова конвенція про захист національних меншин.....	85
Конвенція про права осіб з інвалідністю.....	87
<i>Вправа 3 – Ситуація із захистом прав людини в Україні</i>	89

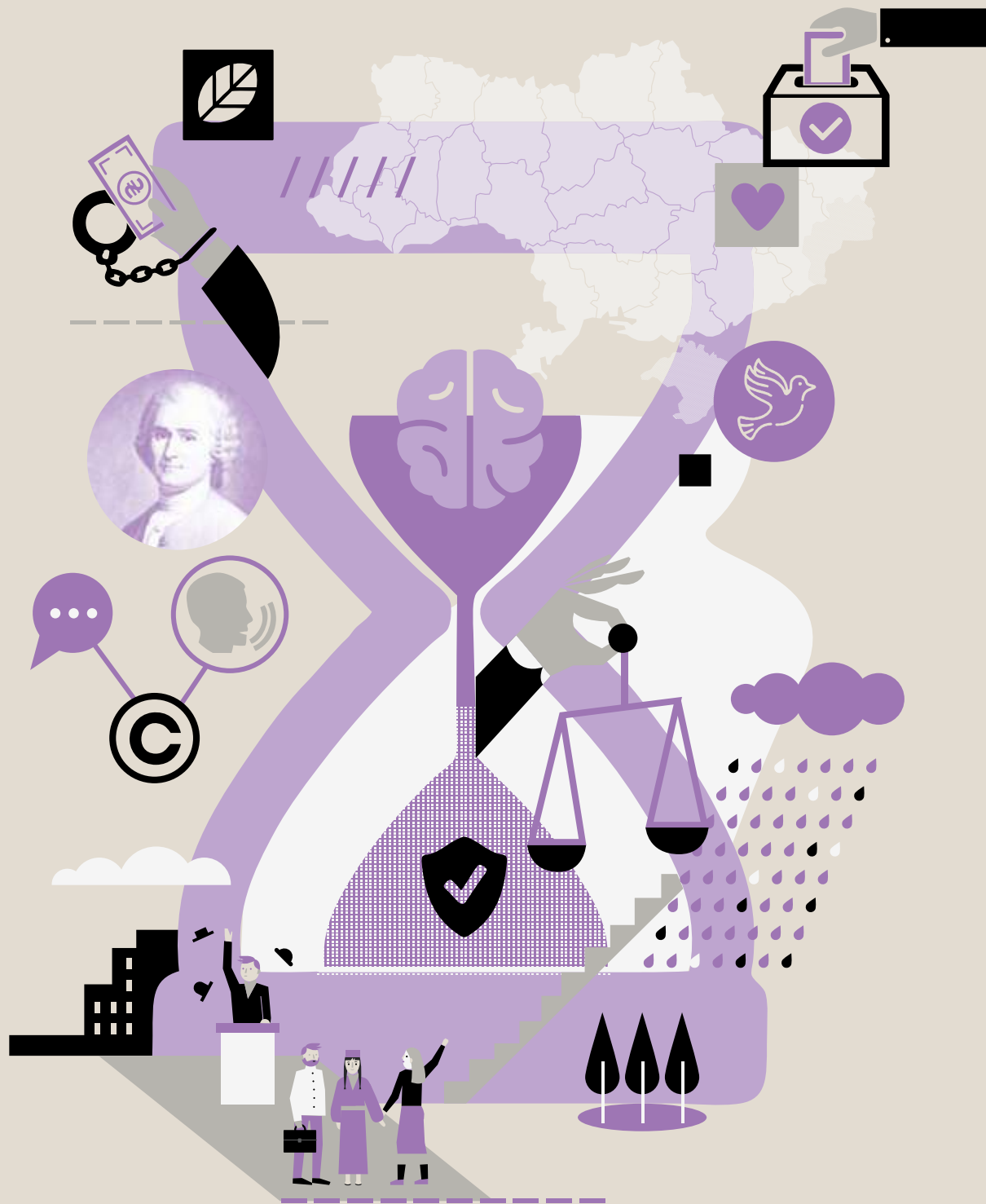
2.5 Механізми захисту прав людини.....	90
Європейський суд з прав людини.....	90
Механізми, що діють в Україні.....	92
<i>Вправа 4 – Механізми захисту прав людини в Україні</i>	96
<i>Вправа 5 – Роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини</i>	100
2.6 Реалізація прав людини та проблеми у цій сфері.....	102
Висновок.....	103

РОЗДІЛ 3. Конституціоналізм, ліберальна демократія та їх розвиток в Україні 105

3.1 Конституції та держава.....	109
Розуміння поняття «конституціоналізм».....	109
Виклики для конституційних демократій.....	111
<i>Вправа 1 – Уроки історії: від демократії до тоталітаризму</i>	112
3.2 Україна й конституціоналізм.....	115
Коротка історія конституціоналізму в Україні.....	115
Сучасна епоха та конституціоналізм в Україні.....	117
Суверенітет народу.....	124
<i>Вправа 2 – Оцінка змін до Конституції України</i>	126
3.3 Адміністративно-територіальний поділ і система державного врядування в Україні.....	127
Адміністративно-територіальний поділ України.....	127
Система державного врядування в Україні.....	128
3.4 Механізми демократії в державному врядуванні.....	136
Система стримувань і противаг.....	136
Прозорість.....	138
Уряд як надавач послуг.....	139
<i>Вправа 3 – Обмеження влади</i>	141
3.5 Вибори та політичні партії.....	142
Вибори та виборчі системи.....	142
Яка роль виборів у демократії?.....	143
Політичні партії та партійні системи.....	146
Політичні партії та формування партійної системи в Україні.....	149
Історія партій.....	150
<i>Вправа 4 – Аналіз функцій політичних партій</i>	152
Висновок.....	153

РОЗДІЛ 4. Громадянське суспільство та демократія	155
4.1 Визначення громадянського суспільства	158
Ключові характеристики громадянського суспільства	158
Умови для процвітання громадянського суспільства	163
Свобода об'єднань і свобода вираження поглядів	164
Делегування соціальних обов'язків і децентралізація влади	165
Культура довіри та співпраці	166
<i>Вправа 1 – Наскільки широким може бути право на свободу вираження та об'єднань?</i>	167
4.2 Огляд історії громадянського суспільства в Європі	171
4.3 Демократичні функції громадянського суспільства	175
Вацлав Гавел і роль громадянського суспільства за демократичного ладу	175
Ларрі Даймонд – десять функцій громадянського суспільства	177
<i>Вправа 2 – Як громадянське суспільство може допомогти в здійсненні демократичної реформи</i>	181
4.4 Сила громадянського суспільства в демократичних реформах у країнах Східної Європи	183
Громадські рухи в комуністичних країнах Східної Європи	183
Історія Польщі: рух «Солідарність»	184
Історія Чеської Республіки й Вацлав Гавел	185
Історія Румунії	187
Україна та «Революція на граніті»	188
<i>Вправа 3 – Конкретний приклад: аналіз громадських організацій</i>	190
4.5 Соціальний капітал: значення та функції	191
Історія Італії: XIX ст.	194
Спільні риси соціального капіталу	196
<i>Вправа 4 – Соціальний капітал, побудова соціальних мереж і користь від цього</i>	198
4.6 Виклики, пов'язані з громадянським суспільством	200
Виклики, зумовлені діяльністю громадянського суспільства	200
Виклики, що постають перед органами влади	201
Виклики, зумовлені діяльністю органів влади	202
4.7 Україна й громадянське суспільство	203
Історія громадянського суспільства в Україні	203
Громадянське суспільство в незалежній Україні	206
Вплив організацій громадянського суспільства на органи влади	213
Виклики для громадянського суспільства	214
<i>Вправа 5 – Молодь і громадянське суспільство: конкретний приклад</i>	215
Висновок	217

РОЗДІЛ 5. Громадянська участь	219
5.1 Громадянство й демократія	222
Що таке громадянство?	222
Обов'язки громадян у демократичному суспільстві	222
Переваги залучення до громадянської участі	223
5.2 Методи громадянської участі	225
Участь в виборах	226
Безпосередні звернення та комунікація з органами влади	227
Участь в організаціях	230
Моніторинг діяльності органів влади та посадових осіб	232
Одержання інформації та моніторинг поточних подій	233
Економічні заходи	234
Підтримка політичних дій	236
Волонтерські послуги або діяльність	236
Проведення інформаційної кампанії	237
<i>Вправа 1 – Оцінка методів громадянської участі</i>	238
5.3 Інформовані громадяни	240
<i>Вправа 2 – Визначення упередженості в новинах</i>	245
5.4 Чинники, що впливають на участь громадян у демократичних процесах	246
Громадянська культура	246
Врядування в інтересах громадян	247
<i>Вправа 3 – Конкретний приклад: методи врядування, орієнтовані на громадян</i>	250
Громадянська чеснота	251
Які є типи громадян?	252
5.5 Громадянська участь в Україні	255
Коротка історія	255
Громадянська дія на місцевому рівні	259
Виклики	261
<i>Вправа 4 – Аналіз даних</i>	262
<i>Вправа 5 – Які заходи я вживатиму?</i>	266
ВИСНОВОК	269
ПОСИЛАННЯ Й ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА	271

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ВРЯДУВАННЯ

«Можливо, звір існує... а може, це лише ми».

Вільям Голдінг,
«Володар мух»

У романі «Володар мух» розповідається, як група школярів опиняється на самоті на пустельному острові після того, як літак, на якому вони летіли, зазнав катастрофи, а пілот загинув. Позбавленим нагляду дорослих і вільним від обмежень, хлопчикам доводиться формувати власне суспільство. У групі виникає конфлікт між кількома угрупованнями, які прагнуть досягти різних цілей: дехто з хлопчиків хоче, щоб їх урятували, інші – воліють досліджувати межі своєї щойно набутої свободи, а треті – ставлять за мету посилити свій вплив на групу. Страхи, пов'язані з тим, що буцімто на острові є звір, посилюють емоційне напруження. Зрештою, хлопчики проявляють темні сторони своєї природи, між ними виникають бійки, дехто з дітей гине. Книгу часто обговорюють як алегоричне зображення «природного стану».

Природний стан можна визначити як уявну спільноту чи суспільство, де немає влади; гіпотетичне місце, де поведінку людини не регулюють закони, звичаї або традиції, які передбачають співпрацю. У природному стані люди живуть у постійному змаганні одне з одним і прагнуть захищати лише власні інтереси та, можливо, інтереси свого безпосереднього оточення.

Роман досліджує наслідки життя в такому стані та ймовірність того, що люди почнуть проявляти агресію одне до одного. Саме тому один із персонажів, Саймон, у якийсь момент говорить: «Можливо, звір існує... а може, це лише ми». Політичні філософи постулюють, що саме цей потенціал проявлення «звіра» в людській сутності і привів до потреби у створенні органів влади. Ця теорія буде детальніше розглянута далі разом з іншими аспектами влади та демократії.

1.1 ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ВРЯДУВАННЯ

Де починаються й закінчуються права індивіда? Які є обмеження свободи дії або слова окремої особи? До яких дій ви вдалися б для захисту своїх інтересів у природному стані, коли немає жодного органу влади чи формалізованих правил? А для захисту життя? Що робити, якщо хтось віддає перевагу добробуту власної родини, а не вашому праву на життя? Коли людина в природному стані усвідомлює, що її життя, свобода, власність або прагнення до щастя піддаються ризику, вона, природно, починає думати про способи їх захисту. Якими способами людина може захищати ці права? Що робити, якщо ваші інтереси радикально відрізняються від інтересів інших членів вашої спільноти?

Ці питання допомагають нам краще зрозуміти мету й філософські засади врядування та концепцію побудови системи органів влади.

Орган влади є інституцією, яку індивіди, що утворюють суспільство, можуть уповноважити на перетворення розбіжних, часто кардинально протилежних інтересів окремих осіб або груп у нормативно-правові системи, публічну* політику та національні стратегії. Інакше кажучи,

... орган влади може бути уповноважений трансформувати індивідуальні особисті інтереси у стан, який приносить користь кожному члену суспільства. Цей стан відомий як **«загальне благо»**.

* Після тривалих наукових дискусій в українській науковій літературі все частіше починають використовувати термін «публічна політика» замість «державна». Детальніше див. О. Дем'янчук. Публічна політика в системі управління суспільним життям. У зб. *«Система розробки і здійснення публічних політик в Україні.»* Під заг. ред. О. Дем'янчука. – Факт. – Київ, 2004. С. 5-21. – Прим. ред.

Саме можливість спільного блага мотивує людей поступитися деякими особистими інтересами. Через повноваження, якими індивіди наділяють органи влади, встановлюються й впроваджуються певні правила й політики. Ці правила й політики можуть забезпечити порядок і захист прав та інтересів, визначених суспільством через органи влади.

Переходячи від первісного стану до керованого суспільства, люди поступаються певними свободами та правами в обмін на вигоди й захист, які пропонує життя в керованому суспільстві. Щоб краще зрозуміти цей обмін деяких особистих свобод (наприклад, обмеження на висловлення ненависті або крадіжки) на вигоди (наприклад, мирне співіснування через верховенство права, вищий рівень добробуту й захист власності), філософ XVII ст. Томас Гоббс сформулював теорію суспільного договору. Теорія суспільного договору описує систему, за якої люди погоджуються відмовитися від деяких прав (свобод), щоб вийти з природного стану. Для того, щоб такі трансформації були успішними, необхідно призначити певну особу або групу осіб, які мають силу та повноваження забезпечувати виконання суспільного договору. Інакше кажучи, люди погоджуються жити разом за спільними законами й створюють механізм забезпечення виконання суспільного договору та законів, які його складають. Таким механізмом є система органів влади. Гоббс уважав, що найкращим органом влади є абсолютний правитель, такий як монарх, який може забезпечити дотримання суспільного договору.

Джон Локк, ще один філософ XVII ст., який також був теоретиком суспільного договору, уважав, що формування системи органів влади було найкращим шляхом виходу з природного стану. Для Локка суспільний договір був угодою між індивідами й органами влади. Локк стверджував, що для того, щоб захистити свої права та майно, індивід має добровільно передати деякі свої права та свободи органам влади й погодитися на існування органів влади. Тоді такі органи влади набудуть повноважень для захисту природних прав людини. Важливо, що за такої угоди органи влади повинні бути легітимізовані народом, щоб вони могли визначати правила суспільства та впроваджувати ці правила/закони заради загального блага. Отже, згідно з теорією Локка, органи влади здійснюють урядування тільки тому, що саме суспільство уповноважило їх на це. Така повсякденна дія, як сплата податків, є одним із найяскравіших прикладів того, як громадяни передають власність чи свободи органам влади. Використовуючи надходження від людей у вигляді податків, органи влади несуть відповідальність за дії, спрямовані на загальне благо, оскільки утримують такі інституції, як збройні сили – заради безпеки, або школи – для навчання всіх членів суспільства.

Томас Гоббс
(1588-1679 рр.)

Томас Гоббс: «Війна всіх проти всіх»

Англійський філософ Томас Гоббс (1588-1679 рр.) у своєму творі «Левіафан» (1651 р.) стверджує, що природний стан є взагалі небажаним; більше того, такий стан суворий і безжалісний. Гоббс, характеризуючи природний стан, описує його як «війну всіх проти всіх». «У такому становищі немає місця для працелюбства, бо плоди його не певні: і внаслідок цього немає ні землеробства, ні мореплавства, ні торгівлі заморськими товарами, ні зручних будівель, ні засобів руху та переміщення речей, що вимагають великої сили, ні знання земної поверхні, ні врахування часу, ні мистецтв, ні письма, ні суспільства, а найгірше понад усе це – постійний страх і небезпека насильницької смерті, й життя людини – самотнє, бідне, безпросвітне, тупе й коротке».³

Отже, на думку Гоббса, люди були змушені погодитися на формування організацій, які б вирішили проблеми, які він описав. Він назвав це «**суспільним договором**».

Головна ідея мислителя полягала в тому, що держава, закони й органи влади формуються на основі добровільного рішення людей, щоб задовольняти конкретні потреби, і цей процес не є результатом надприродної сили, як стверджували багато релігійних мислителів свого часу. Гоббс уважав, що тільки пряме врядування змогло подолати природний стан задля досягнення громадського порядку й виживання.

³ / Thomas Hobbes, Edwin Curley. Leviathan (2007). Hackett. p. 76. Джерело перекладу цитати: Гоббс Т. Левіафан. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с.

Жан-Жак Руссо
(1712-1778 рр.)

Жан-Жак Руссо: «Загальна воля»

Жан-Жак Руссо (1712-1778 рр.) у своєму творі «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.) стверджував, що всі люди від народження вільні й за своєю сутністю добрі, але сили суспільства розбестили людство. На відміну від Гоббса, Руссо не вважав існування природного стану проблемою, навпаки, на думку філософа, негативні якості, такі як жадібність і егоїзм, з'явилися саме з розвитком соціальних інститутів і відповідних норм. Прикладом цього є право приватної власності, яку Руссо розглядав як руйнівну практику, що сприяла зосередженню людини на власних інтересах, підживлювала людську жадібність і прагнення до здирництва. Отже, на думку Руссо, саме існування державних інститутів руйнує наївну й невинну природу, властиву людям.

Єдиний спосіб подолання цієї дилеми Руссо вбачав у тому, щоб люди поступилися індивідуальними бажаннями на користь колективної волі, яку він називав «**загальною волею**», що представляє спільні інтереси суспільства. Руссо вважав, що загальна воля повинна бути виражена через самоврядування та закони, які відображають загальне благо.

У такий спосіб, стверджував він, свобода й влада можуть бути сумісними, оскільки легітимні закони спираються на самоврядування та відображають загальну волю громадян. Таким чином, підкоряючись закону, індивідуальний громадянин підкоряється політичній спільноті як її член. За словами Руссо, загальна воля була основою суспільного договору та засобів, завдяки яким люди могли б подолати суспільні вади, що верховодять людським родом і спонукають його зосереджуватися виключно на власних інтересах. Ідеї Жан-Жака Руссо значною мірою вплинули на Французьку революцію 1789 р. й стали ідеологічною основою пореволюційної Французької республіки.

Джон Локк
(1632-1704 рр.)

Джон Локк: «Раціональні люди»

Ідеї Джона Локка (1632-1704 рр.) зіграли важливу роль у формуванні сучасної західноєвропейської демократичної держави. Локк висловив свої основні ідеї у праці «Два трактати про правління» (1689 р.). Його погляди можна розглядати як проміжну позицію між концепціями Гоббса та Руссо. Подібно до Руссо, він уважав, що люди вільні та рівні від народження, однак водночас поділяв погляди Гоббса на природний стан, за якого люди вступали

в конфлікт між собою, намагаючись реалізувати й захищати свої права. Локк також поділяв позицію Гоббса стосовно того, що система врядування, сформована на основі суспільного договору, була засобом подолання природного стану. Обидва ці філософи поділяли засадничу ідею про те, що люди добровільно вступають у суспільний договір, щоб отримати певні блага, хоча для одержання цих благ треба піти на деякі жертви. Погляди Локка також були глибоко вкорінені в його уявленні, що Бог дав людям здатність до раціонального мислення, щоб вони могли визначити моральний кодекс і керуватися ним та законами природи, які приведуть їх до щасливого та змістовного життя. Локк вважав, що необхідно укласти суспільний договір, щоб досягти цих цілей і захистити свої права. Отже, на думку Локка, люди самі погодилися на те, щоб органи влади керували ними, та, відповідно, надали цим органам владу для виконання природних законів тільки з цією метою. Локк писав:

*«Отже, політичною владою я вважаю право створювати закони, які передбачають смертну кару і, відповідно, усі інші менш суворі засоби покарання для регулювання й збереження власності, і застосовувати силу співтовариства для виконання цих законів і для захисту держави від нападу ззовні – і все це тільки заради суспільного блага».*⁴

Локк також уважав, що якщо органи влади не виконуватимуть обов'язок із забезпечення захисту прав, то люди мають право повалити їх навіть із застосуванням сили, якщо це необхідно. Ця позиція суттєво вплинула на Славетну революцію в Англії 1688 р. та Американську революцію XVIII ст.

4 / John Locke. "Two Treatises of Government" <https://www.britannica.com/biography/John-Locke#ref1023433>. Цитата за виданням Локк Дж. Сочинения: В 3 т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1988. сс. 137–405. (рос.)

ВПРАВА 1

ЧОМУ ЛЮДИ ЗГОДНІ ПОСТУПИТИСЯ МАЙНОМ АБО СВОБОДАМИ?

Розглянемо таку ситуацію. Ви є учасником ігрового шоу.⁵ Дійшли до останнього раунду, у якому залишилися ви та ще один учасник. Є можливість, що ви один або ви й інший учасник можете виграти багато грошей. Вам пропонують зробити такий вибір: а) узяти всі гроші собі або б) розділити гроші з іншим учасником.

ПЕРШ НІЖ РОБИТИ СВІЙ ВИБІР, РОЗГЛЯНЬТЕ МОЖЛИВІ РЕЗУЛЬТАТИ ГРИ:

Результат №1 – Якщо обидва гравці вирішують зберегти гроші кожен для себе, то обидва йдуть з порожніми руками.

Результат №2 – Якщо один гравець вирішує поділити гроші між собою та іншим гравцем (гравець А), а інший – залишити всі собі (гравець Б), то гравець Б виграє всі призові гроші.

Результат №3 – Якщо обидва гравці вирішують поділити гроші між собою, то гроші розподіляють порівну між двома гравцями.

ЯКИЙ ВИБІР ЗРОБИЛИ Б ВИ Й ЧОМУ?

- Зважте на переваги та недоліки рішення поділити гроші.
- Які фактори спонукали б вас до рішення поділити гроші?
- З яких причин ви вирішили б не ділитися грошима?

ПРОАНАЛІЗУЙМО ВАРІАНТИ.

Якщо людина вирішить залишити всі гроші собі й інша сторона зробить те саме, то ніхто не виграє. Це, безумовно, не найкращий результат для будь-якої

5 / Описаний сценарій базується на шоу-вікторині, яку показували по телебаченню у Великій Британії у 2001 р. під назвою «Shafted».

зі сторін. Це природний стан, коли кожен діє у власних інтересах і з огляду на бажання захистити своє майно та безпеку; це також умови, за яких інші завжди є потенційними ворогами, тобто інший учасник має силу, що дає йому можливість удатися до дій, які позбавлять вас грошей. Тим часом, якщо один індивід діє лише у власних інтересах, а інший є більш великодушним, то перемає той, хто діє у власних інтересах. Цей сценарій може сприяти маніпуляціям та обману, коли кожен гравець намагається переконати іншого, що він готовий поділитися грошима. Цей сценарій також характеризується станом конкуренції та недовіри. Однак за сценарію №3 вигоду одержують обидва. Таким чином, основна причина, через яку індивід готовий поділити гроші, – це сподівання досягти результату №3.

Цей сценарій можна сприймати як форму суспільного договору, рішення по-жертвувати певним власним інтересом заради безпеки. За сценарію №3 є можливість досягнення гармонії та взаємовигідних умов. Вибір такого результату є прикладом

«освіченого власного інтересу», філософської думки, яка пояснює, що люди можуть пожертвувати деякими особистими благами на користь інших людей через віру в те, що це, зрештою, також відповідатиме їхнім власним інтересам.

Це особливість, на яку Алексіс де Токвіль звернув увагу у своїх міркуваннях про те, чому в XIX ст. Сполучені Штати Америки зробили демократичний режим стійким.⁶ Токвіль зазначав, що саме ця особливість дала можливість об'єднати людей різного походження і соціального стану заради досягнення спільних інтересів безпеки та процвітання в молодій країні.

Виходячи з описаного прикладу телевізійного шоу, видається цілком логічним, що люди готові поступатися певними власними інтересами для отримання благ. Це і є сутність поняття «освіченого власного інтересу»: людина реалізує дії, які служать іншим і можуть потребувати від неї певних жертв або затримок у задоволенні нею власних бажань, але все це вона робить, усвідомлюючи,

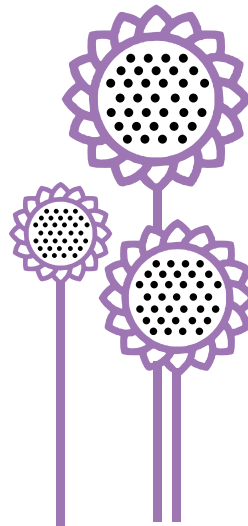
що врешті-решт це також піде їй на користь. Однак чи буде пересічна людина готова взяти на себе ризик вибору, пов'язаного з необхідністю поділу коштів, без повної впевненості в тому, що інший учасник вирішить так само поділитися грошима (таким чином, сподіваючись на результат №3), якщо внаслідок такого вибору можна залишитися без грошей (якщо інший гравець вирішить залишити гроші собі, результат №2)? Віра в те, що система буде справедливою та правосудною, як правило, потрібна для того, щоб пересічна людина була готова поступитися свободою чи майном (у цьому випадку грошима). Якщо така довіра є, раціональна людина може зрозуміти перевагу того, щоб поступитися половиною грошей, зберігши іншу половину. Таким чином, людина добровільно відмовиться від половини майна, щоб забезпечити захист іншої половини. Коли немає довіри до органів влади чи впевненості в тому, що система врядування захистить інтереси особи, людина може піддаватися спокусі діяти виключно у власних інтересах. Це іноді можна спостерігати, коли людина знаходить способи уникнути таких обов'язків, як сплата податків або дотримання інших законів. Коли таке трапляється, суспільний договір виявляється порушеним, і суспільству може бути завдано шкоди.

⁶ / Barbara Allen. "Alexis de Tocqueville on Civic Virtue and Self-Interest Rightly Understood in American Democracy." Presented at Annual Meeting of the American Political Science Association Meetings, Boston, Massachusetts, September 2-6, 1998.

1.2 ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ

Протягом багатьох століть панівною формою державного врядування була династична монархія, за якої правитель визначався за народженням і сімейним спадковим правом на престол. У межах династичних монархій влада була сконцентрована в руках монарха та привілейованої політичної еліти, тоді як більшість людей були лише їхніми підданими й не брала участі у формуванні органів влади. За феодальної системи, що переважала в певних частинах Європи та Азії, люди найчастіше були підданими місцевого володаря, який служив королю, а не підданими держави. Середньовічна монархія ставила особисту відданість і покірність монарху понад усе.

Американська революція 1775-1783 рр., яка привела до утворення Сполучених Штатів Америки, та Французька революція 1789-1799 рр., ознаменували собою зміну суспільних поглядів на роль влади й органів влади. Попередні уявлення про право на владу за народженням та суспільним положенням трансформувалися в уявлення про народ як джерела повноважень у демократичній країні. Згодом сучасні демократичні держави сформувалися на тій основі, що народ надає органам влади повноваження на врядування й так само може відкликати ці повноваження.

ФУНКЦІЯ(І) ДЕРЖАВИ

БЕЗПЕКА Й ЗАХИСТ ПОРЯДКУ

Багато мислителів уважали збереження порядку та безпеки найважливішим завданням держави. На думку Гоббса, лише суворе врядування могло б послабити страх, що випливає з природного стану, та забезпечити порядок. Відповідно до цього він уважав, що головною метою органів влади було гарантування безпеки, верховенства права й порядку.

Безпека має бути як внутрішньою, так і зовнішньою. Держава гарантує зовнішню безпеку за допомогою військових/збройних сил і служб безпеки, які відповідають за захист держави від нападів та агресії з боку інших держав. Держава також веде переговори про союзи з іноземними державами й забезпечує державну дипломатію для здійснення своїх інтересів через переконання. Внутрішня безпека держави забезпечується за допомогою законів і правоохоронних органів, які запобігають злочинності та безладу і встановлюють суспільний

порядок. Німецький соціолог Макс Вебер (1864-1920 рр.) уважав, що право на використання легітимної сили є найважливішою особливістю сучасної держави.⁷ Це право дозволяє державі застосовувати (або погрожувати застосуванням) фізичну силу для запобігання злочинності та безладу і для гарантування безпеки людей, що знаходяться під її врядуванням. У сучасному світі саме ці повноваження надано державі.

Макс Вебер
(1864-1920 рр.)

⁷ / Max Weber. "Politics as Vocation." <http://anthropos-lab.net/wp/wp-content/uploads/2011/12/Weber-Politics-as-a-Vocation.pdf>

ЗАХИСТ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ

На думку Джона Локка, захист прав людини та майна має бути головною метою держави й органів влади. Відповідно до цієї позиції, якщо держава не зможе захистити майно (що є результатом праці людини), то весь політичний і соціальний організм опиниться під загрозою. В інших випадках, коли права приватної власності не захищені, а права на вільне володіння майном не існують, люди можуть втратити свою мотивацію бути активними і творчими, оскільки вони не мають гарантій збереження своїх досягнень. Тому, доводив Локк, якщо ми хочемо сформувати й підтримувати суспільство справедливості та порядку, держава повинна підтримувати здатність суспільства до праці, головним чином через зменшення втручання в приватне життя й через захист продуктів праці (матеріальних чи інтелектуальних), створених членами суспільства. В іншому випадку відбудеться повернення до природного стану, тому що конкуренція з іншими задля досягнення власних інтересів, зокрема й через боротьбу та війну, буде розглядатися як єдиний варіант відповіді на обставини, що склалися.

ЗАХИСТ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

В останні десятиліття однією з функцій держави стала особлива турбота про найбільш вразливих членів суспільства. Демократичні уряди реалізують дедалі більше програм, спрямованих на матеріальне й соціальне забезпечення вразливих груп населення, таких як меншини та люди з інвалідністю. У багатьох сучасних демократичних країнах є спеціальні програми, завдяки яким держава закріплює право людей з інвалідністю на освіту та зайнятість. У розділі про права людини ви прочитаєте, що існує низка міжнародних і національних нормативно-правових актів, які зобов'язують держави захищати вразливі групи населення. Ця функція сучасної демократичної держави ще розвивається і залишається предметом обговорень.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ДОБРОБУТУ

Іншою функцією держави є економічне зростання та добробут. У цій ролі органи влади ухвалюють закони для регулювання економічних процесів, таких як виробництво, розподіл, споживання й торгівля. Як це властиво й іншим повноваженням, що надаються державі, між членами суспільства немає одностайної згоди щодо того, якою мірою держава повинна регулювати економічну діяльність, отже, обсяг цієї функції може різнитися в різних країнах і в різні історичні періоди. У XVIII ст. шотландський філософ Адам Сміт висловив

Адам Сміт
(1723-1790 рр.)

думку, що втручання держави в економіку не є необхідним. За словами Сміта, коли люди вільні діяти у власних економічних інтересах, споживачі можуть вільно обирати, що купувати, виробники – що продавати, сили попиту й пропозиції приводять до створення продукції й формування цін, що є вигідними для всіх окремих членів суспільства, а отже, й суспільства загалом. Сміт пояснив цей процес через метафору «невидимої руки», тобто невидимих сил ринку, які дають змогу вільному ринку досягти стану рівноваги, коли попит споживачів задовольняється пропозицією від виробників за ціною, прийнятною для всіх.

Вважається, що «вільна ринкова економіка», як мислитель назвав цю систему, є рушієм інновацій, оскільки особа прагне вийти на ринок і залучити споживачів. Виходячи з цих позицій, Сміт стверджував, що держава повинна бути обмежена в можливості регулювання економіки. Економіка США уособлює багато ідеалів ринкової економіки. На противагу цьому, республіки СРСР функціонували за моделлю централізованої планової соціалістичної економіки, коли держава повністю контролювала економіку й приймала всі рішення у сфері виробництва й споживання. Теоретично така система була покликана забезпечити економічну рівність і стабільність. Однак у більшості країн світу, де впроваджувалася планова економіка, її результати виявилися незадовільними, а системи довели свою неспроможність. Сьогодні принципи ринкової економіки поширюються по всьому світу; однак також можна знайти й елементи со-

ціалістичного економічного регулювання. У багатьох країнах сьогодні функціонує змішана економіка, у якій органи влади забезпечують різний рівень економічного контролю за допомогою регулювання або шляхом субсидування чи фінансування таких систем, як охорона здоров'я або освіта. У країнах колишнього СРСР перехід до ринкової економіки приніс із собою як можливості для економічного розвитку, так і чималі труднощі.

Незважаючи на те, що економічна модель, прийнята країною, і роль держави можуть сильно відрізнятися, визнається, що в усіх випадках держава зацікавлена в економічному розвитку країни. Характер її залученості в регулювання економіки визначається законами, звичаями й конституціями кожної окремої держави.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Деякі вчені вважають, що держава повинна забезпечувати соціальну справедливість. Іншими словами, держава відповідальна не тільки за фізичну безпеку громадян, а й за їхній соціальний добробут. Згідно з цією думкою, держава відповідає за викорінення нерівності серед громадян із погляду економічного розвитку, освіти, охорони здоров'я або соціального забезпечення. У ХХ ст. більшість західних країн прийняли концепцію соціальної справедливості й почали реалізовувати низку державних програм, спрямованих на подолання безробіття та досягнення соціальної рівності. Завдяки цьому більшість населення змогла отримати такі послуги, як освіта, охорона здоров'я, пенсії, соціальне забезпечення тощо. У цій сфері варто особливо відзначити країни Північної Європи, наприклад, Швецію, Данію, Фінляндію та Норвегію.

Немає одностайної згоди або єдиної думки щодо ролі, яку повинні виконувати органи влади. Як уже зазначалося, деякі мислителі, наприклад Гоббс, уважали, що роль органів влади полягає в забезпеченні безпеки, верховенства права та порядку, тоді як Локк вважав, що головною сферою відповідальності органів влади є захист приватної власності громадян. У сучасних ліберальних демократіях роль органів влади розширилася, включивши захист прав людини й розвиток соціального добробуту громадян. Є також кілька «Принципів демократії»⁸, які на сьогодні використовуються як керівні засади для демократій, що розвиваються, а також як інструмент оцінювання успіху сталих демократій. Багато країн орієнтуються на ці принципи, розробляючи демократичні реформи. Принципи демократії будуть проаналізовані в наступному підрозділі, де ми розглянемо приклади з далекого та недавнього минулого і на різних континентах. Розуміння цих принципів може допомогти вам оцінити стан розвитку демократії в Україні.

⁸ / "Democracy for All." Street Law Inc., 2015. http://streetlaw.org/en/Page/915/Table_of_Contents_Democracy_for_All

1.3 ПРИНЦИПИ ДЕМОКРАТІЇ

Сценарій 1

Уявіть, що ви знаходитесь в Англії 1215 р. Це середньовіччя, і переважною формою правління є абсолютистська монархія, отже, король Англії має практично повну владу над своїми підданими. Лише католицька церква може позмагатися з ним за повний контроль. Для виконання своїх фінансових зобов'язань перед церквою король накладає тяжкі податки на своїх підданих. Тих, хто не сплачує податки, жорстоко карають. Представники вищого класу в Англії, дворяни та барони, особливо незадоволені діями короля. Але що вони можуть зробити? Як, на вашу думку, почувалася знать, яка була змушена віддавати таку значну частину своїх статків королю? Ще більше погіршувало ситуацію те, що якби король захотів кинути когось до в'язниці за несплату податків, цьому неможливо було б зарадити практично нічим. Чи ви заперечували б проти королівської влади за таких обставин?

У 1215 р. кілька дворян організували змову проти короля, спалахнула громадянська війна. Коли дворяни захопили Лондон, король погодився зустрітися з ними й вислухати їхні вимоги. На вашу думку, які вимоги висунули йому дворяни? І чому король погодився виконати кожну з цих вимог?

Представники знаті змусили короля підписати документ, який став відомий як Велика хартія вольностей (Magna Carta). У документі було окреслено багато законів, що регулювали відносини в Англії. Зокрема, серед найважливіших принципів були такі: 1) заборона позбавлення волі, вигнання чи покарання особи без попереднього юридичного рішення, 2) обов'язок короля запитувати згоди Парламенту перед установленням податків і 3) визнання повноважень Парламенту. Останнє положення Хартії встановлювало, що, коли король порушить умови, дворяни мають право розпочати війну проти нього. Ці по-

ложення допомогли встановити демократичні принципи **підзвітності, верховенства права й запобіжників для зловживання владою**. 1956 р. Уїнстон Черчіль сказав:

*«Ось закон, який вище короля, і який навіть він не повинен порушувати. Це утвердження найвищого закону та його вираження в загальному законодавстві є визначальним досягненням Великої хартії вольностей; і єдине це положення вже виправдовує повагу людей до неї».*⁹

У сучасних демократичних країнах люди очікують підзвітності від своїх органів влади. Це всього-на-всього означає те, що органи влади повинні ухвалювати рішення й уживати заходів, які відображають волю народу. Принцип «верховенства права» є одним із найважливіших у демократичних суспільствах. Цей принцип означає, що ніхто не може поставити себе вище закону, кожен повинен дотримуватися законів, і всі несуть однаково відповідальність за порушення закону. Приклад Великої хартії вольностей ілюструє цю ідею. Коли король був змушений піти на поступки дворянам, його влада стала обмеженою, він повинен був співпрацювати з англійським Парламентом, зокрема, запитуючи в нього згоди в разі потреби встановити нові податки. Згідно з цим документом, король повинен був дотримуватися положень Хартії і тим самим поступатися частиною своїх повноважень «вищій владі». За демократичного ладу всі суб'єкти повинні дотримуватися вищої влади легітимного уряду. Крім того, якщо керівний орган зобов'язаний звітувати іншому органу влади, його повноваження обмежені, а отже, обмежена й можливість зловживання ними. Хоча Велика хартія вольностей, насамперед, гарантувала права англійського дворянства XIII ст., ці права зрештою поширилися й на простих людей. Хартія встановила принципи, за якими пізніше були побудовані демократичні держави, такі як Сполучені Штати Америки.

Сценарій 2

Ми в другій половині XX ст. Уявіть собі, що після того, як ви багато років навчалися рідною мовою, уряд вашої країни заявляє, що всі основні курси будуть викладати іншою мовою, яка зараз є «офіційною» мовою уряду. Минає кілька

⁹ / Churchill, Winston. A History of the English-Speaking Peoples, 1956. Volume I, c. 256.

місяців, вам і вашим однокласникам складно вивчати нову мову й опанувати навчальний матеріал. Які можливості ви б мали з такими перешкодами для здобуття освіти? Чи має уряд обов'язок задовольняти ваші потреби, навіть якщо носії вашої мови не представлені в уряді? Як би ви реагували?

У червні 1976 р. саме такі події відбулися з дітьми Совето, поселення в Південно-Африканській Республіці (ПАР). Учні жили в суспільній системі, відомій як апартеїд. За цієї системи економічна, політична й соціальна влада ПАР була сконцентрована в руках білої меншини. За цією системою запроваджувалася політика утисків кольорового населення, яке становило більше 70% громадян. Ця політика передбачала відмову їм у багатьох правах людини та громадянських правах. Білі правлячі кола запровадили жорсткі закони, які обмежували типи робочих місць, доступних для кольорового населення, установили нерівноправну систему освіти, і навіть обмежували місця, де кольорове населення могло жити, подорожувати й працювати. Новий закон, який передбачав, що освіта буде надаватися лише «офіційною» мовою, був всього лише ще одним способом пригноблення кольорових людей. Цього разу учні відповіли на несправедливість вуличними протестами. Понад 10 тисяч учнів вийшли на демонстрацію, але вона тривала недовго. Поліція відкрила вогонь, 23 учні загинули.

Хоча парламент, який прийняв ці закони, був обраний на виборах, така система навряд чи може вважатися «демократичною», оскільки багато принципів демократії було порушено. Порушення **прав людини** було одним із головних порушень прав, яких зазнало кольорове населення. Права людини забезпечують захист і повагу до життя людини та людської гідності. Серед прав людини, у яких було відмовлено людям у ПАР, були свобода вираження поглядів, свобода об'єднань, свобода зібрань, право на рівність і право на освіту. Цей приклад також ілюструє необхідність принципу **рівності** в демократії. Рівність у цьому сенсі означає, що всіх індивідів однаково оцінюють як членів суспільства й що всі повинні бути рівними у своїх можливостях та справедливому ставленні до себе. Ніхто не повинен бути дискримінований через расу, релігію, етнічну приналежність, стать або сексуальну орієнтацію.

Інший принцип, який можна розглянути в цьому прикладі, – це ідея **закону про права** як принципу демократії. Закон про права визначає права та свободи, які гарантовані всім людям у країні. Багато демократичних держав включають положення закону про права в конституцію країни, таким чином зобов'язуючи органи влади захищати ці права. Ті тисячі кольорових людей, які жили в умовах апартеїду в ПАР, не мали такого захисту, отже, порушення їхніх прав розглядалося як «законне» за системою. На щастя, система апартеїду в ПАР була повалена 1994 р., зокрема й завдяки увазі міжнародної спільноти, що була прикута до країни після розстрілу демонстрації в Совето.

Сценарій 3

Тепер уявіть, що це не дуже далеке минуле, і ви знаходитесь в умовах сучасної, індустріальної держави. Люди в цій країні загалом захищені законами від порушень своїх прав. Ці закони з часом розвивались, оскільки багато меншин вимагали рівного захисту відповідно до закону. Однак є група людей, які все ще зазнають дискримінації через їх фізичний або психічний стан. Ці люди визначені як особи з інвалідністю. Вони зневажені й ізольовані від суспільства у багатьох відношеннях: брак можливостей для освіти чи працевлаштування, обмежений доступ до громадських місць, зокрема виборчих дільниць, стереотипи та бар'єри для доступу до інформації – це лише деякі виклики. Через такі обставини ці особи не мають змоги користуватися правами, захистом та можливостями, які доступні більшості суспільства. Що можуть зробити ці люди, щоб покращити ситуацію? Чи може група людей з інвалідністю вимагати такої зміни законів, яка не застосовується до більшості суспільства? Чи повинна влада дослухатися до їхніх вимог? Чи повинні громадяни без інвалідності, що мають повний доступ до відповідних можливостей, захищати права своїх співгромадян, які таких прав не мають?

Ця країна – Сполучені Штати Америки, і такі умови зберігалися протягом переважного періоду в історії держави, поки більшість людей з інвалідністю, їхніх друзів та членів сім'ї не дійшли висновку, що такі умови нечесні й не повинні існувати в демократичній країні. Ці особи хотіли, щоб влада прийняла закони, які покладуть край дискримінації людей з інвалідністю. Для досягнення цієї мети вони сформували групи активістів і протягом багатьох років працювали над зміною законів, організовували публічні демонстрації й мітинги,

збирали кошти, розробляли законопроекти, підвищували обізнаність громадськості з цієї проблематики, виголошували заяви перед законодавчими органами, вели переговори з законодавцями, проводили лобістські заходи серед державних посадовців та подавали позови щодо оскарження законів, які вважаються дискримінаційними.¹⁰ Ураховуючи те, що люди з інвалідністю в США були у меншості, активісти зрозуміли, що вони повинні заручитися підтримкою широкої громадськості. Це було зроблено шляхом інформування громадськості та політиків про те, ким люди з інвалідністю є насправді, що допомогло розвіяти поширені стереотипи та міфи. Значна частина проводила, яку мали робити активісти, полягала в тому, щоб змінити переконання, що люди з інвалідністю не можуть зробити вагомий внесок у суспільне життя.

Боротьба за рівні права для людей з інвалідністю сприяла прийняттю багатьох законів. Одним із найважливіших серед них є Федеральний «Закон про реабілітацію» 1973 р., який забороняє агентствам чи організаціям, що фінансовані за рахунок федеральних коштів, дискримінувати кваліфікованих спеціалістів виключно на підставі наявності в них інвалідності; «Закон про дітей з інвалідністю» від 1975 р., який установлює, що такі діти з інвалідністю мають законне право на освіту. Хоча активісти були дуже задоволені цими змінами, вони вважали, що необхідні додаткові заходи захисту, тому продовжували закликати уряд до подальших дій. Їх зусилля увінчалися успіхом у 1990 р., коли Конгрес США прийняв, а президент Джордж Г. В. Буш підписав «Закон про американців з інвалідністю». Цей основоположний закон гарантує рівні права для людей з інвалідністю у сфері працевлаштування (зокрема й у приватному бізнесі та неприбуткових організаціях), у сфері транспорту та взаємодії з органами влади на місцевому рівні та рівні штатів. Багато активістів працюють на місцевому рівні з метою забезпечення належного впровадження цього закону в практику й захисту прав людей з інвалідністю. Одна з них, Карен Демпсі (особа з інвалідністю), співпрацює з органами влади у власній громаді й свідчить про прогрес. Вона говорить:

«Місто справді рухається в напрямі змін і значно покращило ситуацію в різних сферах за останні п'ять років, виконуючи Перехідний план впровадження ADA [Закон про американців з інвалідністю] від 2005 р.

10 / Arlene Mayerson. "The History of Americans with Disabilities Act." Disability Rights Education & Defense Fund, 1992. <http://law.marquette.edu/s3/site/docs/psconference/history-of-ada.pdf>

Але є те, над чим ще доведеться попрацювати, зокрема збільшення кількості пандусів і заїздів на тротуари (для людей на візках), та інші моменти, пов'язані із загальним доступом».¹¹

Як і Карен Демпсі, багато громадян наполегливо працювали, щоб домогтися змін і поліпшити умови для людей з інвалідністю. Які висновки ми можемо зробити про демократію, зважаючи на діяльність цих людей та на цей сценарій?

Подумайте, які з уже обговорюваних принципів застосовуються в ньому. Наприклад, ви бачите, як застосовується принцип рівності? Інші принципи, які застосовуються, – **участь громадян, політична толерантність і прозорість**. Для демократії необхідна активна участь громадян. Хоча поінформоване голосування вважається основною відповідальністю громадянина, це лише спосіб впливу громадян на результати процесів у демократичному суспільстві. Отримання інформації та формування позиції з певних питань, рішення про підтримку певних питань шляхом приєднання до громадських груп та асоціацій, підписання петицій або написання листів політикам, відвідування місцевих зборів, мітингів, і навіть акції протесту – це важливі способи висловлення своїх поглядів і переконань у демократичному суспільстві. Завдяки таким діям активісти домоглися прийняття законів, що забезпечували рівні права для людей з інвалідністю.

Іншим важливим принципом, який висвітлює цей приклад, є політична толерантність. Це означає, що всі особи, навіть якщо вони репрезентують певну меншину, повинні мати свободу виступати та організовувати заходи. Крім того, це повинно бути дозволено без утисків таких груп; отже, вони повинні бути захищені законом, навіть якщо їхні погляди не подобаються більшості чи навіть є антиурядовими. Демократія повинна чути голоси своїх громадян, щоб уникнути «тиранії більшості», за якої лише думки та інтереси більшості висловлюються й представлені в суспільстві. Якби захисники прав людей з інвалідністю не мали змоги організуватися й висловити свої погляди, тоді, можливо, зміни не відбулися б ніколи. Багато американців не розуміли тяжкого становища людей з інвалідністю і, цілком можливо, надалі б так само не сприймали цього, якби активісти не могли вільно доносити відповідну проблематику до уваги громадськості й законодавців.

11 / Chris Bergeron. Activists Seek More from Americans with Disabilities Act. MetroWest Daily News, 24 May 2011, <http://www.metrowestdailynews.com/archive/x1078554340/Activists-see-more-from-Americans-with-Disabilities-Act#ixzz1RMz6XKA7>

Іншим важливим принципом прозорості є необхідність надати громадянам можливість отримувати інформацію про те, які рішення приймають органи влади, хто їх приймає і чому. У багатьох демократичних країнах деякі рішення можуть бути прийняті лише після того, як громадськості було надано можливість їх прокоментувати. Це можна зробити, відвідуючи громадські збори або звертаючись до представників органів влади. Багато захисників прав людей з інвалідністю використовували ці способи, щоб донести свою проблему до уваги органів влади. Деякі навіть виступали перед Конгресом. Такі правозахисники, як Карен Демпсі, можуть продовжувати відстежувати прогрес завдяки прозорості, яка обов'язково поширюється на дії органів влади, державні видатки та виконання законів. Кожен із цих принципів забезпечує те, щоб голоси різних членів суспільства було почуто.

Сценарій 4

Протягом 30 років країною керує одна й та сама людина, що незмінно перебуває на посаді президента. Спочатку він, здається, добре служить країні, вдосконалює інфраструктуру та розвиває економіку. Однак із плином часу він поступово віддає все більшу й більшу владу своєму внутрішньому колу, родичам і прибічникам. Він і його партнери контролюють більшу частину національних багатств, при цьому великі підприємства платять їм до 50 відсотків прибутку, тоді як більшість народу живе в бідності й не має реальних економічних можливостей для розвитку. Президент також контролює засоби масової інформації та впроваджує жорсткі закони, які обмежують будь-яку критику уряду. Хоча вибори проводяться, жоден реальний кандидат від опозиції не може ефективно протистояти правителю. Оскільки чисельність населення країни віком до тридцяти років зростає до 50 мільйонів (за загальної кількості населення 80 мільйонів), ці молоді люди бачать мало перспектив щодо стабільного майбутнього та можливостей реалізувати свої права. Знову ж таки, ви повинні запитати себе, що б ви робили, якби опинилися в цих умовах. Люди, які виступали проти уряду в тій країні, потрапили до в'язниці, а в деяких випадках просто зникли безвісти.

Ця країна – Єгипет, і багато громадян, включаючи молодь, вирішили боротися за своє майбутнє та захист своїх прав. Під владою президента Хосні Мубарака багато принципів демократії не виконувалися, зокрема й **періодичні, вільні та чесні вибори, багатопартійна система й економічна свобода**. Періодичні вибори важливі для забезпечення того, що політичні лідери залишатимуться підзвітними людям, яким вони повинні служити. Інший складник вільних

і справедливих виборів передбачає, що всі особи в суспільстві можуть вільно змагатися за виборну посаду, обмежуючи таким чином владу багатого або правлячого класу. Крім того, щоб вибори відображали демократичні ідеали, мають бути вільно представлені опозиційні погляди, зазвичай через багатопартійну систему. Вибори, що віддавали посаду президента Єгипту в руки Хосні Мубарака багато разів за його 30-річне володарювання, свідчать про те, що сам лише факт проведення виборів не обов'язково відповідає духу цих принципів. Контроль, який Мубарак мав над пресою, не дозволяв опозиційним кандидатам критикувати дії уряду та ставати рушійною силою змін. Інші закони, що обмежують свободу вираження поглядів, а також корупція в уряді також ставали на заваді відкритим і справедливим виборам. Умов для існування багатопартійності не було.

Громадянам Єгипту також бракувало справжньої економічної свободи. Принцип економічної свободи, мабуть, є найбільш суперечливим, оскільки це означає, що для процвітання демократії необхідна певна економічна система. У демократичних країнах загально визнано, що уряд повинен певною мірою дозволити приватну власність на майно та бізнес, і що люди повинні мати можливість вільно обирати роботу. Однак ступінь регулювання економіки, який застосовують уряди різних країн, значно різняться від однієї демократичної країни до іншої. Тому багато країн Західної Європи дозволяють своїм урядам відігравати набагато активнішу роль у володінні, функціонуванні та регулюванні виробництва товарів і послуг. Наприклад, такі країни, як Швеція, фінансують державні системи охорони здоров'я й транспорту, тоді як США традиційно схильні до надання більших можливостей приватній власності й дають змогу силам вільної ринкової економіки керувати економічною діяльністю. Народ демократичної країни має сам визначити економічну модель, яка найбільше відповідає його потребам і місцевим умовам. Тому більшість погодилася б, що система в Єгипті, яка дозволила уряду накопичити величезні статки в умовах, коли більшість громадян жила в бідності, є спотворенням ролі уряду щодо регулювання економіки та проявом надзвичайної недемократичності. Зрештою, громадяни Єгипту повстали й домоглися усунення режиму Мубарака.

Сценарій 5

Після багатьох років життя за кордоном жінка повертається до своєї країни й бачить, що в результаті перевороту до влади прийшла воєнна диктатура. Під

Сценарій 6

владою воєнного уряду люди докладають величезних зусиль, щоб вижити, оскільки їм відмовляють в основоположних правах. У країні процвітає корупція. Військовий режим установлює свої правила, що жорстко регулюють різні сфери життя. Один зі свідків стверджує: «Вони обмежують все, що я роблю. Куди я йду, що я роблю, з ким зустрічаюся ... Влада навіть повинна дати дозвіл, якщо я хочу, щоб хтось залишився в мене на ніч».¹² За роки свого життя жінка мешкала й навчалася в демократичних країнах. Ці переживання й той факт, що вона походить з родини, яка має історію служіння державі, змусили її виступити проти цих умов, і закликати до демократичних реформ. Коли уряд дізнався про її дії, він намагався змусити її замовкнути, помістивши під домашній арешт і звинувативши її в спробі незаконної зміни влади. Більшу частину наступних двадцяти років вона провела під домашнім арештом, відрізана від світу.

Через багато років її звільнення здавалося можливим. Але саме в цей час стався абсурдний випадок: якийсь чоловік удерся до її будинку, а її було звинувачено в порушенні умов домашнього арешту за те, що вона, мовляв, приймала відвідувача без дозволу. Вона була засуджена ще на 18 місяців домашнього арешту. Люди в усьому світі були обурені цим фактом, і лідери багатьох країн виступили проти подібних дій влади. Президент Сполучених Штатів Барак Обама назвав арешт «несправедливим», і прем'єр-міністр Великої Британії Гордон Браун заявив, що «її переслідування виглядає дедалі жакливішим, оскільки його справжня мета полягає в тому, щоб відрізати її від людей, для яких вона є світлом, що вказує дорогу надії й опору».¹³ Ця жінка – Аун Сан Су Чжи, лауреатка Нобелівської премії миру 1991 р. «за ненасильницьку боротьбу за демократію та права людини». Як допустили такий кричущий випадок неправосуддя? Відповідь значною мірою криється в тому, що Су Чжи ніколи не було забезпечене правосуддя через відсутність незалежної судової влади в її рідній країні Бірмі. Під час її перебування під арештом суди в Бірмі працювали лише для того, щоб обслуговувати правлячий уряд. Судочинство, незалежне від інших гілок влади, а також від політичних впливів, є невід'ємною компонентою демократії та необхідним засобом виявлення зловживань. Як стверджував 7-й президент Сполучених Штатів Америки Ендрю Джексон: «Усі права, гарантовані громадянам Конституцією, нічого не варті, якщо вони не гарантовані незалежною та добросовісною судовою системою».

¹² / Kate McGeown. "Life under Burma's Military Regime" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/5071966.stm>

¹³ / Thomas Bell. "Aung San Suu Kyi punished with house arrest in Burma" <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/burmamyanmar/6010704/Aung-San-Suu-Kyi-punished-with-house-arrest-in-Burma.html>

Останній принцип, який ми обговоримо, також стосується важливості виборів, проте тут мова піде про те, що населення й політики в демократичному суспільстві повинні мирно **приймати результати виборів**. Останній сценарій, який допоможе проілюструвати цю ідею, взято з історії Кот-д'Івуара, країни на західному узбережжі Африки. Коли в листопаді 2010 р. чинний на той час президент Лоран Гбагбо програв президентські вибори Аласану Уаттара, він і його послідовники не прийняли результатів, і він відмовився скласти із себе повноваження президента. Після цього розпочалися кілька місяців насильства, через яке тисячі людей зазнали травм, загинули, страждали від економічних і соціальних потрясінь. Заворушення закінчилися лише тоді, коли війська силоміць усунули уже колишнього президента Гбагбо з посади. Якби цей останній принцип було дотримано, країна могла б уникнути страждань і негараздів.

Ситуації, викладені вище, описують умови або принципи, пов'язані з демократією. Використання прикладів із різних країн світу та різних епох дає нам можливість дослідити, як відмінності в урядуванні й участі громадян можуть сприяти розвитку демократії або гальмувати його. Принципи демократії виражають стандарти й ідеали демократії, однак немає жодної країни, яка б повсякчас дотримувалася всіх цих ідеалів. Людство все ще вчиться демократії, вона ще розвивається в багатьох країнах.

ВПРАВА 2 ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ДЕМОКРАТІЇ

Представницькі демократії, які ґрунтуються на визнанні прав і свобод людини, називаються «ліберальними демократіями». Є багато принципів, які характеризують ліберальну демократію. Основний принцип ліберальної демократії – право голосу – розвивався в усіх країнах світу. Однак багато принципів лише частково реалізовані в демократичних країнах. Перегляньте перелік принципів, наведених нижче, щоб оцінити, наскільки успішно, на вашу думку, Україна досягає цих цілей.

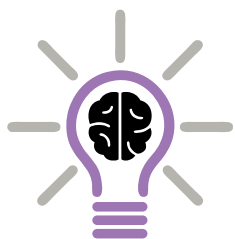

ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ¹⁴

ПРИЙНЯТТЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ВИБОРІВ

Хтось виграє вибори, хтось – програє. Іноді сторона, що прогала, відмовляється визнати поразку на виборах. В умовах демократії передача влади від однієї каденції лідерів до іншої повинна відбуватися мирно. Тож якщо вибори дійсно були вільними та справедливими, то всі повинні прийняти їх результати.

ПІДЗВІТНІСТЬ

У демократичній країні представники влади повинні нести відповідальність за свою діяльність. Це означає, що вони повинні приймати рішення на благо всіх людей, яких вони представляють. Вони повинні діяти в інтересах кожного, а не тільки своїх прибічників чи самих себе. Вони повинні бути відповідальними за свої рішення та дії.

ЗАКОН ПРО ПРАВА

Більшість демократичних країн установила письмовий перелік прав для захисту свого населення. Часто цей перелік входить до «Закону про права» і є частиною конституції країни. Зазвичай «Закон про права» обмежує повнова-

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН

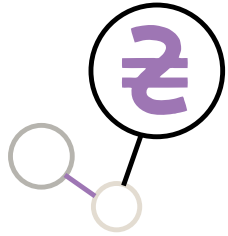
Демократія потребує участі членів громади в урядуванні. Участь – це більше, ніж просто право, це обов'язок. Є безліч різних видів участі, включно з такими як: голосування, дебати з певних питань, протест проти дій органів влади, сплата податків, участь у роботі суду присяжних. Члени громад повинні мати можливість одержувати інформацію та брати участь у засіданнях органів управління. Вони повинні мати можливість приєднуватися до громадських об'єднань. Члени громад повинні мати право вільно балотуватися на виборні посади. Участь громадян зміцнює демократію.

ЗАПОБІЖНИКИ ПРОТИ ЗЛОВЖИВАНЬ ПОВНОВАЖЕННЯМИ

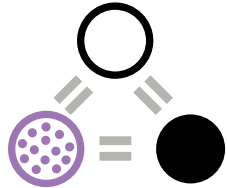
Коли публічні службовці використовують свої повноваження на користь собі чи своїм друзям, вони зловживають своєю владою. Це називається корупцією. Публічні службовці є корумпованими також тоді, коли використовують державні гроші незаконно. Демократичні уряди повинні контролювати зловживання повноваженнями. Зазвичай демократичні уряди розподіляють владу і відповідальність між різними гілками чи інституціями, щоб уникнути зловживань із боку одного якогось службовця. Незалежні інституції та нейтральні суди повинні карати публічних службовців, які зловживають владою або вдаються до корупції.

¹⁴ / "Democracy for All." Street Law Inc., 2015. http://streetlaw.org/en/Page/915/Table_of_Contents_Democracy_for_All.

ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ

Люди в демократичній країні повинні мати певну економічну свободу. Це означає, що уряд повинен дозволити людям володіти майном і бізнесом. Люди повинні мати можливість обирати роботу та вступати до профспілок. У демократичній країні має існувати вільний ринок, а уряд не повинен повністю контролювати економіку.

РІВНІСТЬ

За демократії всі люди заслуговують на справедливе ставлення незалежно від їхньої раси, релігії, етнічної приналежності, статі чи сексуальної орієнтації. Вони повинні мати однакові соціальні, політичні та економічні можливості. Особи й групи можуть мати різні культури, особисті риси, мову та переконання, але кожен є рівним перед законом і однаково захищеним відповідно до закону.

ПРАВА ЛЮДИНИ

Усі демократичні країни намагаються цінувати життя та гідність людини, а також поважати й захищати права своїх громадян. Прикладами прав людини є:

Релігія: кожен має право на свободу світогляду й віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію, змінювати релігію, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи й ритуальні обряди. Це також включає право не сповідувати ніякої релігії.

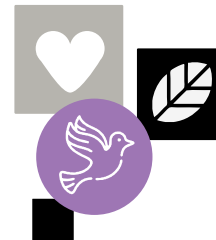
Висловлювання: кожен має право на свободу думки та висловлення поглядів. Це право включає в себе свободу безперешкодного висловлення думок та пошуку і обміну інформацією з іншими.

Зібрання: кожен має право організовувати мирні збори або мирним шляхом брати участь у зборах. Змушування когось належати до політичної групи або брати участь у політичних зборах чи мітингах є недемократичним.

НЕЗАЛЕЖНА СУДОВА СИСТЕМА

У демократичних країнах суди й правова система повинні бути справедливими. Судді та судова влада повинні бути вільні від впливу й контролю з боку інших гілок влади. Вони також не повинні бути корумпованими. Незалежні суди відіграють важливу роль у становленні справедливої й чесної правової системи.

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА

За демократичного устрою більше ніж одна політична партія повинна брати участь у виборах і бути представлена в органах влади. За багатопартійної системи є опозиція до тієї партії, яка перемогла на виборах. Коли в органах влади представлені члени різних партій, то завжди є різні погляди на питання, які належать до їхньої компетенції. Виборці також мають вибір між різними кандидатами, партіями та політиками. Коли країна має лише одну партію, це, як правило, диктатура.

ПОЛІТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Демократичні суспільства повинні бути політично толерантними. Це означає, що, хоча одна політична група перебуває при владі, права інших груп залишаються захищеними. Демократичне суспільство зазвичай об'єднує людей багатьох культур, рас, релігій та етнічних груп, які мають різні погляди. Люди, які не представлені у владі, мають право організуватися й висловлюватися. Політичні меншини іноді називають «опозицією», оскільки вони можуть мати ідеї, які відрізняються від ідей більшості, що перебуває при владі. Якщо більшість намагається позбавити прав представників меншин або людей, що мають інші переконання, ніж більшість, то вона також знищує демократію.

ПЕРІОДИЧНІ, СПРАВЕДЛИВІ Й ВІЛЬНІ ВИБОРИ

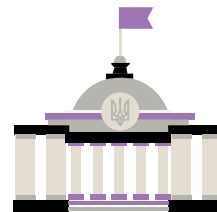
Одним зі способів висловлення своєї волі громадянами є обрання ними своїх представників до органів влади. У демократичній країні вибори повинні проводитися кожні кілька років. Люди повинні обирати представників на виборні посади під час вільного та чесного процесу. Більшість дорослих громадян повинні мати право голосу й балотування на виборну посаду, незалежно від їхньої раси, статі, етнічної приналежності та рівня доходу. Не повинно бути жодних перешкод, які б ускладнювали голосування людей.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА

У демократичній країні люди знають правила та закони. Ніхто не стоїть вище за закон. Королі, президенти, полі-

цейські та військові офіцери повинні підкорятися законам, як і будь-хто інший. Кожний, хто порушує закон, повинен бути покараний. У демократичних країнах люди можуть бути впевнені, що закони застосовуються в справедливий, рівний і послідовний спосіб.

ПРОЗОРИСТЬ

У демократичних країнах люди повинні мати змогу контролювати дії органів влади. Вони повинні мати змогу діяти так, щоб органи влади вживали тих заходів, яких бажає народ. Люди повинні мати доступ до інформації про те, які рішення приймаються, хто їх приймає й чому. Прозорі органи влади проводять зустрічі з громадськістю й інформують про свої дії засоби масової інформації та громадян. Прозорість сприяє більшій підзвітності й міцнішому демократичному ладу.

СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ

Хоча коріння демократії походять із давньогрецької цивілізації, тодішня демократія функціонувала в спосіб, що суттєво відрізняється від сучасного. Наприклад, у стародавньому місті Афіни лише чоловіки, які народилися в місті, могли брати участь в урядуванні, тим самим більшість мешканців була позбавлена права голосу в ньому. Сучасні ліберальні демократії базуються на принципах демократії, про які йшлося вище. Спираючись на ці принципи як засадничі, такі характеристики демократичного ладу, як рівність і закон про права, розширили права індивідів і коло осіб, які мають право голосу в урядуванні. Проте в сучасну епоху типовою є «представницька демократія». Населення сучасних держав численне, більшість людей повинні заробляти собі на життя, отже час, який люди можуть присвятити справам держави, обмежений. Крім того, соціальні проблеми можуть бути дуже складними й вимагати прийняття рішень на основі глибокого розуміння суспільних процесів. Через це в сучасних демократіях люди надають повноваження на управління тим, кого вони обирають для представлення своїх інтересів.

Принципи демократії, представлені в попередньому підрозділі, можуть устояти лише тоді, коли існують сили, що активно забезпечуватимуть їх збереження. Чому це так? Як показують сценарії, описані в попередньому підрозділі, людська природа спирається на власний інтерес, навіть якщо це шкодить іншим у суспільстві. Коли на владу не накладені обмеження, вона неминуче стає корумпованою. У цьому зв'язку часто цитують висловлювання лорда Актона, англійського історика та політика кінця XIX ст., яке не втратило актуальності й у нашому столітті: «Будь-яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно».¹⁵

Варто лише згадати сценарії південноафриканського апартеїду чи історію президента Мубарака в Єгипті, щоб побачити, наскільки згубною може стати необмежена влада. Як у такому разі суспільства можуть досягти рівноваги між об'єктивною потребою в урядуванні, схильністю індивідів до задоволення власних інтересів та існування корупції й принципами демократії? Відповідь полягає в тому, як структурована система органів влади. Те, скільки повнова-

жень надається органам влади, як їх перевіряють на зловживання та як забезпечують, щоб вони звітували перед народом, і як люди здатні забезпечити свої права – є надзвичайно важливими аспектами реалізації демократії. У різних розділах підручника ви дізнаєтеся про те, як принципи демократії стали реальністю в багатьох країнах і які процеси відбулися в Україні для здійснення демократичних реформ, а також про те, що ще потрібно зробити, щоб більш повно запровадити принципи демократії. У наступному розділі ви прочитаєте про права людини та про одну з основних функцій органів влади в демократії, яка полягає в захисті прав людини. У подальших розділах ви дізнаєтеся про еволюцію демократії в Україні, про важливість громадянського суспільства в демократії, а також про важливу роль, яку ви та інші громадяни можете відігравати в розвитку й збереженні здорової демократії.

---

15 / John Emerich Edward Dalberg Acton, et al. *Historical Essays & Studies*. Macmillan and Co., 1907.

РОЗДІЛ 2

ПРАВА ЛЮДИНИ

« Жоден демократичний устрій, який не приймає визнання прав меншин як одну з основоположних засад його існування, не існуватиме довго ».

Франклін Делано Рузвельт,
32-й президент США

У вступному розділі цього підручника ви дізналися про те, що демократія будується на переконанні, що головна роль органів влади в демократії полягає в захисті прав людей. Ви також дізналися, що сучасні демократичні країни переважно характеризуються республіканською формою правління, за якої громадяни обирають представників, які служать їхнім інтересам. Оскільки для вибору таких представників необхідно, щоб більшість віддала за них свої голоси в тій чи іншій формі, то чому тоді президент Рузвельт заявляв, що визнання прав меншин є важливим складником демократії? Відповідь на це питання полягає в розумінні концепції прав людини.

Цей розділ книги розповідає про сутність та особливості прав людини, а також відносин індивіда й держави. Тут буде коротко розглянуто історію формування поняття та прийняття суспільством прав людини, міжнародних документів із прав людини, які створені завдяки еволюції ставлення до прав людини, та механізмів, до яких мають доступ усі люди для захисту своїх прав і прав інших осіб.

Після опрацювання цього розділу підручника ви зможете дискутувати на такі теми:

- сутність громадянських, політичних, соціально-економічних, культурних, індивідуальних та колективних прав людини;
- «негативні» і «позитивні» зобов'язання держави;
- основні документи в галузі захисту прав людини;
- міжнародні та національні механізми захисту прав людини;
- як права людини реалізують і захищають в Україні.

Із захистом основоположних прав і свобод для всіх людей пов'язані певні виклики. Іноді це дії урядів, які становлять загрозу для прав людей чи навіть відмовляють людям у них. В інших випадках це дії окремих осіб та організацій, які несуть відповідальність за їх захист. Дізнавшись про права людини та механізми їх захисту, кожен індивід зможе захищати свої права й права інших, зокрема вразливих членів суспільства, таких як діти, етнічні чи релігійні меншини та люди похилого віку. Тому кінцевою метою цього розділу є формування усвідомлення того, що відповідальність за забезпечення й утвердження прав людини лежить на всіх нас.

2.1 ЩО ТАКЕ ПРАВА ЛЮДИНИ?

Людина від народження наділена певними правами, які називаються **«правами людини»**. Це не ті права, що надані урядом держави, а невід'ємні природні права, які належать кожній людині з народження. Права людини є універсальними й тому однаковими для будь-якої особи в будь-якій частині світу.

Усі особи захищені незалежно від будь-яких відмінностей, таких як раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні та інші переконання, національне або соціальне походження, майно, титул тощо.

Права людини, що відображені в сучасних міжнародних правових документах, визначені згідно зі стандартами, процес прийняття та впровадження яких тривав кілька століть. Крок за кроком були сформовані норми, що відповідають демократичному устрою. Невідчужуваний характер прав людини робить людей незалежними від держави згідно із законом про права людини. Як людина може довести, що уряд її країни порушує права людини? На яких засадах індивід може обґрунтувати свою позицію? Чия позиція переважатиме в такому разі – індивіда чи держави? Ці питання ми розглянемо в цьому розділі.

Права людини, які також називають природними правами, мають універсальний характер і засновані на принципі природної рівності людей. Це означає, що реалізація прав однієї людини не повинна порушувати права інших. З цього випливає, що права людини є **непорушними** та **невідчужуваними**, оскільки людина народжується вільною і ніхто не може позбавити її прав і свобод, наданих природою. Чи можливо, однак, що права окремих груп можуть іноді суперечити правам інших груп? Питання, що стосуються безпеки народу чи окремих осіб, або право практикувати релігійні переконання та традиції

створюють певні виклики для суспільства й потребують посередництва з боку уповноважених на це органів. Керівні принципи для таких випадків визначено документами з прав людини. Однак, зважаючи на суперечності між традиціями, культурними нормами та практикою поведінки в попередні історичні періоди, процес забезпечення повноцінної реалізації прав людини для всіх людей є еволюційним, поступовим. Це процес, що розвивався протягом тисячоліть.

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Незважаючи на ідеали, на яких заснована філософія прав людини, люди не завжди розуміли чи поважали недоторканий і невідчужуваний характер цих прав. Зі стародавніх часів до XVII ст. в більшості країн світу вірили в концепції божественного права на владу або династичних монархій. Відповідно до обох цих концепцій за певними особами визнавалося вище положення в суспільстві в силу народження, чим обґрунтовувалося їхнє право керувати іншими. Більшість людей зараховувалася до нижчих верств, і вважалося, що вони повинні служити монархам і правителям. У цій системі не було майже ніякого поняття про рівність або права людини. Проте існують докази того, що навіть у давнину розвивалася певна концепція прав окремої особи. У Вавилонській імперії, 1792–1750 рр. до н. е., правитель Хаммурапі намагався кодифікувати закони, які поширювалися б на всіх членів суспільства, з тим щоб

*«зробити справедливість панівною на землі, знищувати погане та зле, не давати сильним пригноблювати слабких».*¹⁶

Цей збір законів, який одержав назву «Кодекс Хаммурапі», передбачав певний ступінь захисту прав менш привілейованих і більш вразливих членів суспільства, таких як вдови та сироти; таким чином, цей кодекс був спробою визнати цінність і захистити всіх членів стародавнього суспільства.

¹⁶ / "Hammurabi's Code: An Eye for an Eye." Ushistory.org, Independence Hall Association, www.ushistory.org/civ/4c.asp.

Знаковою подією в історії утвердження людьми своїх індивідуальних прав попри абсолютну владу монархії стало підписання Великої хартії вольностей у 1215 р., коли англійські дворяни змусили короля Англії підписати хартію, яка обмежувала владу короля і встановлювала над ним верховенство права. Серед багатьох прав дворяни утверджували позицію, згідно з якою

*«жодну вільну людину не може бути заарештовано або ув'язнено, або позбавлено її прав чи володінь, оголошено поза законом або заслано ..., окрім як законним судом рівних йому чи в силу закону країни».*¹⁷

Сьогодні ми розуміємо ці ідеї як особисті права на приватну власність і належний судовий розгляд (це поняття розглядатиметься в наступному розділі). Незважаючи на те, що багато засобів правового захисту, про які йшлося у Великій хартії, стосувалися тільки представників дворянського стану, ця подія була поступом у розвитку прав людини, оскільки обмежувала абсолютне правління монарха та встановлювала захист певних прав.

Інший важливий етап пов'язаний із філософським доробком Джона Локка. У розділі 1 ви читали про теорію суспільного договору Джона Локка. У 1689 р. Локк писав у праці «Два трактати про правління», що люди за своєю природою є вільними й рівними, тим самим заперечуючи твердження про те, що Бог від початку створив усіх людей підданими владі монарха. Локк стверджував, що люди мають такі права, як право на життя, свободу та власність, що права надані їм не законами будь-якої держави чи суспільства, а природою. Локк стверджував, що необхідно повною мірою реалізувати ці права, щоб люди добровільно погодилися на те, щоб ними управляли, та уклали суспільний договір. У 1776 р. Томас Джефферсон узяв ці ідеї за основу й розвинув їх, написавши проект «Декларації про незалежність», яка обґрунтовувала необхідність проголошення незалежності американських колоній від Великої Британії. У цьому документі Томас Джефферсон писав:

«Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував усіх певними невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода й прагнення щастя; що для забезпечення цих прав між людьми створюються уряди, справедлива влада яких походить зі згоди підвладних; що в кожному випадку,

*коли якась форма правління стає згубною для цієї мети, народ має право змінити або скасувати її й установити нове правління».*¹⁸

Ідеї Джона Локка та Томаса Джефферсона допомогли сформувати систему врядування в США, де влада уряду походила від народу, а не з божественної сутності, а всі індивіди вважалися рівними перед законом. Звичайно, концепція рівноправності всіх людей ще довго не була вповні реалізована в історії США, але формування цих принципів стало значним поступом для людства. У 1789 р. провідники Французької революції прийняли «Декларацію прав людини і громадянина», яка також спиралася на філософські та політичні ідеї таких мислителів, як Джон Локк і Жан-Жак Руссо. У документі було проголошено систему врядування Франції, засновану на рівних можливостях, свободі слова, народному суверенітеті та представницькому уряді. У тому ж році було прийнято Білль про права, перелік із десяти поправок до Конституції США. Білль про права чітко визначив права, якими володіють усі громадяни, а саме право на свободу вираження поглядів, право на приватну власність і належний судовий розгляд (положення гарантують, що не допускається несправедливе, свавільне або необґрунтоване ставлення до особи і що судовий процес повинен проводитися з дотриманням встановленого законодавства). Для багатьох народів світу ці документи стали взірцями, на які вони спиралися за встановлення власних систем демократичного врядування, а також були поступом вперед до кодифікації основних прав людини. У ХІХ ст. український політичний філософ Михайло Драгоманов опублікував трактат «Вольный союз – Вільна Спілка», у якому обстоював політичні права і свободи, включно зі свободою слова, свободою об'єднань, недоторканністю приватного листування та багатьма іншими.

Права, визначені в цей період, іноді називають правами першого покоління, і вони стосуються, перш за все, *політичних* і *громадянських* прав.

Громадянські права включають право на життя, право на повагу до честі й гідності особи, права на свободу та приватне життя, свободу пересування, право на вільний вибір місця проживання, право на справедливий суд, презумпцію невинуватості тощо. **Політичні права** включають право брати участь у державному врядуванні, свободу слова, мирних зібрань, об'єднань, пересування тощо. Право голосу також є політичним правом.

¹⁷ / Whipps, Heather. "What Is the Magna Carta?" Live Science, www.livescience.com/2458-magnacarta-changed-world.html.

¹⁸ / "Declaration of Independence: A Transcription." National Archives and Records Administration, National Archives and Records Administration, www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript.

Політичні права дають змогу громадянам брати участь у державних, громадських і політичних процесах. Проте, на відміну від громадянських прав, для політичних прав існують певні передумови. Політичні права надаються особам через громадянство певної держави й можуть здійснюватися лише на підставі її законів.

Право на участь у політичному процесі може набувати багатьох форм. Прямая участь громадян в урядуванні може забезпечуватися, наприклад, через референдуми, на яких люди можуть висловити свою волю щодо конкретних питань і запропонованих законопроектів. Право участі в державному врядуванні може бути реалізоване через голосування й обрання кандидатів на певні посади, таким чином забезпечується представництво громадян через виборних посадових осіб. Іншою можливістю є право на зайняття посади на державній службі та на участь у виборчій кампанії на виборну посаду. Інші форми участі в політичному житті (які докладно будуть розглянуті в розділі 5 цього підручника) включають, наприклад, написання листів, здійснення телефонних дзвінків і відвідування публічних заходів із метою інформування публічних службовців про свою думку.

Зважаючи на ці громадянські та політичні права, виникає спокуса припустити, що обрані посадові особи захищатимуть права всіх, оскільки вони мають служити всьому суспільству. Однак, якщо ви згадаєте матеріал вступної частини, багато впливових мислителів, зокрема Томас Гоббс, уважали, що люди схильні переслідувати власні інтереси й можуть зловживати владою, якщо їхня діяльність не контролювана. Наведена в попередньому розділі цитата з цього приводу зазначає: *«Влада розбещує. Абсолютна влада розбещує абсолютно»*. На жаль, історія довела, що люди здатні зловживати своїми повноваженнями, позбавляти інших їхніх прав та вчиняти огидні звірства. Потреба в подоланні подібних проявів, у їх попередженні зумовила необхідність реалізації певних заходів, про які ви прочитаєте далі.

СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Після жорстокостей Другої світової війни міжнародне співтовариство дійшло згоди, що необхідно об'єднати свої сили для недопущення таких грубих порушень прав людини в майбутньому. Це прагнення вилилося у створення Організації Об'єднаних Націй (ООН). Україна була одним із засновників ООН. На пер-

ших зборах Генеральної Асамблеї ООН в 1946 р. делегати розглянули проект документа, що називався Декларацією основоположних прав та свобод людини. З нього бере початок Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ),¹⁹ яку прийняли в 1948 р. Більшість загальновізнаних прав людини кодифіковані в ЗДПЛ, зокрема й право на освіту, право на відпочинок і дозвілля, право на працю, право на мирні зібрання, право на свободу думки, вираження поглядів і переконань, і право на захист від свавільного арешту, затримання чи вислання.

Абсолютна більшість – 50 із 58 – держав-членів ООН, які брали участь у підготовці остаточної редакції ЗДПЛ, підтримали її, і лише 8 країн утрималися від голосування щодо її прийняття. Незважаючи на політичні, ідеологічні, економічні, культурні та релігійні відмінності між державами-членами ООН, жодна з держав-членів не голосувала проти Декларації.

Ернан Санта-Крус, Чилі, учасник Підкомітету з розробки Декларації, писав:

*«Я чітко усвідомлював, що беру участь у події істинно історичного значення, коли було досягнуто згоди щодо вищої цінності людського індивіда, цінності, що не встановлювалася рішенням мирської влади, але походила із самого факту існування людини — і була джерелом невід'ємного права жити вільно від бідності й утисків повною мірою розвиватися як особистості. У Великій залі... панувала атмосфера істинної солідарності та братерства серед чоловіків і жінок усіх країн, якої я ще не бачив на жодному з міжнародних заходів».*²⁰

ВПРАВА 1

ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Як ви щойно прочитали, жодна з країн-членів ООН не голосувала проти прийняття ЗДПЛ у 1948 р. Однак чи означає це, що всі країни-члени ООН тлумачать цей документ однаково. Уявлення про те, що визначення, способи захисту й реалізації прав людини в різних країнах відрізняються, цілком відповідають

¹⁹ / "History of the Document." United Nations, www.un.org/en/sections/universal-declaration/history-document/.

²⁰ / Там само.

дійсності. Вправа, наведена нижче, дасть вам можливість попрактикуватися в тому, як ви розумієте права людини, та розглянути деякі складні аспекти забезпечення цих прав.

ВПРАВА:²¹

Прочитайте твердження і для кожного з них оберіть варіант, який найкраще відображає ваші погляди. Варіанти такі:

А. Завжди	В. У деяких випадках
Б. У більшості випадків	Г. У жодному випадку

1. Не можна вбивати.
2. Не можна утримувати жодну людину в рабстві.
3. Після досягнення певного віку люди повинні мати право укласти шлюб із тим, із ким бажають.
4. Люди повинні мати право говорити й писати те, що вони хочуть.
5. Ставлення до всіх людей повинне бути рівним. Воно не може залежати від таких факторів, як стать, зовнішність чи країна походження.
6. Якщо людину позбавляють волі, їй повинні пояснити, за що її ув'язнили.
7. Людям треба дозволити критикувати владу.
8. Людям треба дозволити говорити й зустрічатися з тими, із ким вони бажають.
9. Не можна примушувати людину працювати.
10. Людину, яку звинувачують у злочині, повинен судити той, хто жодним чином не пов'язаний з її справою.

11. Людям треба дозволити подорожувати й виїжджати з країни, куди вони бажають.
12. Не можна ознайомлюватися зі змістом особистої кореспонденції та прослуховувати телефонні розмови.
13. Людям треба дозволити мати будь-які релігійні переконання, які вони бажають, або не мати жодних.
14. Усі люди мають право на громадянство.
15. Усі люди мають право на медичну допомогу, якщо вони хворі.
16. Усі люди мають право на освіту.
17. Батьки мають право обирати, який тип освіти давати своїй дитині.

ДОДАТКОВО –

Обговоріть свої відповіді з деякими з ваших колег, щоб побачити, з чим ви погоджуєтеся і з чим не погоджуєтеся. Коли виникають розбіжності, по черзі роз'яснюйте свої погляди. Якщо ви зміните будь-які з ваших відповідей, візьміть це до уваги та обміркуйте, чому ви змінили свої погляди.

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ –

- Чи легко було визначитися з відповіддю? Чому так/чому ні?
- Що ви дізналися про права людини та їх захист, виконавши це завдання?

2.2 ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

ЗДПЛ складається з преамбули та тридцяти статей, що визначають ключові права і свободи людини. Статті 1 і 2 чітко встановлюють, що всі люди мають права, визначені в цьому документі, і що захист прав людини не покладається виключно на уряд.

Стаття 1 – Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства.

Стаття 2 – Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.*

Хоча обов'язком органів влади є забезпечити безпеку та благополуччя людей кожного народу, ці дві перші статті також указують на те, що всі люди повинні ставитися одне до одного в душі братерства. Стаття 2 далі стверджує, що здійснення своїх прав людиною не залежить від її статусу в суспільстві, національного походження чи країни, у якій вона проживає. Ці пункти роз'яснюють, що всі люди відіграють певну роль у захисті та розвитку прав людини для всіх. Те, як люди зможуть досягти цієї мети, буде розглянуто в наступній частині цього розділу.

* Цит. з: Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. Неофіційний переклад. Електронний ресурс: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 - прим. ред.

РОЗУМІННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Інші 28 статей Декларації визначають конкретні права. Багатьма статтями захищаються громадянські та політичні права, такі як право всіх осіб, що досягли відповідного віку, брати участь у роботі органів урядування, рівність перед законом, право на захист закону, право на справедливий і публічний розгляд справи безстороннім та неупередженим судом і свобода вираження поглядів. ЗДПЛ також передбачає багато інших прав, таких як *економічні*, *соціальні* та *культурні* права, які виходять за межі тих прав людини, які розглядають як права першого покоління. Таке розширення уявлень про права зумовило формування поняття прав другого покоління й прав третього покоління, які пояснено нижче.

Постійне прагнення людей досягти кращих умов життя й культурного становища дало поштовх для формування другого покоління прав людини. Такі права є у своїй основі економічними, соціальними й культурними за змістом.

Соціально-економічні права охоплюють право на працю та відпочинок, соціальне забезпечення, охорону здоров'я, право на гідний рівень життя тощо. Соціально-економічні права гарантують гідне життя особи в суспільстві. **Культурні права** включають право на освіту, право на доступ до культурних цінностей, право на участь у культурному житті, право на творчість, на використання наукових досягнень тощо.

Культурні права служать духовному зростанню й дають людям можливість сприяти соціальному розвитку суспільства. Усі ці права визначені в ЗДПЛ.

Розвиток прав третього покоління пов'язаний із глобальними проблемами, такими як екологічні та гуманітарні. Ці права переважно належать цілим народам або націям, а не окремим особам. Друга світова війна, ліквідація колоніальних режимів в багатьох країнах і загострення екологічних та гуманітарних проблем стали передумовою формування прав третього покоління.

Права людини третього покоління містять у собі право на солідарність, або **колективні права**: право на життя в мирному та здоровому середовищі, на самовизначення, право на спілкування тощо.

Коллективні права зазвичай вважають підпорядкованими індивідуальним правам, наприклад, вони не повинні порушувати індивідуальну свободу чи гідність або обмежувати статус особи.

НЕГАТИВНІ ТА ПОЗИТИВНІ ПРАВА

**Ісаїя Берлін
(1909–1997 рр.)**

Хоча права людини вважаються універсальними, непорушними та невідчужуваними, це зовсім не означає, що вони повною мірою реалізуються усіма людьми в усьому світі в будь-який час. Органи влади повинні відігравати певну роль у захисті прав людини, але те, що саме вони повинні робити, часто є предметом дискусій. Корисно для таких дискусій розподілити права людини на «негативні» та «позитивні». У 1958 р. в статті «Два поняття свободи»²² британський філософ Ісаїя Берлін проголосив, що негативні свободи не потребують зовнішнього втручання, тоді як позитивні свободи стосуються свободи діяти за власною волею. На думку Берліна, негативна свобода – це свобода реалізувати свої інтереси за власною волею і без «втручання з боку зовнішніх органів». На практиці це означає, що

негативне право вимагає від інших лише утримуватися від втручання у ваші дії. Тому відповідальність органів влади полягає в забезпеченні існування умов для реалізації цього права.

Негативні обов'язки держави змушують уряд не обмежувати свободу особи незаконно та не втручатися в її приватне життя. Наприклад, у суспільстві, де закони не дозволяють органам влади порушувати право громадян на свободу вираження поглядів, цією свободою можуть користуватися всі без будь-яких додаткових дій органів влади.

²² / Berlin, Isaiah. "Four Essays on Liberty." Oxford University Press, 1969.

З іншого боку, деякі свободи недоступні через брак в однієї частини суспільства, на відміну від деякої іншої, необхідних ресурсів. У цьому разі, може знадобитися втручання з боку влади. Таким прикладом є право на освіту. Хоча більшість людей погоджується, що всі повинні мати умови для здобуття достатнього рівня освіти, щоб забезпечувати себе, однак чи це поширюється на освіту, яка дає змогу індивіду повністю розкрити свій інтелектуальний потенціал і досягти самореалізації? Багато людей не мають ресурсів для доступу навіть до базової освіти, не кажучи вже про той рівень освіти, який сприятиме досягненню таких цілей. Отже, чи повинні органи влади приймати закони й створювати умови, які роблять це можливим?

Права такого характеру, де потрібні дії органів влади, називають **позитивними** правами або свободами. Позитивні права зазвичай зобов'язують державу вживати заходів і долучатися до захисту прав, які найчастіше мають соціальний, економічний або культурний характер.

Прикладами позитивних прав є на працю та відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, охорону здоров'я тощо.

Класифікація прав на позитивні й негативні є корисною для обговорення того, як уявлення про роль органів влади можуть відрізнятися, а іноді навіть конфліктувати.

2.3 РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

ПРАВА ЛЮДИНИ В ПЕРІОД ДО ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

«Існують дві загрози істинній демократії: перша – неповага до волі нації; а друга – неповага нації до себе».

– Любомир Гузар

«Природним правом є визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було забрано».

– Пилип Орлик

Історія України демонструє еволюцію прав людини і правового захисту, що вкорінені в найвищих цінностях суспільства – справедливості, свободі, рівності, повазі до особи тощо. Спільні зусилля багатьох поколінь заклали морально-філософські підвалини для прийняття широкого погляду на права людини.

Один з найбільш ранніх етапів розвитку прав людини в Україні пов'язаний зі звичаями 2500-річної давнини, що практикувалися на Кримському півострові, де громадяни поліса Херсонес приймали присягу громадянина Херсонеса. Витяг із цієї присяги демонструє відданість справі захисту міста і його мешканців:

*«Я буду одним думцем у справі добробуту міста та громадян і не зраджу Херсонес, ні Керкінітиду, ні Прекрасну Гавань, ані інші укріплення, ні інші області, які херсонесити населяють або населяли, нічого нікому – ні еллінові, ні варвару, але ретельно охоронятиму все це для народу херсонеситів».*²³

²³ / "Civic Oath of Chersonesos." About Chersonesos, Project "Megarica", www.chersonesos.org/?p=museum_coll_ep3&l=eng.

Відповідно до зводу законів «Руська правда», у Київській Русі (IX–XIII ст.) були захищені деякі права власності, кровна помста – обмежена, болісні покарання й катування під час допитів – заборонені, а смертна кара – не застосовувалася.

Крім того, жінкам надавалися захист і деякі свободи, наприклад, вони зберігали права власності під час одруження й ставали головою сім'ї після смерті патріарха.²⁴ Проте ці окремі права ілюструють інший факт про «Руську правду»: вони не були всезагальними. Різні групи мали неоднакові права. Права власності, наприклад, поширювалися тільки на феодалів. Навіть різні групи серед рабів (холопів) мали різні права: наприклад, деякі мали право бути свідками, а інші – ні.

Права в Україні були в подальшому кодифіковані в XVI ст. в Литовських статутах 1529, 1566 та 1588 р. Кожен звод законів додатково посилював правовий захист українців, передбачаючи права на свободу віросповідання, заборони одруження без згоди обох сторін, а також заборони на арешт і покарання без правових підстав і рішення суду.²⁵

У 1710 р. Військо Запорозьке прийняло «Пакти й Конституцію прав і вольностей Війська Запорозького»²⁶ (або «Конституцію Пилипа Орлика»), що визначали такі права та захист:

- непорушність законів і свобод;
- право обирати козацьких і посполитих старшин, особливо полковників, голосуванням;
- право звільнення дружин, сиріт і вдів козаків (які служили у війську) від загальних податків і зборів.

Конституція закликала

*«виправляти права та вольності, непорушно зберігати й охороняти» та «відновлювати всі природні права й рівність».*²⁷

²⁴ / Грекова Б.Д. «Правда Русская. II. Комментарии». АН СССР, 1947.

²⁵ / "Codification of the Law in the Grand Duchy of Lithuania - Aleksandras Plateris." On the Origin of the Name of Lithuania - Tomas Baranauskas, www.lituanus.org/1965/65_2_03_Plateris.html.

²⁶ / Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

²⁷ / Антонович М. «Україна в міжнародній системі захисту прав людини». Київ, 2000.

«Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його».

– Стаття 7, Конституція Пилипа Орлика

Конституція Пилипа Орлика застосовувалася лише урядом гетьмана у вигнанні; однак вона залишається важливим прикладом спроб забезпечити захист індивідуальних прав урядом.

Були й інші важливі віхи в розвитку прав людини в Україні. Наприклад, III Універсал Української Центральної Ради проголосив

*«свободу слова, друку, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи та помешкання, право та можливість використовувати місцеві мови у стосунках із усіма установами».*²⁸

І в 1918 р. Конституція Української Народної Республіки підтвердила рівність прав чоловіків і жінок, право на особисту недоторканність, свободу пересування та недоторканність помешкання, заборонила дискримінацію на основі походження, релігії та національності. Однак ці конституційні положення не були запроваджені, оскільки Центральна Рада припинила існування відразу після прийняття Конституції.

Конституції УРСР 1919, 1929, 1937 та 1978 р. містили положення про основні права й обов'язки громадян. Ці права вважалися підпорядкованими досягненню мети – побудові сталінської моделі соціалізму. Деякі права, визнані в інших країнах, такі як право на страйк і свободу пересування, не були визнані в Конституції; інші права були проголошені, але обмежені на практиці, такі як право вступу до політичної партії. Свобода слова, преси, зборів і мітингів, вільних походів та демонстрацій також була проголошена, але фактично неможлива в тоталітарній системі. У той час, коли проводилися незаконні обшуки та арешти, тривали масові репресії, Конституція була побудована так, що її струк-

тура повністю розв'язувала руки державі. Серед 13 розділів Конституції 1937 р. розділ про права та обов'язки громадян займав лише десяте місце, більше того, він мав декларативний характер. Таким чином, навіть формальні досягнення в галузі прав людини були фактично зведені нанівець за сталінського режиму.

У відповідь на ці виклики в 1960-ті р. зародилися дисидентські правозахисні рухи в Радянському Союзі та Українській РСР. Зокрема, до першої з таких організацій – «Ініціативної групи з захисту прав людини в СРСР» – входили Г. Алтунян з Харкова та Л. Плющ із Києва, які були заарештовані в кінці десятиліття. Зусилля учасників таких рухів змусили Радянський Союз до підписання Гельсінського Заключного акта про права людини (Гельсінських угод) у 1975 р., але навіть це досягнення спочатку мало незначні наслідки в Українській РСР. Зрештою, в листопаді 1976 р. нова група – Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ) – виникла у Києві як перша законна правозахисна організація в Україні. Її головними завданнями, представленими в Декларації УГСПЛ, були:

- ознайомлення громадян України із ЗДПЛ;
- сприяння впровадженню положень Заключного акта Народи з безпеки та співробітництва в Європі;
- забезпечення того, щоб Україна мала власну делегацію, яка б представляла її інтереси як суверенної держави на всіх міжнародних зустрічах, які стосуються Гельсінських угод;
- забезпечення акредитації представників іноземної преси в Україні з метою сприяння вільному обміну інформацією та ідеями у сфері прав людини.

У Декларації зазначалося, що Спілка ставить перед собою гуманітарні та правові, а не політичні цілі і що її основна роль полягає в ознайомленні світової спільноти з порушеннями прав людини в Україні. Діяльність УГСПЛ була зосереджена на збиранні матеріалів про порушення прав людини, виступах на захист політичних ув'язнених, підтриманні зв'язку з російськими правозахисниками та адвокації за впровадження ЗДПЛ для регулювання відносин між громадянами й державою в Україні.

²⁸ / «Історія українського конституціоналізму (в документах): Міжнародний Юридичний Форум». 1996.

ВПРАВА 2

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Як ви щойно прочитали, в історії України є приклади, коли поняття індивідуальних прав і захист цих прав урядом було визначено та кодифіковано відповідно до закону. Проте ці ранні спроби не включали повний спектр прав людини, і нерідко громадяни не могли користуватися цими правами в реальному житті. Проаналізуйте події на кожному етапі, щоб визначити переваги та обмеження, які поширювалися на людей. Проаналізувавши цю історію, уявіть, що ви учасник такої організації з прав людини, як УГСПЛ, і поміркуйте, які цілі та дії організації було б важливо підтримати, на вашу думку?

- а) громадяни Херсонеса, що живуть за Присягою Херсонеса;
- б) громадяни Київської Русі, що живуть за «Руською Правдою»;
- в) громадяни, що живуть за положеннями Литовських статутів;
- г) громадяни, що живуть за Конституцією Пилипа Орлика;
- г) громадяни, що живуть в Українській Народній Республіці та Західноукраїнській Народній Республіці;
- д) громадяни, що живуть за Конституцією Української РСР.

ПРАВА ЛЮДИНИ В ПЕРІОД ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. було підкреслено, що

*«Україна будує демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. З цієї метою Україна буде неухильно дотримувати норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, Міжнародними пактами про права людини, які Україна ратифікувала, та іншими відповідними міжнародними документами. Україна готова приєднатись до європейських інституцій з прав людини, в тому числі до Європейської конвенції про права людини».*²⁹

Проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. започаткувало нову сторінку історії країни, давши можливість розширювати права і свободи громадян.

Перші законодавчі акти новоствореної незалежної держави не залишали жодних сумнівів щодо юридичного закріплення заявлених цілей. Подальший розвиток прав і свобод людини в Україні продовжився з набуттям членства в Раді Європи 9 листопада 1995 р. Ставши членом цієї організації, Україна приєдналася до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у сфері прав і свобод людини й узяла на себе конкретні зобов'язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім того, членство в Раді Європи стимулювало процес підготовки та прийняття Конституції – основного закону нової держави.

Прийняття Конституції України в 1996 р. започаткувало новий етап у розвитку прав людини в Україні. Вона визначила новий, сучасний статус людини та громадянина в Україні. Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» повністю відповідає міжнародним договорам про права людини. Важливо, що згідно із статтею 22 Конституції перелік конституційних

²⁹ / Звернення Верховної Ради України «До парламентів і народів світу». <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1927-12>

прав людини не є вичерпним. Незважаючи на те, що із часу здобуття незалежності в Україні досягнуто чималого прогресу у сфері прав людини та їх захисту, до сьогодні зберігається ще багато практик, що завдають їм шкоди. Тому міжнародні механізми захисту прав людини відіграють важливу роль у забезпеченні захисту прав і свобод людини в Україні. У наступному підрозділі ви прочитаєте про численні міжнародні угоди, які ратифікувала Україна, і про значення кожної з них для України.

2.4 МІЖНАРОДНІ КОНВЕНЦІЇ ТА ПАКТИ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

Прийняття ЗДПЛ було першим кроком у досягненні узгодженої позиції міжнародної спільноти щодо утвердження прав людини; проте, навіть після прийняття ЗДПЛ, багато порушень прав людини існували (і все ще існують) у всьому світі. Водночас, багато людей і організацій працюють над викриттям порушень і борються за права для всіх. Найчастіше особи, які є об'єктами порушення прав людини, - це найвразливіші члени суспільства, які не мають ресурсів, щоб оскаржити зловживання з боку влади.

Щоб концепція прав людини діяла, важливо було прийняти додаткові міжнародні документи, які, у разі ратифікації їх державами, змушували б ці держави виконувати взяті на себе зобов'язання та дотримуватися положень ратифікованого документа. Деякі із цих документів схарактеризовано в цьому розділі. Коли читатимете, подумайте, чи можна вважати, що в Україні досягаються цілі цих угод. Зверніть увагу на приклади, коли гарантовані права дотримуються. Також обдумайте ті випадки, коли потрібно докласти більше зусиль, щоб забезпечити повний захист і гарантування прав.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Конфлікти між людьми виникали на всіх етапах історії людства. Коли конфлікт переростає в насильство та війну, відбуваються грубі порушення прав людини. Спроби подолати ці порушення сприяли розвитку міжнародного гуманітарного права, яке є сукупністю правил для пом'якшення наслідків збройного конфлікту й захищає осіб, які не беруть або припиняють брати участь у бойових діях, а також обмежує засоби та методи війни.³⁰ Універсальна кодифікація міжнародного гуманітарного права розпочалася в ХІХ ст. з першою Женевською конвенцією 1864 р. – «Конвенцією про поліпшення становища поранених і хворих у діючих арміях». Для того, щоб забезпечити захист пораненим, було запропоновано створювати спеціальні товариства для надання допомоги. Угода закликала до нейтралітету медичного персоналу, постачання медичного обладнання і матеріалів та прийняття спеціальної емблеми з метою ідентифікації відповідного медичного персоналу (з 1870-х р. для цього використовують червоний хрест на білому тлі).³¹ Ця угода сприяла створенню Міжнародного Червоного Хреста.

Наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. також було укладено Гаазькі конвенції. Ці міжнародні договори регулювали поведінку на війні та закріплювали такі положення, як заборона використання хімічної зброї.³² Ці напрацювання стали взірцем для багатосторонніх угод щодо певних прав людини. Ця нормативно-правова основа сприятиме підписанню багатьох інших договорів, які надалі визначатимуть і розширюватимуть законодавство в галузі прав людини.

30 / "What Is International Humanitarian Law?" International Committee of the Red Cross, www.icrc.org/eng/assets/files/other/what_is_ihl.pdf.

31 / "The History of International Humanitarian Law." Information Platform Humanrights.ch, www.humanrights.ch/en/standards/international-humanitarian-law/history/

32 / Там само.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ Й ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

ЗДПЛ заклала підвалини для забезпечення прав людини, але на практиці її важко було реалізувати на регіональному рівні. Тому 5 травня 1949 р. міністри закордонних справ десяти європейських держав підписали Хартію Ради Європи в Лондоні. Ще вісім держав приєдналися до Ради Європи в 1970 р., а в жовтні 1993 р. Рада Європи ще більше розширилася й на сьогодні включає 47 держав-членів. Цілями Ради Європи є захист прав людини, плюралістичної демократії та верховенства права; підтримка й розвиток спільної європейської культури; вирішення загальних європейських проблем, таких як дискримінація меншин, ксенофобія, екологічні проблеми, клонування, СНІД, уживання наркотиків, організована злочинність тощо.³³ Україна стала 37-ю країною, яка приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 р.

Для досягнення вищезазначених цілей Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ) у Римі 4 листопада 1950 р. Конвенція набула чинності в 1953 р.; вона встановлює, що

*«держави несуть міжнародну відповідальність за дотримання Конвенції. На сьогодні усі країни-члени Ради Європи включили до свого внутрішнього законодавства або привели його положення у відповідність до Конвенції, що поклало на них обов'язок діяти відповідно до норм Конвенції».*³⁴

Україна ратифікувала цю Конвенцію в липні 1997 р.; при цьому розпочався процес адаптації законів України до стандартів Ради Європи. З того часу громадяни України можуть звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо їхні права були порушені.

Відповідно до цієї Конвенції деякі українські закони були оскаржені як такі, що не відповідають їй. Наприклад, у справі «Корецький та інші проти України»

33 / "International Law of Human Rights, Dictionary-Guide." Tbilisi, 2005. p. 78.

34 / "European Court of Justice for Data Protection." Tbilisi, 2015. p. 19.

Європейський суд постановив у 2008 р., що українське законодавство не відповідає вимогам, встановленим Європейською конвенцією з прав людини.³⁵ У відповідь на це рішення та постійний тиск з боку різних неурядових організацій (НУО) у 2012 р. Верховна Рада прийняла новий Закон «Про громадські об'єднання», у якому враховано стандарти Конвенції. Судді національних судів та адвокати в Україні все частіше посилаються на Конвенцію та прецедентну практику Європейського суду з прав людини, підтверджуючи все більший вплив цих норм на національне законодавство.

Окрім ЗДПЛ, у 1966 р. ООН прийняла ще два інноваційних пакти: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП) і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП). Разом ці три документи відомі як Міжнародний Білль про права людини. Україна ратифікувала МПГПП ще коли була республікою в складі Радянського Союзу; тож Українська РСР виступала як окрема сторона-підписант. Цей пакт був ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.³⁶

МПГПП передбачає механізм подання скарг фізичними особами до Міжнародного комітету з прав людини. Станом на 2017 рік таких скарг від України налічується лише 10; це спричинене загальним переконанням, що звернення до Європейського суду з прав людини виявилися ефективнішими, ніж робота через механізми, які наявні в Україні. Проте дискусія про переваги скарг до Комітету ООН з прав людини триває.

Виконання цих Пактів контролюється органами ООН. Як учасник Пактів, Україна повинна періодично подавати звіти інституції ООН, відповідальній за моніторинг їх дотримання. НУО в Україні активно беруть участь у цьому процесі, розробляючи альтернативні звіти,³⁷ що допомагає Комітету ООН з прав людини зробити зваженіші висновки та надати ефективніші рекомендації.

35 / “Human Rights in Ukraine – 2008. Human Rights Organizations’ Report.” Human Rights in Ukraine, khpg.org/en/index.php?r=2.6.12.5.

36 / «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права». Ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043

37 / Наприклад, «паралельні» звіти про забезпечення економічних, соціальних і культурних прав в Україні, розроблені Українською Гельсінською спілкою та Міжнародним фондом “Відродження” для Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав, 2007. <https://helsinki.org.ua/articles/paralelnyj-zvit-ukrajinskoji-helsinki-spilky-z-prav-lyudyny-ta-mizhnarodnoho-fondu-vidrodzhennya-schodo-zabezpechennya-ukrajinoju-ekonomichnyh-sotsialnyh-i-kulturnyh-prav-do-komitetu-o/>

Деякі положення цих документів наведено в таблиці нижче.

Таблиця 1:

Положення міжнародних конвенцій та угод про права людини

ЗАГАЛЬНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

- Право на життя, свободу та особисту безпеку.
- Рівність перед законом.
- Свобода пересування та вибору місця проживання.
- Заборона катувань або жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.
- Право шукати притулок в інших країнах.
- Свобода думки, совісті та релігії.
- Право володіти майном.
- Право голосу та участі в органах управління своєї країни.
- Право на освіту.
- Право на працю й створення профспілок.
- Право на гідний рівень життя.
- Право на охорону здоров'я.
- Право брати участь у культурному житті.

МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

- Право на життя.
- Заборона катувань або жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання.
- Заборона рабства та утримання в підневільному стані.

- Заборона примусової праці.
- Право на безпеку особи.
- Свобода пересування та вибору місця проживання.
- Захист іноземців, які підлягають висланню.
- Право на справедливий і публічний розгляд незалежним і неупередженим судом.
- Заборона засудження за будь-яке кримінальне правопорушення, яке не становило кримінального правопорушення відповідно до національного або міжнародного права на момент його скоєння.
- Право на визнання правочинності.
- Право на повагу до особистого життя.
- Свобода думки, совісті та релігії.
- Право на свободу вираження поглядів.
- Право на свободу мирних зібрань та об'єднань.
- Право на одруження та заснування сім'ї.
- Право дитини на такі заходи захисту, які необхідні з огляду на її становище як малолітньої.
- Громадянські права, зокрема право доступу до державних послуг.
- Заборона дискримінації.
- Конкретні права етнічних, релігійних і мовних меншин.

МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА

- Право на працю.
- Право створювати профспілки та вступати до профспілок.
- Право на соціальне забезпечення.
- Право на захист сім'ї.
- Право на гідний рівень життя.

- Право на охорону здоров'я.
- Право на освіту.
- Право брати участь у культурному житті, користуватися досягненнями наукового прогресу та його впровадженням у життя, а також користуватися захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких є особа.

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО ЖІНОК

18 грудня 1979 р. ООН прийняла Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Конвенція дає позитивне підтвердження принципу рівності, вимагаючи від країн-членів вжити³⁸

*«всіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо забезпечення всебічного розвитку та прогресу жінок, з тим щоб гарантувати їм здійснення і користування правами людини та основними свободами на основі рівності з чоловіками».*³⁹

Конвенція, ґрунтуючись на принципі рівності чоловіків і жінок, вимагає від підписантів:

- забезпечити, щоб жінки, на рівних умовах із чоловіками, мали доступ до прав і свобод людини без будь-якої дискримінації;

38 / Із Загальних рекомендацій № 25, стаття 4, параграф 1, Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, стосовно тимчасових спеціальних заходів: *«Проведення всіма державами-учасницями тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на поліпшення де-факто рівності між чоловіками та жінками не повинно вважатися дискримінацією, як визначено в цій Конвенції, однак у жодному разі не повинно привести до збереження нерівноправних або роздільних стандартів; ці заходи повинні бути припинені, коли цілі встановлення рівності можливостей і ставлення будуть досягнуті».* [http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20\(English\).pdf](http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20(English).pdf)

39 / «Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок». http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_207

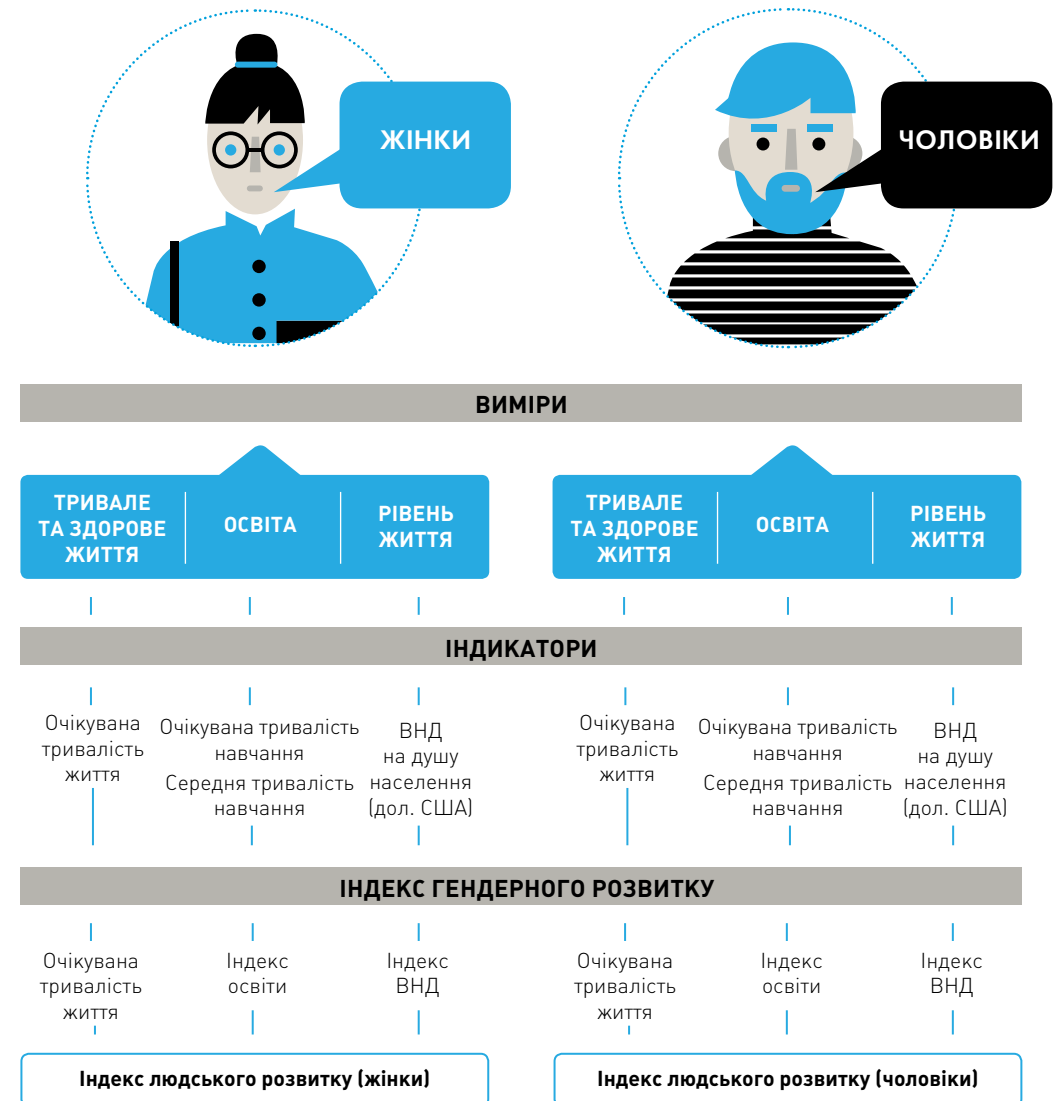
- уживати відповідних заходів для припинення всіх форм торгівлі та експлуатації жінок;
- надати жінкам рівні права із чоловіками щодо шлюбу;
- забезпечити жінкам користування політичними правами нарівні із чоловіками;
- уживати всіх належних заходів для забезпечення жінкам можливості на рівних умовах із чоловіками й без будь-якої дискримінації брати участь у роботі міжнародних організацій, реалізовувати права на освіту та працю;
- забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок доступ до охорони здоров'я, включно з відповідними послугами під час вагітності та годування.

Україна ратифікувала Конвенцію 12 березня 1981 р. Незважаючи на це, до сьогодні в Україні є ще чимало проблем, пов'язаних із дискримінацією щодо жінок. Один зі способів зрозуміти гендерну нерівність в Україні - ознайомитися з даними, які були зібрані міжнародними та неурядовими організаціями. ООН збирає дані для обчислення індексу людського розвитку (ІЛР), що базується на трьох вимірах: тривалому та здоровому житті, доступі до освіти та гідному рівні життя.⁴⁰ Як тільки визначається загальний ІЛР країни, він далі розподіляється за статтю відповідно до тих самих критеріїв (див. рисунок нижче) для визначення Індексу гендерного розвитку (ІГР).

⁴⁰ / ІЛР вимірює тривале та здорове життя за очікуваною тривалістю життя при народженні; рівень знань за середньою кількістю років освіти серед дорослого населення, тобто за середньою кількістю років навчання протягом життя людьми віком від 25 років; а також доступ до навчання та знань через очікувані роки навчання для дітей у віці вступу до школи, тобто загальну кількість років навчання, на які може розраховувати дитина, яка досягає шкільного віку, якщо переважні моделі вікових показників вступу до закладів освіти залишаються незмінними протягом життя дитини. Рівень життя вимірюється валовим національним доходом (ВНД) на душу населення, вираженим у постійних міжнародних доларах США станом на 2011 р., конвертованих за курсом на паритет купівельної спроможності (ПКС).

Рисунок 1

Індекс гендерного розвитку

Показники для України за критеріями ІГР наведено нижче.

Таблиця 2:

Показники для України за критеріями ІГР

ОЧІКУВАНА ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ ВІД НАРОДЖЕННЯ		ОЧІКУВАНА ТРИВАЛІСТЬ НАВЧАННЯ		ВАЛОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД (ВНД) НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ	
		(середня тривалість у роках для населення віком понад 25 років)		(виражений за міжнародним постійним курсом долара на 2011 р.)	
ЖІНКИ	ЧОЛОВІКИ	ЖІНКИ	ЧОЛОВІКИ	ЖІНКИ	ЧОЛОВІКИ
76,0	66,2	15,5	15,1	5,791	9,181

Поміркуйте над даними, наведеними в таблиці, у контексті інформації про те, що до 2015 р. жінки у Верховній Раді України мали лише 12,1% місць, а 52,2% жінок віком від 15 років були присутні на ринку праці як такі, що працюють або активно шукають роботу, тоді як цей показник для чоловіків становив 67,4%.

Насильство над жінками – ще одна поширена проблема в українському суспільстві. У конфліктних випадках вона гостро проявляється як сімейне та сексуальне насильство. Це стосується, наприклад, жінок в умовах воєнного конфлікту в Автономній Республіці Крим, окремих районах Донецької та Луганської областей. Активісти закликали Верховну Раду ратифікувати Конвенцію Ради Європи щодо запобігання насильству над жінками та домашньому насильству,⁴¹ відому як Стамбульська конвенція; проте Парламент заблокував ратифікацію, незважаючи на те, що експерти наполегливо доводили серйозність проблеми та нагальність її вирішення.⁴²

Які висновки можна зробити із цієї інформації про роль жінок в українському суспільстві й той вплив, який вони нині мають? Яка ваша думка щодо цієї ситуації? Чи вважаєте ви, що наразі Конвенція Ради Європи щодо запобігання насильству над жінками та домашньому насильству користується підтримкою в Україні?

⁴¹ / "Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence." Council of Europe, rm.coe.int/1680096e45.

⁴² / Олена Чорна. «Топ-10 порушень прав жінок в Україні: Гарячі факти». Центр інформації про права людини, 2017.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ДИТИНИ

У 1989 р. була прийнята Конвенція про права дитини.⁴³ У преамбулі до Конвенції підтверджується той факт, що дитина

«внаслідок її фізичної та розумової незрілості, потребує спеціального догляду й захисту; виняткове значення надається первинній ролі сім'ї щодо захисту та догляду за дитиною, необхідності надання дитині належного правового захисту; важливою є повага до культурних цінностей спільноти дитини та роль міжнародного співробітництва у забезпеченні прав дітей».

Відповідно до умов Конвенції, уряди повинні забезпечувати задоволення базових потреб дитини та допомагати їй повною мірою реалізувати свій потенціал. Визначальним для цього є визнання того, що кожна дитина має базові основоположні права. Вони включають право на:

- життя, виживання та розвиток;
- захист від насильства, жорстокого поводження або недбалого ставлення;
- освіту, що дає можливість дітям реалізувати свій потенціал;
- зростання в родині або підтримання стосунків зі своїми батьками;
- висловлювання своїх думок та на те, щоб бути вислуханою.

Конвенцію доповнюють три додаткові Факультативні протоколи. Один із них передбачає, що діти віком до 18 років не можуть бути примусово призвані на службу до збройних сил. Другий забороняє дитячу проституцію, дитячу порнографію та продаж дітей у рабство. Третій протокол дозволяє дітям, чий права були порушені, звертатися безпосередньо до Комітету ООН з прав дитини.

Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини 27 лютого 1991 р. Другий Факультативний протокол, який забороняє продаж дітей, дитячу проституцію та дитячу порнографію, було ратифіковано 3 квітня 2003 р. Факульт-

⁴³ / "Convention on the Rights of the Child." United Nations, <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf>

тативний протокол до Конвенції про Права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах було ратифіковано 23 червня 2004 р.

Незважаючи на те, що Україна ратифікувала Конвенцію та факультативні протоколи, для їх впровадження потрібно докласти ще багато зусиль. На жаль, на сьогодні права дітей досить часто порушуються через, наприклад, застосування до них фізичних покарань у сім'ях, державних закладах. Це явище особливо поширене в установах виконання покарань. І хоча система кримінального правосуддя була введена в дію з 2012 р., ще й досі не сформовано спеціального органу з ювенальної юстиції, не забезпечено достатнього державного фінансування для такої програми. Проте слід відзначити одну позитивну тенденцію, що полягає у скороченні кількості виправних закладів для неповнолітніх та інших спеціалізованих установ для утримання неповнолітніх правопорушників.⁴⁴

Іншою проблемою, яка потребує вирішення, є – забезпечення прав дітей з інвалідністю. Вони все ще мають обмежений доступ до закладів освіти в Україні. Згідно з дослідженнями, лише 11% шкіл принаймні частково пристосовані для учнів з інвалідністю. Ситуація з відповідністю стандартам безпеки та з безперешкодним пересуванням ще гірша: у багатьох школах відсутні пандуси, ліфти, спеціалізовані гігієнічні кімнати, відповідні двері, меблі та освітлення. Ці проблеми особливо серйозні в сільській місцевості України.

Війна в Україні, що розпочалася 2014 р., також створила кризові умови для дітей, особливо для тих, хто є учасниками бойових дій. Чинне національне законодавство не передбачає кримінальної відповідальності за вербування дітей як комбатантів, а Римський статут Міжнародного кримінального суду, який передбачає криміналізацію таких дій під час військових конфліктів, Україною ще не ратифікований.⁴⁵

Україна активно подає періодичні доповіді Комітету ООН з прав дитини, а НУО готують альтернативні звіти,⁴⁶ які допомагають ООН контролювати ситуацію та надавати рекомендації щодо поведінки з дітьми. Одна така доповідь на 56-му засіданні ООН сприяла створенню коаліції «Права дитини в Україні»,⁴⁷ яка здійснює моніторинг виконання рекомендацій Комітету ООН з прав дитини. Сподіваємось, ці зусилля покращать умови для дітей України.

⁴⁴ / Mariia Yasenovska. "Rights of the Child." Ukrainian Helsinki Human Rights Union, 2016. <https://helsinki.org.ua/en/rights-of-the-child/>

⁴⁵ / Там само.

⁴⁶ / «Альтернативний звіт про реалізацію Україною положень Конвенції про права дитини (2002-2008)». UNICEF, www.unicef.org/ukraine/report-ukr.pdf.

⁴⁷ / «Заключні спостереження: Україна» UNICEF, www.unicef.org/ukraine/UN_CRC_ConcludingObservations_Ukr.pdf.

РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

«Національні меншини – це групи громадян, що проживають у державі, які є менш численними порівняно з більшістю населення та відрізняються від більшості за ознаками мови, релігії та етнічної приналежності».⁴⁸

Упродовж усієї історії людства були випадки, коли права національних меншин не дотримувалися. Для протидії цим порушенням у листопаді 1995 р. було прийнято Рамкову конвенцію про захист національних меншин.⁴⁹

Згідно з Конвенцією, держави-учасниці Ради Європи дійшли висновку, що європейська історія засвідчила важливе значення захисту національних меншин для стабільності, безпеки демократії та миру на континенті. Сторони, що підписали Конвенцію, взяли на себе відповідальність за захист національних меншин у своїх державах, забезпечення рівності перед законом і заборону дискримінації за етнічною ознакою. Згідно зі Статтею 5 Конвенції,

«сторони зобов'язуються створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати й розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину».⁵⁰

Крім того, асиміляція національних меншин більшістю проти їх волі заборонена. Сторони Конвенції також несуть відповідальність за заохочення духу толерантності й міжкультурного діалогу, співпраці та поваги серед усіх людей, які живуть на території їхніх країн.

⁴⁸ / Sakvarelidze, P. "Dictionary of Human Rights." Tbilisi, 1999.

⁴⁹ / "Framework Convention for the Protection of National Minorities." Council of Europe. <https://rm.coe.int/16800c10cf>

⁵⁰ / Там само.

Інші положення Конвенції передбачають таке.

- Національні меншини мають такі самі права на мирні зібрання, свободу об'єднання, свободу думки, релігії та совісті, як і етнічна більшість.
- Національним меншинам гарантується свобода отримання й поширення інформації та ідей мовою меншини. Держава несе відповідальність за забезпечення умов для ліцензування радіо- й телевізійного мовлення для них.
- Представники національних меншин мають право вільно використовувати свою мову в приватних або громадських місцях.
- Якщо представника національної меншини затримано, він/вона повинні бути поінформовані щодо причин арешту мовою, яку він/вона розуміють. За необхідності держава зобов'язана забезпечити безкоштовну допомогу перекладача.
- Представники національних меншин мають рівний доступ до освіти. Держава несе відповідальність за забезпечення освіти мовою меншини в районах, традиційно населених особами, що належать до національних меншин, або в місцях компактного проживання національних меншин, якщо такі особи цього вимагатимуть.

Відповідно до статті 20 Конвенції будь-яка особа, що належить до національної меншини, повинна поважати національне законодавство та права інших осіб, зокрема осіб, які належать до більшості або до інших національних меншин. Водночас національним меншинам заборонено використовувати свої права на шкоду суверенітету, політичній незалежності й територіальній цілісності держави.

Україна поступово змінює свої закони й практику відповідно до стандартів цієї Конвенції. Зокрема до Кримінального кодексу України були включені положення про «злочин на ґрунті ненависті», відповідно до яких при визначенні покарання розглядаються правопорушення, учинені «на підставі расової, національної або релігійної нетерпимості».

Однак виконання цього законодавства залишається проблемою; наприклад, правоохоронні органи України ще не публікують статистику злочинів на ґрунті ненависті. Тим часом окупація Автономної Республіки Крим та міста Севас-

тополя продовжує перешкоджати українській владі захищати велику кількість кримських татар, які мешкають у цих регіонах.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Особи з інвалідністю мають унікальні потреби, для забезпечення яких необхідні додаткові заходи, зокрема й в аспекті захисту прав відповідних осіб. Загалом особи з інвалідністю мають гірший стан здоров'я, нижчі досягнення в освіті, вужчі економічні можливості та вищі показники бідності, ніж люди без інвалідності; крім того, вони частіше стають жертвами насильства.⁵¹ Конвенція про права осіб з інвалідністю⁵² була прийнята 13 грудня 2006 р. та набрала чинності 3 травня 2008 р.

Конвенція встановлює нормативно-правову основу для країн щодо побудови інклюзивного суспільства, яке ґрунтується на восьми основоположних принципах, покладених в основу Конвенції та кожної з її конкретних статей.⁵³ Ці принципи такі:

1. Повага до притаманної людині гідності, її особистої самостійності, зокрема свободи робити власний вибір, і незалежності.
2. Недискримінація.

⁵¹ / "International Day of Persons with Disabilities 3 December." United Nations, www.un.org/en/events/disabilitiesday/background.shtml.

⁵² / "Convention on the Rights of Persons with Disabilities." United Nations, <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>

⁵³ / "Division for Social Policy and Development Disability." United Nations, www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/guiding-principles-of-the-convention.html.

3. Повне й ефективне залучення та включення до суспільства.
4. Повага до особливостей осіб з інвалідністю і прийняття їх як складової людської різноманітності й частини людства.
5. Рівність можливостей.
6. Доступність усіх суспільних благ.
7. Рівність чоловіків і жінок.
8. Повага до здібностей дітей з інвалідністю, що розвиваються, і повага до права дітей з інвалідністю зберігати свою індивідуальність.

Конвенція про права осіб з інвалідністю та Факультативний протокол до неї були одночасно ратифіковані Україною 16 грудня 2009 р. після серйозної адвокаційної роботи силами НУО. З того часу громадські організації також здійснювали моніторинг їх упровадження і закликали вносити зміни до національного законодавства й уживати практичних заходів з метою забезпечення цих прав.⁵⁴ Оскільки держава працює в напрямі запровадження інклюзивної освіти, то, наприклад, регіональні органи врядування й представники громадськості стежать за дотриманням нею національних законів щодо будівництва та реконструкції, покликаних архітектурно забезпечити доступність приміщень закладів освіти для людей з інвалідністю.

Громадські активісти відіграли важливу роль у висвітленні та вирішенні проблем доступності. Наприклад, Дмитро Жарий, адвокат на інвалідному візку, активно виступав за розширення доступності;⁵⁵ у 2016 р. він виграв резонансну справу, у якій захищав власні інтереси як особи з інвалідності, проти роздрібно-ї аптечної мережі, що призвело до призупинення ліцензії власника аптек.

⁵⁴ / "Звіт за результатами громадського моніторингу "Права людей з інвалідністю". Національна асамблея людей з інвалідністю України, 2015. <http://naiu.org.ua/zvit-za-rezultatami-gromadskogo-monitoringu-prava-lyudej-z-invalidnistyu/>

⁵⁵ / Про Дмитра Жарого та його справи можна дізнатися більше за посиланнями: <http://lifepravda.com.ua/society/2013/01/16/119124/>; https://ukr.lb.ua/blog/oleg_shynkarenko/362280_sud_zmusiv_kompaniyu_axa_group.html; <http://legalspace.org/ru/deyatelnost/pouchitelnye-istorii/item/5497-dmytro-zharyi-navchannia-u-merezhi-budynkiv-prav-liudyny-ta-uhspl-duzhe-dopomohlo-meni-v-roboti>

ВПРАВА 3

СИТУАЦІЯ ІЗ ЗАХИСТОМ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

В останньому підрозділі ви дізналися про міжнародні угоди, які визначають права всіх людей, а також про захист та обов'язки, які держави повинні виконувати для меншин у суспільстві. Ознайомтеся з наведеним нижче переліком договорів та оцініть, наскільки добре, на вашу думку, Україна виконує кожен відповідний договір. Вивчивши всі документи, ви, можливо, захочете звернутися до одного з них і провести дослідження, щоб дізнатись більше про успіхи та проблеми, пов'язані з виконанням відповідної міжнародної угоди в Україні. Ця вправа допоможе вам детальніше проаналізувати ситуацію з правами людини в Україні й дасть змогу визначитися з темою вашого студентського проекту.

- Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини)
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права
- Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок
- Конвенція про права дитини
- Рамкова конвенція про захист національних меншин
- Конвенція про права осіб з інвалідністю

2.5 МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Захист прав людини є обов'язком держави, який забезпечується через конституцію держави та закони. Водночас міжнародні організації, що працюють у галузі прав людини, контролюють виконання обов'язків, узятих на себе державами відповідно до тих чи тих міжнародних договорів та угод. З цією метою в усьому світі встановлюються міжнародні механізми захисту прав людини. Кілька агентств та інституцій проводять моніторинг захисту прав людини в рамках ООН. Обидва головні органи ООН – Генеральна Асамблея та Економічна і соціальна рада ООН, а також допоміжні інституції, такі як Управління Верховного комісара ООН з прав людини, займаються захистом прав людини. Крім того, функціонують системи захисту прав людини на регіональному рівні. Європейська система прав людини є однією з таких систем і буде обговорюватися далі в цьому підручнику.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є одним із найефективніших інструментів захисту прав людини. Він був заснований в 1950 р. на підставі ЄКПЛ, яка визначає обов'язки та відповідальність, що мають обов'язкову юридичну силу для його держав-учасниць. Нині юрисдикція ЄСПЛ поширюється на 800 мільйонів людей у 47 державах. Територіально суд розташований у Страсбурзі, Франція, у Палаці прав людини. Суд складається із 47 суддів, які представляють кількість держав-учасниць ЄКПЛ.

Суд здійснює моніторинг того, як держави виконують обов'язки щодо захисту прав людини, узяті ними на себе в рамках ЄКПЛ та її протоколів, які

«гарантують право на життя, право на справедливий судовий розгляд у разі кримінальних і цивільних звинувачень, право на повагу до приватного та сімейного життя, свободу вираження поглядів, свободу думки, совісті та релігії, право на користування адекватними засобами правового захисту, право на мирне володіння майном, право обирати й право бути обраними».⁵⁶

До ЄСПЛ можуть звернутися фізичні та юридичні особи, а також держави. Не потрібно бути громадянином держави-члена Європейського Союзу, щоб звернутися до Суду. Якщо одна з держав-учасниць порушує права людини в межах своєї юрисдикції та території, будь-яка особа може звернутися до Суду. Однак подати позов до Суду можуть лише потерпілий або його/її офіційний представник. Заява подається лише у випадку вичерпання всіх національних засобів правового захисту.

Якщо Суд дійде висновку, що будь-яка держава-учасниця порушила права людини, визначені ЄКПЛ, він приймає справу до розгляду й виносить рішення. Рішення Суду є обов'язковим, проте забезпечення його виконання виходить за межі повноважень Суду. Комітет міністрів Ради Європи відповідає за дослідження ситуації з виконанням рішень у сфері прав людини.

Стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачає, що суди повинні застосовувати положення ЄКПЛ та практики ЄСПЛ як джерело права. Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини представляє Україну в ЄСПЛ; він також відповідає за виконання рішень Суду, виявлення порушень Конвенції та розробку засобів правового захисту й запобігання подальшим порушенням. Станом на серпень 2017 р.⁵⁷ Україна опинилася на першому місці за кількістю звернень до ЄСПЛ проти держави. Які обставини, на ваш погляд, можуть пояснити це явище?

⁵⁶ / "Questions & Answers, European Court of Human Rights." Secretariat of the European Court of Human Rights. Tbilisi, 2009. p. 4.

⁵⁷ / "Pending applications allocated to a judicial formation." European Court of Human Rights, www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2017_BIL.pdf.

МЕХАНІЗМИ, ЩО ДІЮТЬ В УКРАЇНІ

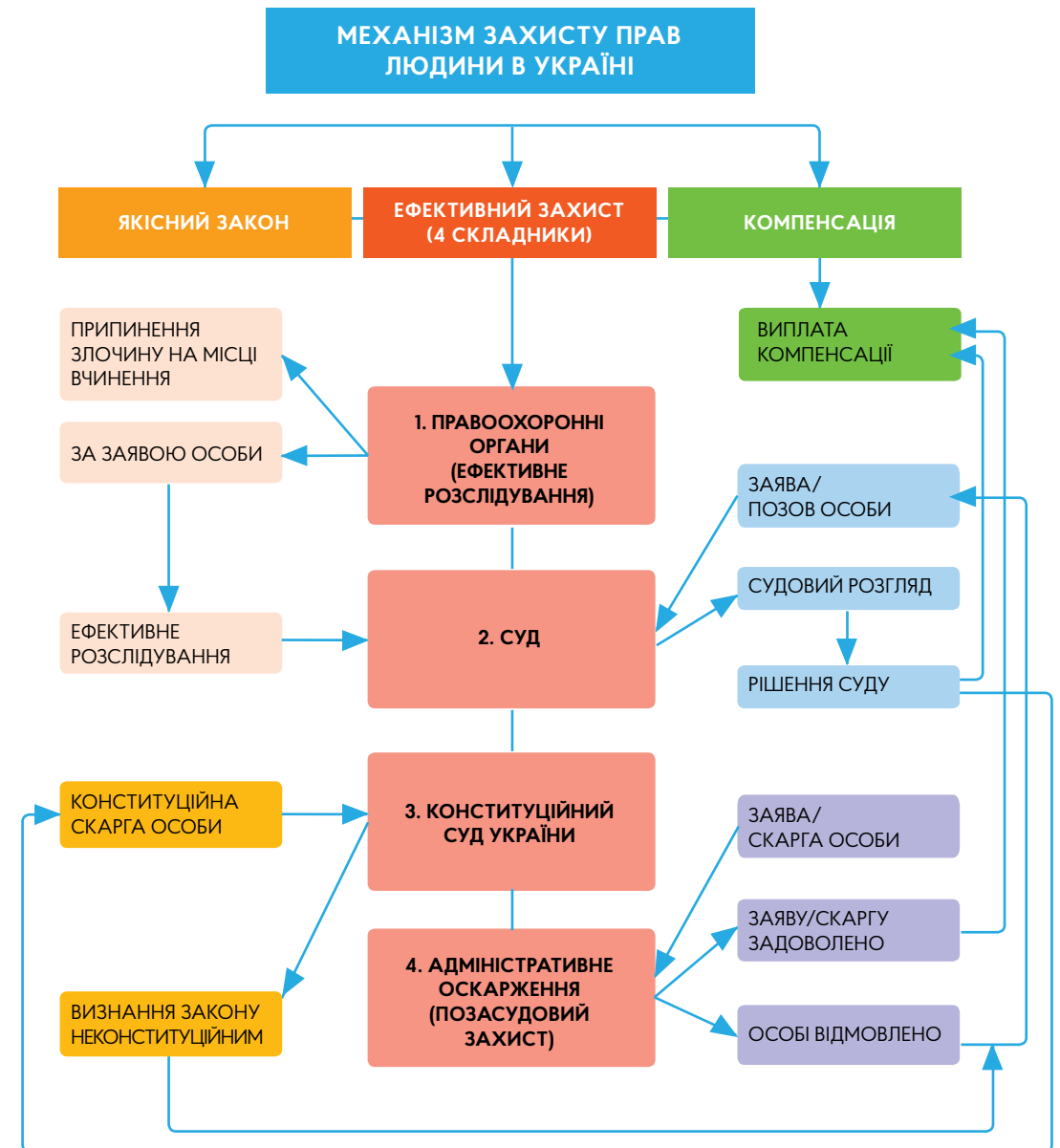
Як було зазначено вище, існують міжнародні та національні системи захисту прав людини, які діють у будь-якій державі. Міжнародні системи, що застосовуються в Україні, – це універсальна система ООН з прав людини та європейська система захисту прав людини. Крім того, в Україні діє національна система захисту прав людини.

В Україні діють численні механізми для забезпечення захисту прав людини. Наведена нижче рисунки ілюструє різноманітні механізми, покликані забезпечити захист прав людини, та інституції, які відповідають за реалізацію цих механізмів в Україні. Кожен механізм – законодавство, правоохоронна діяльність, суди, процес адміністративного оскарження та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – відіграє невід’ємну роль у цілісному процесі. Кожен з названих елементів буде розглянуто в цьому підрозділі. Прочитайте відповідний матеріал та ознайомтеся зі значенням кожного механізму. Спираючись на власний досвід і розуміння, оцініть, наскільки добре, на вашу думку, працює кожен механізм, і визначте, що ще потрібно зробити для зміцнення або вдосконалення систем.

Рисунок 2:

Механізми захисту прав людини в Україні

ЧИННЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Закони держави повинні відображати її норми та цінності. Національна система захисту прав людини в Україні базується на позитивних зобов'язаннях держави, згаданих у попередньому розділі. Відповідні заходи повинні містити такі обов'язкові компоненти:

- права людини повинні бути захищені відповідно до принципу верховенства права;
- будь-які спори, пов'язані з порушенням прав людини, повинні бути ефективно розслідувані та розглянуті кваліфікованим, неупередженим і незалежним судовим органом, відповідно до процедур, які є однаковими для всіх сторін; за результатами повинно бути прийняте рішення згідно із законом;
- людина, права якої були порушені, повинна отримувати відшкодування збитків і гарантії запобігання майбутнім правопорушенням.

Органами національної системи захисту прав людини в Україні є правоохоронні органи (такі як поліція, Служба безпеки України та прокуратура), суди, інші державні органи й органи місцевого самоврядування, Конституційний Суд України та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Поліція та правоохоронні органи країни, яка керується принципами демократії, повинні відігравати присутню роль у захисті прав людини стосовно всіх членів суспільства. Є багато способів виконання поліцією цього обов'язку. Одним із них, наприклад, є забезпечення права громадян висловлювати свої погляди й проводити мирні зібрання, а також запобігання конфронтації між учасниками зібрань і групами їхніх опонентів. Правоохоронні органи також реагують на скарги та розслідують звинувачення щодо порушення прав людини. Самі працівники поліції зобов'язані поважати права осіб, яких узяли під варту, керуючись, наприклад, тим що, відповідно до статті 28 Конституції України, ніхто не

може бути підданий катуванню або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Працівники правоохоронних органів зобов'язані поважати це право, а у випадку звинувачень у порушенні таких прав держава повинна провести ефективне розслідування на адресу правоохоронних органів. Якщо порушення підтверджено, держава має законне зобов'язання виправити його, припинивши порушення, покаравши винних, надати компенсацію потерпілим і забезпечити гарантії запобігання порушенням права в майбутньому.

СУДИ

Суди є ефективним механізмом захисту прав людини в Україні: їхня юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, а винесені ними рішення є обов'язковими для всієї країни.

Адміністративні суди відіграють важливу роль у цій системі, захищаючи права людини від порушень з боку державних органів. На відміну від цивільного судочинства, у якому державний орган притягає до відповідальності громадян України, адміністративні суди забезпечують громадянам України можливість оскаржувати дії органів влади. Якщо, наприклад, ви оскаржуєте в адміністративному суді рішення комунальної служби щодо стягнення з вас штрафу за несплату комунальних послуг, то саме комунальне підприємство повинно доводити правомірність своїх дій.

Недоліком засобів судового захисту є їхня недоступність для багатьох громадян через значні розміри судового збору: у 2017 р., наприклад, позивачі мали сплачувати 640 гривень, щоб подати до суду позов на поділ майна або на розлучення. Більшість громадян також не обізнані з порядком подання судових позовів. Щоб виправити це, закон звільняє певних осіб від сплати судових зборів. Крім того, держава пропонує безоплатну правову допомогу, спеціалісти з якої допоможуть позивачам підготувати необхідні для суду документи.

Конституційний Суд України є окремою структурою в межах національної системи захисту прав людини. Він розглядає індивідуальні конституційні скарги, якщо людина вважає, що остаточне рішення в її справі суперечить Конституції України, а всі інші національні засоби судового захисту вичерпано.

ВПРАВА 4

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Учасники мирної ходи на підтримку легалізації собачих боїв зібралися під будівлею міської ради, що уповноважена приймати рішення стосовно дозволу на проведення таких заходів. Неподалік триває зібрання їхніх опонентів, які виступають проти собачих боїв і вимагають від власників тримати собак цих порід лише вдома. Зрештою, після взаємного обміну словесними образами учасники зібрання опонентів розпочали бійку, під час якої декому з учасників було завдано травм. Перехожі викликали швидку. Через деякий час поліція, що стояла неподалік від місця інциденту весь цей час, розборонила бійку. Ніхто з представників міської ради не вийшов до учасників мирних зібрань.

ОЦІНІТЬ ДІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ПИТАННЯ:

1. Чи було необхідно, щоб хтось із представників влади втрутився в процес мирної акції?
2. У який момент таке втручання було б найдоречнішим?
3. Що могли зробити учасники мирної ходи, щоб уникнути бійки?
4. Яких заходів можна було вжити для вирішення ситуації та запобігання таким подіям у майбутньому?

УПОВНОВАЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є органом парламентського контролю, який захищає права людини в Україні. Відповідно до статті 55 Конституції, *«кожен має право звертатися за захистом своїх прав»* до Уповноваженого; ця стаття підкреслює вирішальну роль судової влади у захисті прав людини, а також важливість звернень до міжнародних інституцій та до Конституційного Суду України.

Згідно із Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»,⁵⁸ метою парламентського контролю, який здійснюється Уповноваженим, є:

1. Захист прав та свобод людини і громадянина, визначених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Україною.
2. Дотримання та повага до прав і свобод людини та громадянина з боку суб'єктів, зазначених у статті 2 цього Закону.
3. Запобігання порушенням прав людини та громадянських прав і сприяння їх відновленню.
4. Сприяння впровадженню законодавства про права й свободи людини і громадянина відповідно до Конституції України та міжнародних стандартів у цій сфері.
5. Удосконалення та подальший розвиток міжнародного співробітництва у сфері підтримки прав і свобод людини та громадянина.
6. Запобігання дискримінації у зв'язку зі здійсненням особистих прав та свобод.
7. Правова освіта для населення та захист приватного життя індивідів.

⁵⁸ / Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

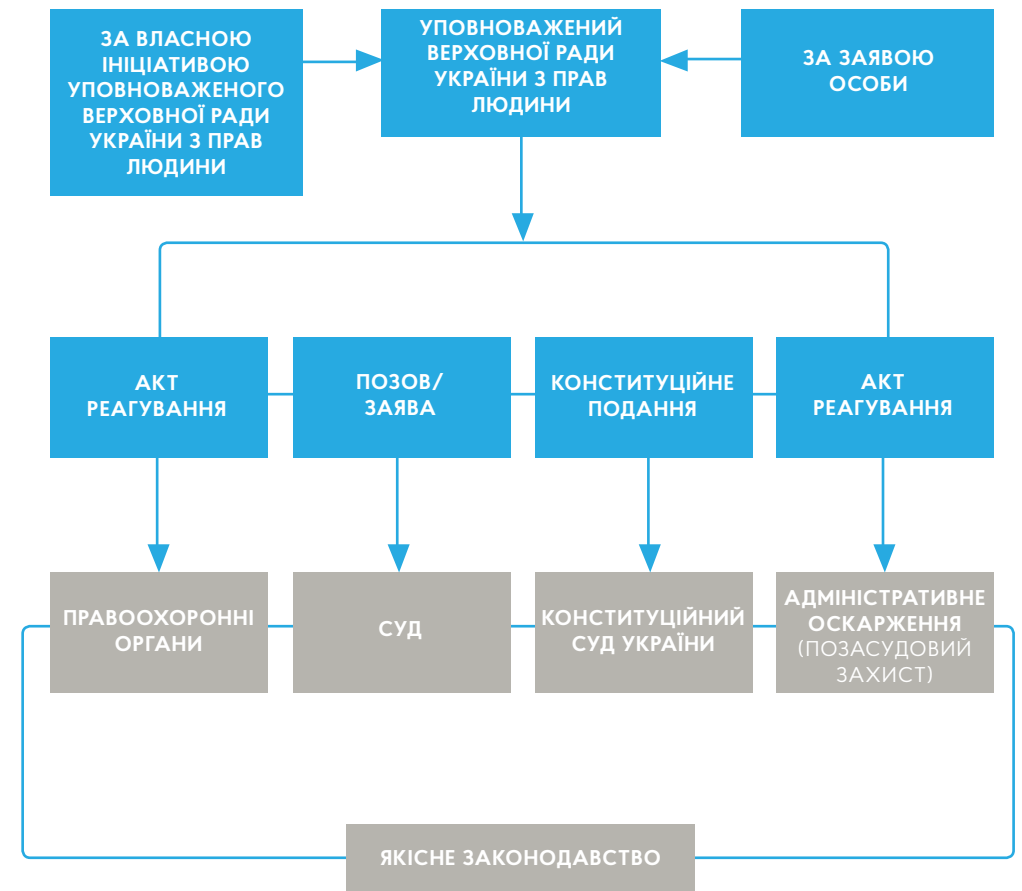
Будь-яка особа в Україні може звернутися до Уповноваженого з прав людини, якщо вважає, що її права було порушено. Згідно з розміщеним на веб-сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини роз'ясненням, заяви повинні подаватися Уповноваженому в письмовій формі протягом одного року після виявлення відомостей про випадок порушення прав і свобод людини та громадянина.

Під час перебування на посаді Уповноваженому з прав людини надається широкий спектр повноважень. Наприклад, він або вона має вільний доступ до місцевих і національних державних органів, підприємств, установ та організацій, може відвідувати судові слухання та судові засідання (у тому числі закриті судові процеси, якщо сторони погоджуються на присутність Уповноваженого). Уповноважений з прав людини також має право знайомитись із відповідною документацією, навіть якщо вона містить секретну інформацію, і відвідувати затриманих без попереднього повідомлення.

Обов'язком Уповноваженого з прав людини є підготовка щорічної доповіді про стан дотримання і захисту прав і свобод людини в Україні, яка щорічно протягом першого кварталу подається до Верховної Ради. У звіті відображується інформація про порушення прав і свобод людини і громадянина, заходи, ужиті Уповноваженим, результати перевірок, проведених протягом минулого року, висновки та рекомендації, спрямовані на забезпечення захисту прав людини. Наприклад, один з останніх звітів «Порушення прав і свобод людини в Україні: події листопада 2013 – лютого 2014 років» зосереджений, серед іншого, на тогочасних революційних подіях і ситуації в зоні проведення АТО.

Рисунок 3:

Повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

ВПРАВА 5

РОЛЬ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Розгляньте приклади дій Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і дайте відповіді на наведені нижче питання.

Приклад 1: Реагуючи на факт смерті засудженого під час перебування в слідчому ізоляторі м. Хмельницького, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини відкрив провадження. Це було зроблено через обставини смерті затриманого, з'ясування яких порушило важливі питання безпеки осіб, які перебувають під контролем державних органів.

Приклад 2: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини надіслав до Генеральної прокуратури України запит про проведення належного розслідування катувань громадянина України та інших порушень його прав працівниками поліції, здійснених під час допиту.

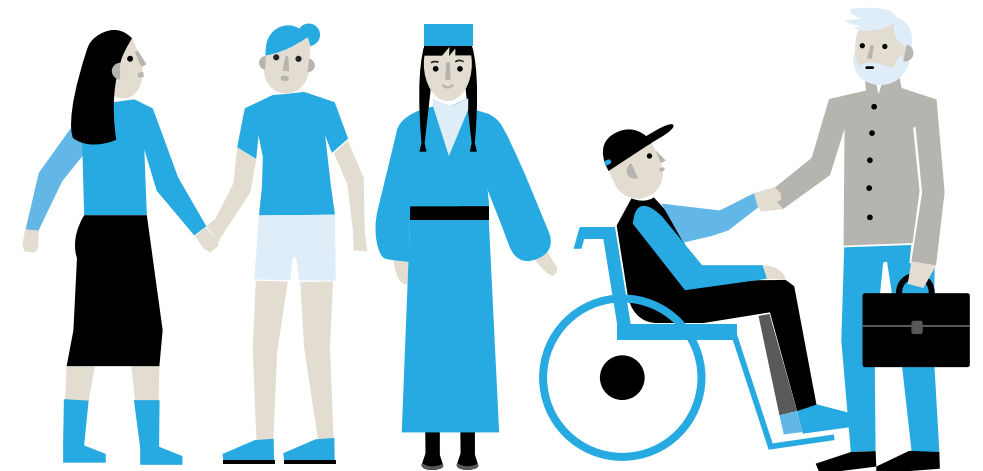
ПИТАННЯ –

1. Які повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини проявилися в цих прикладах?
2. Чи були в кожному конкретному випадку вжиті заходи ефективними для захисту відповідних прав людини?
3. Чи вважаєте ви, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є важливим механізмом захисту прав людини в Україні?

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Окрім національних систем, описаних вище, суттєву роль у захисті прав людини відіграють інститути громадянського суспільства. Ці організації можуть надавати юридичну допомогу й підтримку особі при вирішенні питань в органах державної влади та місцевого самоврядування. Вони також забезпечують громадський моніторинг, готують звіти щодо ситуації з правами людини та організують інформаційні кампанії, спрямовані на привернення уваги до порушень прав людини. У наступному розділі підручника ви дізнаєтеся набагато більше про важливу роль громадських організацій у демократичній державі.

2.6 РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРОБЛЕМИ В ЦІЙ СФЕРІ

Попри те, що права людини є невідчужуваними та непорушними за своєю сутністю, люди не завжди поважають права інших. Тому органи влади відповідальні за забезпечення реалізації прав людини. Однак, оскільки органи влади також несуть відповідальність за забезпечення безпеки людей, вони іноді вважають за необхідне обмежувати права окремих осіб для задоволення потреб суспільства. Такі обмеження повинні зумовлюватися винятковими обставинами (наприклад, запровадження урядової комендантської години під час широкомасштабних проявів насильства і порушень громадського порядку або стихійного лиха). Обмеження прав людини мають також відповідати конституції держави та нормам, установленим міжнародними правовими актами.

Інколи дотримання прав усіх людей може здаватися складним або навіть неможливим. Як було зазначено вище, негативні права означають, що не повинно бути ніякого зовнішнього втручання, яке могло б обмежити користування особою своїми правами, проте реалізація позитивних прав потребує втручання з боку органів влади. Через це постає питання: чи можуть двоє людей бути вільними, якщо один повинен відняти певні права в іншого, щоб задовольнити свої власні? Питання, що стосуються таких аспектів, як право на життя проти права держави застосовувати силу для забезпечення безпеки населення, показують, що в цій сфері існує потенціал для суперечностей.

Права людини розглядають як взаємопов'язані з усіма іншими правами, що вважаються однаково важливими й цінними. Саме ця ідея є ключовою в співвідношенні та взаємозв'язку прав людини. Як це працює насправді? Стаття 3 ЗДПЛ стверджує: *«Кожен має право на життя, свободу та особисту недоторканність»*. У деяких країнах застосування смертної кари не вважають порушенням прав людини, якщо винний вчинив насильницький злочин і був засуджений за належною процедурою судового розгляду. Це є порушенням права на життя згідно зі статтею 3 чи проявом поваги до права на особисту безпеку, адже небезпечна особа таким чином «вилучається» із суспільства?

ВИСНОВОК

Важливо пам'ятати, що органи влади є ефективними лише настільки, наскільки ефективними є люди, які в них працюють, а також люди, які їх моніторять. Здорова демократія, яка прагне до забезпечення прав людини всім індивідам, залежить від багатьох чинників, таких як система врядування та характер законів держави. Проте відповідальність за дотримання прав людини поширюється не лише на органи влади, а й на громадян. Елеонор Рузвельт, правозахисниця та дружина президента США Франкліна Рузвельта, сказала:

«Звідки ж, зрештою, починаються загальні права людини? З маленьких місць, близьких до вашого дому – настільки близьких і настільки маленьких, що їх не можна побачити на жодній мапі світу... Якщо ці права не мають сенсу на відстані витягнутої руки, вони навряд чи матимуть значення деінде. Без солідарних дій громадян щодо підтримки наших прав у нашому домі очікування прогресу у світовому масштабі буде марним».

Яку роль ви можете відігравати в забезпеченні захисту прав людини як удома, так і по всій Україні? У наступних розділах цього підручника ви дізнаєтеся більше про систему врядування й про те, як члени суспільства можуть індивідуально та колективно робити свій внесок у цю діяльність.

РОЗДІЛ 3

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ, ЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ ТА ЇХ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

«Привілейовані кола зазвичай не мають наміру захищати та відстоювати інтереси пригноблених... частково через те, що їх привілейоване становище залежить від збереження пригнобленого стану інших».

Айріс Меріон Янг⁵⁹

З попередніх розділів ви дізналися, що демократичні органи влади повинні служити інтересам народу, захищати права всіх людей і забезпечувати загальне благо. Ви також дізналися, що в різні історичні періоди цими обов'язками часто нехтували, що іноді призводило до трагічних наслідків. Якщо посадовці при владі схильні використовувати свій вплив для захисту власних інтересів, як зазначає політолог Айріс Меріон Янг, то яким чином можна подолати цю тенденцію? Є багато механізмів демократії, які допомагають запобігти зловживанню владою, як, наприклад, прозорість, коли люди знають про дії органів влади та можуть їх контролювати. Один з основних засобів протидії зловживанням владою закладений у характері й системі врядування країни. Для побудови такої системи більшість демократичних країн керується ідеями конституціоналізму.

Конституціоналізм можна описати як систему, за якої влада органів урядування походить із сукупності правових норм – **«конституції»** – та обмежується відповідними нормами. У цій системі публічні посадовці обмежені у своїх повноваженнях і діють у рамках процедур, які встановлені основним законом держави.

Тому визначальною рисою конституціоналізму є поняття органів влади, повноваження яких обмежені основним законом держави.⁶⁰

Конституції можуть бути письмовими документами або сукупністю встановлених норм або принципів, загальноприйнятих як основний закон держави. Конституційна система влади вважається необхідною особливістю сучасних демократій, оскільки вона обмежує автократичні тенденції органів влади та визначає права громадян. Проте системи врядування, засновані на конституціоналізмі, можуть суттєво відрізнитись залежно від того, які права мають громадяни і як органи врядування використовують свою владу. Тому вивчення конституції є корисним для розуміння природи врядування в державі. Є випадки, коли країна проголошує, що метою конституції є встановлення демократії, проте на практиці права людей можуть бути не захищеними, а уряд може зловживати своєю владою. Прикладом цього був Радянський Союз, де всі важелі влади були в руках Комуністичної партії: за панування цього режи-

⁵⁹ / Iris Marion Young. "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship." In Beiner, R. (Ed.) *Theorizing Citizenship*. Albany, NY, 1995. p. 189.

⁶⁰ / Philip P. Wiener. "Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas." In David Fellman "Constitutionalism." 1973. Vol 1. p. 485, 491-92.

му права людини, закріплені в Конституції, втратили свою реальну значущість. Отже, Радянський Союз ніколи не був ліберальною демократією.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про таке:

- поняття конституціоналізму та його зв'язок із демократією;
- еволюція конституціоналізму в Україні;
- система врядування в Україні;
- значення та важливість виборчого процесу в демократичній державі;
- роль політичних партій в Україні та інших демократичних країнах.

Мета цього розділу - краще зрозуміти відповідні питання для аналізу процесів в Україні, щоб визначити, як система допомагає досягти демократичних ідеалів, а також визначити проблеми, які потребують вирішення.

3.1 КОНСТИТУЦІЇ ТА ДЕРЖАВА

РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ»

Конституція є юридичним документом, що відображає найважливіші соціальні й політичні відносини та домовленості, які в підсумку втілюють реальні механізми суспільного життя. Конституція визначає організацію врядування в державі. Відповідно, повноваження та відповідальність кожної гілки влади – президентської, виконавчої, парламентської й судової – урегульовані Конституцією. Конституційні положення та угоди забезпечують збалансованість суспільних цінностей, щоб люди й громадяни могли жити в безпеці й повазі, а їхні права та свободи було дотримано.

Конституція є тим документом, який гармонізує та забезпечує баланс між свободою, рівністю й порядком для захисту прав людини й основних свобод. Коли уряд обмежений у своїй свободі, його спроможність чинити тиски проти особи стримується. Саме це робить Конституцію основним законом країни, який встановлює ключові керівні принципи для індивідів і для демократичних урядів.

Джон Локк і Шарль-Луї Монтеск'є (1689-1755, французький філософ доби Просвітництва) відіграли основоположну роль у розвитку теорії конституціоналізму. Локк стверджував, що люди народжені вільними й рівними і що ці дві фундаментальні цінності повинні бути відображені в політичному житті країни. Він уважав, що будь-який уряд може намагатися переступити межі своєї влади задля досягнення власних інтересів та ігнорувати інтереси народу. Це може призвести до порушення основних прав і свобод людини. Тому філософ наголошував, що за необмеженої влади уряду є ризик зловживання нею. За словами Локка, конституція повинна визначати межі повноважень, наданих органам влади, при цьому влада повинна бути розділена між державними структурами, щоб запобігти її концентрації в одній гілці, що може мати потенційно небезпечні наслідки.

**Шарль-Луї
Монтеск'є
(1689-1755)**

Монтеск'є висунув теорію «поділу влади» у своїй роботі «Про дух законів» (1748 р.). Він поділяв точку зору Локка щодо небезпеки неконтрольованої державної влади. За словами Монтеск'є, законодавчі, виконавчі та судові повноваження повинні бути розділені. У минулому ці три види повноважень були зосереджені в руках короля, тому така концентрація часто становила небезпеку. Монтеск'є теоретично обґрунтував, що якби ці три сили були відокремлені, але взаємозалежні одна від одної, водночас урівноважуючи одна одну, то була б установа система врядування, яка служить загальним інтересам, обмежуючи простір для дій органів влади. Це, у

свою чергу, стане основою для здійснення «верховенства права», коли жодна людина не може поставити себе вище за закон й усі є рівними перед ним.

Теорія Монтеск'є значною мірою вплинула на розвиток сучасних систем урядування й посіла важливе місце в історії. Напрацьовуючи свою Конституцію у XVIII ст., американці застосували його концепцію поділу влади.

Розділення влади означає конституційний розподіл влади, повноважень та обов'язків між трьома гілками: **законодавчою** (в Україні – Верховна Рада України), **виконавчою** (глава держави, зазвичай Президент чи Прем'єр-міністр, а в Україні – Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади) та **судовою** (суди).

Надзвичайно важливим для цієї системи є забезпечення механізмів **«стримувань і противаг»**, які мають бути передбачені в конституції. Вони створюють правовий баланс між гілками влади, який діє як запобіжний засіб проти зловживання повноваженнями з боку якоїсь гілки чи особи.

Сильна система «стримувань і противаг» є одним зі способів, якими американці захищали свою країну від тиранії та зловживання владою. Наприклад, Конгрес Сполучених Штатів може приймати закони, але Президент може накласти на них вето. Навіть якщо Конгрес і Президент досягають згоди щодо закону, Верховний Суд може вирішити, що цей закон є неконституційним, у разі,

якщо до Суду буде подано клопотання про винесення рішення Суду щодо відповідного закону. Громадяни також відіграють важливу роль у цьому, гарантуючи, що система «стримувань та противаг» функціонує належним чином, або висловлюючи своє невдоволення, якщо це не так. Багато демократій у всьому світі нині застосовують ці концепції поділу влади та стримувань і противаг.

ВИКЛИКИ ДЛЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІЙ

У сучасних ліберальних демократіях громадяни укладають суспільний договір, даючи згоду на управління ними через обрання своїх представників. Регулярні та чесні вибори є важливими для ліберальних демократій. Завдяки цьому процесу люди надають представникам влади повноваження забезпечувати захист і безпеку для громадян. Проведення періодичних і чесних виборів є важливою ознакою демократії, адже це дає змогу громадянам на наступних виборах проголосувати проти чинних посадовців, якщо ті, наприклад, не були добросовісними в служінні громадянам. Проте навіть обрані лідери можуть зловживати своїми повноваженнями, тому повинні існувати додаткові чіткі гарантії забезпечення суспільства від тиранії. Інша тема, що розглядається в цьому розділі, стосується необхідності **обмеження повноважень органів влади** з метою захисту від зловживань. Як у різні історичні епохи, так і нині можна знайти багато прикладів того, як органи влади використовують свою владу в спосіб, що не захищає права людей, які перебувають під їхнім управлінням.

У світі є численні випадки, коли окремі режими або групи здійснюють абсолютну владу над людьми, незважаючи на існування в цих країнах офіційної конституції. Такі країни керовані авторитарними політичними режимами. В авторитарних країнах владу захоплює одна людина або група і замість того, щоб влада виконувала волю народу, народ змушений виконувати волю влади. У таких ситуаціях, як правило, режим утримує владу й зміцнює її через неправомірне застосування сили та терору. Авторитарний режим може бути встановлений не тільки шляхом переворотів, але й у результаті захоплення влади без перевороту. Часто трапляються випадки, особливо в країнах колишнього Радянського Союзу, де органи влади формуються через більш-менш чесні вибори, але ще

не сформована стійка культура демократії, коли можновладці не бажають відмовлятися від своїх позицій і намагаються безперервно утримувати владу. У таких випадках верховенство права має стверджуватися через іншу гілку влади, таку як судова, що дає можливість проводити вільні, чесні та періодичні вибори.

ВПРАВА 1

УРОКИ ІСТОРІЇ: ВІД ДЕМОКРАТІЇ ДО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Німеччина була демократичною до приходу до влади Гітлера та нацистської партії (НСДАП). Після поразки Німеччини під час Першої світової війни німецький монарх утік із країни, була заснована Веймарська республіка. Це була перша демократія в історії Німеччини, яка мала Конституцію, вибори, парламент і розподіл влади. У 1920 р. в парламенті Німеччини, який називається Рейхстагом, громадян представляли 459 обраних представників.

Опис Німеччини у 1920-х роках включав такі характеристики:

*«...Конституція, яка запровадила поділ влади між її гілками, численні медійні канали для творчого вираження, багато груп, що виборюють політичну владу через виборчий процес, високий рівень культурного розмаїття, що характерно для багатьох демократичних держав сьогодні. Веймарська Конституція надала жінкам право голосу в той час, коли в ньому все ще відмовляли жінкам у Сполучених Штатах. Конституція також захищала громадянські свободи та свободу релігій».*⁶¹

Проте це були також часи сум'яття. Німеччина все ще страждала від наслідків війни та жорстких умов, установлених мирним договором, яким було покладе-

61 / "Decision-Making in Times of Injustice." Facing History and Ourselves Foundation, Inc. 2009. p. 90.

но край Першій світовій війні, від зростання інфляції. Ці обставини породжували в багатьох німців відчуття неспокою та страх перед майбутнім. Нацистська партія зіграла на цих настроях, обіцяючи краще майбутнє і перекладаючи на євреїв провину за більшість проблем. У той час, коли люди хотіли, щоб їм запропонували вихід зі складної ситуації, гасла нацистської партії багатьом здалися привабливими. У 1933 р. нацистська партія отримала достатню підтримку для того, щоб завести в Рейхстаг 228 своїх представників, здобула таким чином більшість і призначила Адольфа Гітлера на посаду канцлера Німеччини. Отже, Гітлер прийшов до влади через демократичні процедури. Однак уже до середини 1933 р. Гітлер і нацисти встановили нові правила, які надали їм повний контроль над урядом і поставили всі інші політичні партії поза законом.

У Німеччині було багато опонентів нацистської партії. Однією з таких груп була Комуністична партія. Гітлер використовував свою владу для залякування членів Комуністичної партії, проте Конституція Німеччини захищала права громадян на формування політичних партій. Коли ж у 1933 р. було підпалено будівлю Рейхстагу, Гітлер скористався цією можливістю: він звинуватив членів Комуністичної партії в підпалі й закликав до заходів щодо відновлення громадського порядку та захисту населення, закликаючи президента застосувати статтю 48. Це стаття, у якій визначено:

*«У випадку серйозної загрози чи порушення громадського порядку Рейхспрезидент може вжити необхідних заходів для відновлення законного устрою та порядку, застосовуючи збройні сили, за необхідності. Для досягнення цієї мети він може призупинити дію громадянських прав, визначених Ст. 114, 115, 117, 118, 123, 124 та 153, частково чи повністю».*⁶²

Цей захід був введений у дію, і наслідком стало зупинення реалізації громадянських прав багатьох людей у Німеччині. У рамках цього плану Гітлера багато членів Комуністичної партії були заарештовані та ув'язнені як загроза суспільству, що врешті спричинило ослаблення влади Комуністичної партії в парламенті. Без достатньої опозиції в парламенті нацисти змогли прийняти закони, якими ще більше зміцнили свою владу, а саме: «Акт про надання повноважень», який призупинив дію Конституції, та «Закон проти заснування

62 / Там само, с. 116.

партій», який забороняв усі політичні партії, крім НСДАП.⁶³ Так почалося тоталітарне правління Гітлера.

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ –

- Яким чином Гітлер і націонал-соціалістична партія скористалися інструментами демократії, щоб установити диктатуру?
- Які умови зробили прихід нацистів до влади можливим?
- Яких заходів треба вжити, щоб запобігти подібному в майбутньому?

Тоталітарна держава – крайня форма авторитаризму. Радянський Союз сталінського періоду та нацистська Німеччина за правління Гітлера – класичні приклади тоталітарних держав. У тоталітарній країні державний апарат повністю або тотально контролює всі сфери життя суспільства. Панує одна ідеологія та одна політична партія, громадські організації заборонені, у більшості випадків приватна власність і підприємництво повністю заборонені (як у Радянському Союзі), а всі гілки влади підпорядковані лідерів партії. Поділ влади абсолютно неприпустимий для тоталітарних політичних режимів. Конституції, прийняті в таких державах, можуть містити спеціальні статті, що декларують «верховенство права», але це лише паперове гасло, яке не втілюється в реальність. У тоталітарному режимі індивіди та суспільство служать лише державі, а будь-який критик чи опозиція можуть бути покарані смертю, конфіскацією майна або засланням. Уряд зазвичай уживає заходів, щоб позбавити людей їхніх громадянських свобод, тому вони не можуть протестувати проти системи. Осіб, які критикують уряд чи опонують йому, як правило, вважають зрадниками своєї країни і зазвичай повністю ізолюють від суспільства. Уряд приймає рішення про забезпечення житлом і роботою, відмовляє в основних правах, таких як свобода слова. Особи, які виступають проти уряду, можуть бути відправлені в трудові табори або навіть страчені. Уряд також контролює інформацію, яку громадськість отримує через державне телебачення та радіо. У країні, де Інтернет недоступний людям, майже неможливо отримати зовнішні новини. У сучасному Китаї існують елементи тоталітарного правління із системою, заснованою на концепції «великого лідера», однопартійного (комуністичного) правління та єдиної комуністичної ідеології й обмежених громадянських свобод. Проте у сучасному Китаї наявні також елементи приватної власності та ринкової конкуренції.

63 / Там само.

3.2 УКРАЇНА Й КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

КОРОТКА ІСТОРІЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В УКРАЇНІ

Протягом усієї історії України було багато спроб запровадити конституційну систему врядування. Так, сучасні вчені вказують на наявність деяких рис конституціоналізму за часів Київської Русі. Конституція Пилипа Орлика XVIII ст. також примітна тим, що розділяла державну владу в Україні на законодавчі повноваження, надані Раді, виконавчі повноваження, що належали гетьману, та судові повноваження Генерального суду. Проте, впродовж тривалої історії перебування під владою Росії, Польщі та інших країн переважна більшість людей в Україні була позбавлена основних політичних, соціальних і економічних прав у рамках жорсткої класової системи, що складалася з правлячої аристократії й маси селян. У період відродження української держави (1917-1920 рр.), існували конституційні та правові акти, пропонувалися зародки демократичних реформи. Так, у чотирьох проголошених універсалах Центральної Ради України було визначено формування декількох владних інституцій, окреслено напрями демократизації суспільного життя шляхом проголошення суверенітету народу України. Разом із тим коли ви читаєте текст Універсалів, то можете помітити розбіжності між цінностями, вираженими в документах, та реаліями. Наприклад, Перший Універсал проголосив автономію України в складі Росії та закликав до формування Всеукраїнської асамблеї, обраної рівним, прямим і таємним голосуванням. Крім того, він проголосив, що українські громади повинні співпрацювати на демократичних засадах з іншими народами, щоб побудувати автономію України. Поряд із цим цей самий Універсал також констатував, що Тимчасовий уряд Росії не згоден вести переговори стосовно автономії України та *«відмовився відда-*

ти гроші, зібрані на українській землі, для використання на школи, освіти та організації в Україні». Які припущення можна зробити, з огляду на цю інформацію, щодо автономії України в той час та щодо справжнього характеру демократичних реформ у країні?

Четвертим Універсалом 1918 р. була проголошена повна незалежність України. Четвертий Універсал мав на меті забезпечити добробут людей, закріпивши таке положення:

«Земельна комісія ... надає землю селянам без оплати» та встановлює урядовий контроль над банками, які «підтримували непрацюючий клас; натомість банківські позики повинні надаватися головним чином для розвитку економіки України, а не для спекуляцій та отримання прибутку».

З цих положень видно, що метою було створення держави, яка б гарантувала рівні права для всіх та захист простих людей. Однак ці плани не вдалося реалізувати через припинення діяльності Центральної Ради України 29 квітня 1918 р. внаслідок приходу до влади Павла Скоропадського. З того часу й аж до проголошення державної незалежності Україна керувалася радянськими конституціями України (1919, 1929, 1937, 1978 років).

Радянські конституції проголосили суверенітет народу разом із широким колом демократичних прав і свобод. Наприклад, Конституція 1937 р. містила багато гарантій, таких як загальне виборче право та прямі вибори до всіх органів влади. Інші колективні соціальні та економічні права включали в себе право на роботу, відпочинок та дозвілля, охорону здоров'я, догляд за людьми похилого віку і хворими, житло, освіту та культурні права. Проте задеклароване Конституцією аж ніяк не збігалось із прийнятими на її основі законами та фактичними діями уряду.

Порівняння положень конституцій Радянського Союзу з реальністю того періоду дає змогу оцінити стан демократії в той час. Так, стаття 125 Конституції 1937 р. гарантувала свободу слова, преси та зборів. Проте в період 1934–1940 р. відбулася хвиля репресій, що одержала назву «Велика чистка», коли багато людей, які висловили думки, що йшли хоча б у чомусь урозріз із політикою партії, були заарештовані, ув'язнені і навіть фізично знищені.⁶⁴

⁶⁴ / Zvi Gitelman. "Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity." Cambridge, 2012.

Доля Олександра Шумського є одним із таких сумних прикладів. Шумський був наркомом освіти в 1924–1927 р. та активно працював над упровадженням політики «українізації». Він виступав за залучення та призначення українців на керівні посади в уряді, а в 1925 р. він навіть відкрито протестував проти призначення, зробленого Сталіним, обстоюючи кандидатуру від української сторони. У лютому 1927 р. Шумського звільнили від усіх обов'язків і звинуватили в «національному ухилі». У травні 1933 р. він був заарештований і звинувачений у керівництві антипартійним контрреволюційним рухом. Справа Шумського була лише однією з безлічі подібних справ під час Великої чистки, що становила собою

*«новий тип терору, не обмеженого нічим стосовно пригноблених, – будь-яка пляма на послужному списку, включно з бо-дай уявними зв'язками з ворогом, підводили під підозру з боку НКВС, радянської таємної поліції».*⁶⁵

СУЧАСНА ЕПОХА ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УКРАЇНІ

Унаслідок розпаду СРСР Україна знову здобула незалежність, і розпочалася нова ера в українській історії. 24 серпня 1991 р. стало Днем Незалежності України. Але що це означає для розвитку демократичної держави України? У цьому підручнику ви багато читали про принципи демократії й про те, як ліберальна демократія розвивалася та впроваджувалася в різних історичних умовах. Настав час застосувати ці ідеї для оцінки розвитку демократії в Україні. У всіх країнах, що переживають демократичні реформи, цей процес часто буває повільним і складним, нерідко зупиняється й починається знову. Це стосується й демократичного розвитку в Україні. Коли ви читатимете цей підрозділ, зверніть увагу на процес і чинники, які стимулювали та гальмували демократичні реформи.

Конституційний процес в Україні після здобуття незалежності в 1991 р. відбувався в кілька етапів: створення конституційних комісій і робочих груп; підготовка кількох проектів Конституції України, що відображали позиції різних політичних пар-

⁶⁵ / Laura Hill. "The Great Purge of Stalinist Russia." Guided History, 2013. <http://blogs.bu.edu/guidedhistory/moderneurope/laura-hill/>

тій і груп; укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України 1995 р. «Про основні принципи організації й функціонування державної влади та місцевого самоврядування до прийняття нової Конституції України»; підготовка нового проекту Конституції України; і нарешті – прийняття Конституції України Верховною Радою 28 червня 1996 р. Формування демократичних органів влади продовжалося у ХХІ ст. значними змінами в системі врядування та супроводжувалося тривалими періодами соціальних і політичних збурень.

У березні 1990 р. в Україні відбулися перші демократичні вибори за весь час панування радянської влади. Верховна Рада, обрана на цих виборах, продовжувала працювати до 1994 р., ставши останнім парламентом радянської епохи та першим – незалежної України. Комуністична партія України утримувала більшість у Верховній Раді («Група 239»), однак була активна група меншості зі 126 депутатів, що представляли демократичні сили. Це було важливо, оскільки давало можливість обговорювати у Верховній Раді питання демократичних реформ, які раніше були неможливі, тим самим кидаючи виклик радянському врядуванню. Засідання Верховної Ради постійно транслювалися на телебаченні й радіо, а обговорення між депутатами викликали великий інтерес серед громадян і продемонстрували живий зв'язок між кандидатами та їхніми виборцями. Це сприяло подальшій політизації суспільства, при цьому мільйони людей уважали себе учасниками цієї суспільно важливої дискусії.

24 серпня 1991 р. парламент ухвалив Акт проголошення незалежності України, а 1 грудня того ж року був проведений Всеукраїнський референдум щодо підтвердження Акта проголошення незалежності України. Верховна Рада на той час ще Радянської України затвердила основні ідеї нової Конституції та створила комісію з розробки нової Конституції для Української РСР, але протягом 1991–1993 р. конституційний процес в Україні був малопродуктивним через боротьбу за владу між різними групами у складі уряду, а також через спротив багатьох депутатів Верховної Ради змінам у напрямі демократичних реформ.

Восени 1994 р. на позачергових виборах було обрано нову Верховну Раду та Президента. Склад нової Верховної Ради був подібним депутатів попередньої каденції, більшість була представлена членами Комуністичної партії. У цей час було скликано чергову конституційну комісію, очолювану Президентом держави Леонідом Кучмою та спікером парламенту Олександром Морозом. Члени Верховної Ради, які представляли ліві сили, зайняли політичну позицію

проти прийняття нової Конституції. Були також суперечності між Президентом і комуністичною більшістю в парламенті, коли кожна сторона воліла зосередити більше повноважень у своїх руках. Це ще більше відтягувало прийняття нової Конституції. Нарешті, 18 травня 1995 р. було укладено Конституційний договір між Верховною Радою й Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Хоча Конституційний договір мав діяти лише рік, у результаті підписання цього документа та внаслідок політичного впливу Президента глава держави отримав ширші повноваження.

Конституційний період наближався до завершення, а рішення про нову Конституцію все ще не було прийняте. У цей час Президент погрожував розпустити Верховну Раду, адже він мав такі повноваження. Щоб уникнути такого розвитку подій, 11 травня 1996 р. Верховна Рада підготувала проект Конституції; він був схвалений у першому читанні 28 травня 1996 р. Утім друге читання 19 червня 1996 р. проект не пройшов. Незважаючи на те, що Верховна Рада була одностайна в основних питаннях щодо прав людини, існувало безліч розбіжностей. Найбільш суперечливими були такі пункти:⁶⁶

- розподіл повноважень між Верховною Радою та Президентом;
- питання приватної власності;
- державні символи;
- статус російської мови;
- єдине/подвійне громадянство;
- автономний статус Криму.

Це спровокувало нову кризу, оскільки термін дії Конституційного договору спливав. 6 червня 1996 р. Президент України Леонід Кучма вирішив провести всеукраїнський референдум щодо затвердження Основного Закону. У відповідь більшість парламентаріїв розпочали засідання 27 червня, яке завершилося прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. Під час «конституційної ночі» депутати голосували за кожний пункт поіменно. Уранці о 9:20 законопроект підтримали 315 депутатів (26 проголосували проти нього, 40 – не голосували, 12 – утрималися). Конституція 1996 р. запровадила в Україні респуб-

⁶⁶ / Литвин В.М. «Конституційний процес в Україні 1990–1996». Енциклопедія історії України: Т. 5, Київ, 2008. с. 568. http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiyny_Protses_V_Ukraini

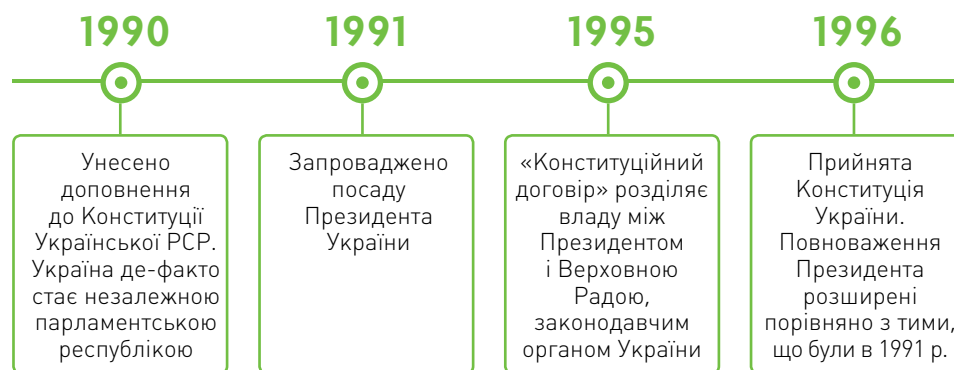
бліканську форму правління змішаного (президентсько-парламентського) типу та унітарний державний устрій; вона також закріпила розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Щоб досягти згоди та уникнути конституційної кризи, потрібні компроміси. Віктор Шишкін, який був депутатом Верховної Ради Української РСР, а потім незалежної України в 1990-1994 рр., пояснює:

*«Це був компроміс, на який законодавці погодились, щоб отримати необхідні дві третини голосів: 300. І ця Конституція, безумовно, була компромісною. Навіть від такого генія, як Леонардо да Вінчі, не слід очікувати, що він створить пропелер, подібний до його малюнків, тому що суспільство просто не було готове до цього. Конституція 1996 р. була продуктом свого часу, і я назвав би це позитивною подією. Питання про мову було компромісом; питання про землю, власність та Крим були всі компромісними».*⁶⁷

Рисунок 4:

Як змінювалася Конституція України (1990-1996 рр.)⁶⁸

*Цей перелік змін неповний і відображає лише найважливіші зміни Основного Закону Української РСР та України, що впливали на повноваження вищих органів держави.

⁶⁷ / Andriy Holub. "Pre-Constitutional Changes." The Ukrainian Week, 2017. <http://ukrainianweek.com/Politics/198467>

⁶⁸ / Там само.

З 1996 р. Конституція України зазнала ще більших змін. Деякі із цих змін трансформували систему врядування та поділу влади. Коли ви читатимете про ці зміни, поміркуйте, чи сприятимуть вони тому, щоб зробити Україну більш демократичною.

У 2004 р. в часи Помаранчевої революції Конституція була змінена, щоб зменшити роль Президента. Парламент, під тиском Президента Леоніда Кучми, пішов на такі дії, щоб обмежити владу лідера опозиції Віктора Ющенка, який мав намір зайняти посаду Президента після суперечливих виборів і масових акцій протесту. Таким чином, конституційні зміни 2004 р. змінили форму правління в Україні з президентсько-парламентської, започаткованої Конституційним договором 1995 р. та Конституцією 1996 р., на парламентсько-президентську. Це означало, що парламентська коаліція, а не Президент, мала повноваження формувати Кабінет Міністрів. Якщо Верховна Рада не могла утворити коаліцію протягом терміну, установленого Конституцією, тоді вважалося, що уряд не був сформований і Президент мав підстави для дострокового припинення повноважень парламенту.

Конституційні зміни 2004 р. були прийняті парламентом без належних консультацій та обговорень між політичними силами, тому їх критикували різні сторони в Україні, а також зовнішні інституції, такі як Рада Європи та Венеціанська комісія (дорадчий орган Ради Європи, що складається з незалежних фахівців у галузі конституційного права). Критика ґрунтувалася на статті 159 Конституції України 1996 р., за якою

«законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності такого законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції».

Однак зміни до Конституції у 2004 р. були внесені без висновку Конституційного Суду. У висновку від грудня 2010 р., Венеціанська комісія підкреслила, що Конституція України – як її початкова версія 1996 р., так і її версія 2004 р. – передбачає обов'язковий попередній розгляд Конституційним Судом України будь-якого законопроекту про зміни до Конституції.⁶⁹

⁶⁹ / Ekaterina Mishina. "The Difficult Destiny of the Ukrainian Constitution." 2004.

У 2010 р. Конституційний Суд України визнав зміни до Конституції 2004 р. неконституційними, та відновив дію Конституції 1996 р.. Аргументом на користь цього рішення було порушення конституційної процедури при розгляді та прийнятті поправок. Незважаючи на попередні критичні зауваження щодо прийняття поправок 2004 р., це рішення також зазнало критики. Дехто стверджував, що рішення було прийнято лише після відставки чотирьох суддів, які, можливо, були змушені залишити свої посади під тиском. Венеціанська комісія підготувала висновок на рішення Конституційного Суду, у якому вона наголосила, що

*«вважає надзвичайно незвичним, що далекосяжні конституційні зміни, включаючи зміну політичної системи країни – перехід від парламентської системи до парламентсько-президентської – визнаються неконституційними рішенням Конституційного Суду через 6 років. ... Оскільки Конституційний Суд зобов'язаний виконувати положення Конституції та не може поставити себе вище за неї, такі рішення піднімають важливі питання демократичної легітимності та верховенства права».*⁷⁰

Зміни 2010 р. знову спричинили значний перерозподіл повноважень між гілками влади в Україні. Серед цих змін були такі.

- Строк повноважень народних депутатів України, депутатів обласних та інших місцевих рад було скорочено.
- Парламент утратив право формувати склад Кабінету Міністрів України, брати участь у призначенні голів Фонду державного майна, Антимонопольного комітету України, Служби безпеки України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України.
- Повноваження Президента України були розширені, і йому було надано право призначати та звільняти Прем'єр-міністра України, інших членів Кабінету Міністрів України, керівників центральних органів виконавчої влади та керівників обласних і районних державних адміністрацій.

⁷⁰ / "The Opinion of the Constitutional Situation in Ukraine in Review of the Judgement of Ukraine's Constitutional Court." 2010. [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)044-e](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)044-e)

- Питання реорганізації та ліквідації центральних органів виконавчої влади були віднесені до сфери виключної компетенції Президента України, який також міг скасовувати акти Кабінету Міністрів та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим в Україні.⁷¹

У 2013 р. в Україні знову відбулися масові політичні та соціальні потрясіння. Восени 2013 р. Україна була готова підписати Угоду про асоціацію з ЄС, яку підтримала більшість українців.⁷² Тим не менш Президент Янукович несподівано відмовився від підписання Угоди, що дало критикам підстави заявляти, що він став на бік Росії замість того, щоб підтримати рішення, яке було б на благо українців. Як наслідок, у Києві вибухнули протести за участі значної кількості студентів. Пролилася кров, коли міліція застосувала фізичне насильство проти учасників протестів, що призвело до масових акцій народного невдоволення в Києві та по всій країні. У відповідь на протести Янукович був змушений втекти з країни й тим самим фактично відмовитися від здійснення президентських функцій. Тоді 21 лютого 2014 р. парламент ухвалив Закон, який відновив дію Конституції 2004 р. з обмеженими повноваженнями Президента та сильними позиціями парламенту, який знову став відповідальним за формування Кабінету Міністрів України.

У 2016 р. Конституція знову була змінена, на цей раз з метою реформування судової системи. Була створена Громадська рада доброчесності, що мала перевірити кандидатів на посади суддів і чинних суддів на предмет дотримання ними вимог професійної етики й доброчесності, наприклад, на предмет відповідності стилю їхнього життя фактичним доходам, що мало на меті запобігти хабарництву. Таким чином, було проведено прозорий конкурс на посади суддів новостворених судів. Цей крок уважався необхідним, оскільки публічні службовці часто розглядали суддівський корпус як інструмент впливу на суди через примусову відставку та призначення політично лояльних суддів.⁷³

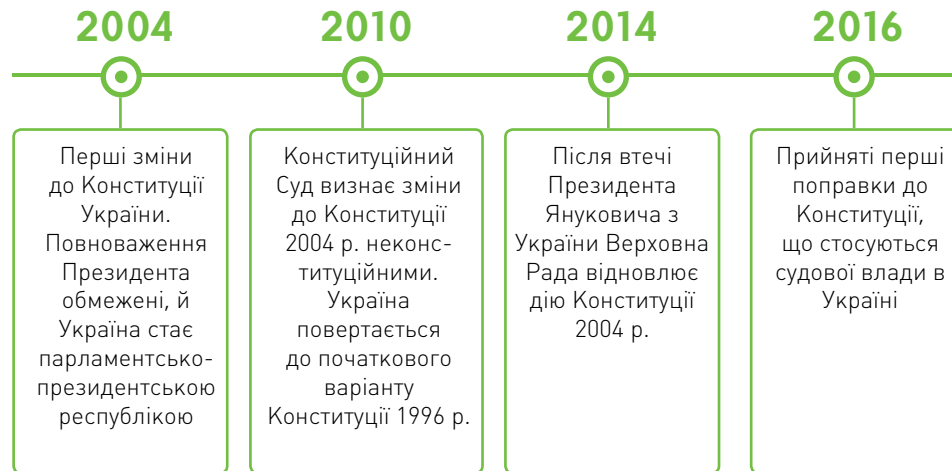
⁷¹ / "Ukraine: The 1996 Constitution Is Reinstated." The Library of Congress, 2010. <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/ukraine-the-1996-constitution-is-reinstated/>

⁷² / «Майже половина українців – за підписання Угоди про асоціацію з ЄС». <https://ua.interfax.com.ua/news/general/174482.html>

⁷³ / Yuliya Kyrychenko. "Ukraine's More Accessible and Independent Constitutional Court." <http://pravo.org.ua/en/news/20872316-ukraines-more-accessible-and-independent-constitutional-court>

Рисунок 5:

Як змінювали Конституцію України (2004-2016 рр.)⁷⁴

*Цей перелік змін є неповним і відображає лише найважливіші зміни до Конституції України, що впливали на повноваження вищих органів держави.

СУВЕРЕНІТЕТ НАРОДУ

Попри складність конституційного процесу в Україні, усі редакції Конституції передбачають дотримання основних принципів демократії: народ є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні; народ здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування; державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову; місцеве самоврядування визнається та гарантується. Проте історія України як незалежної держави доводить, що наявності цих норм у Конституції недостатньо для забезпечення демократичних принципів. Реалізація цих норм потребує пильної уваги як з боку державних лідерів, так і з боку народу.

⁷⁴ / Andriy Holub. "Pre-Constitutional Changes." The Ukrainian Week, 2017. <http://ukrainianweek.com/Politics/198467>

Положення Конституції «народ є носієм суверенітету» означає, що влада українського народу є первинною, унікальною та невідчужуваною, тобто органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні здійснюють владу, яка походить від народу.

Ця влада здійснюється людьми через вибори, референдуми та інші форми прямої демократії; однак існують приклади викривлення цих владних повноважень, зокрема, шляхом фальсифікації результатів виборів. Наприклад, у 2004 р. під час президентських виборів Віктор Янукович, підтриманий тодішнім Президентом Леонідом Кучмою, був визнаний переможцем, незважаючи на величезну кількість свідчень про фальсифікації на виборчих дільницях. Реакцією людей на таке порушення їхнього права на здійснення влади через чесні вибори стала Помаранчева революція. Прихильники головного кандидата від опозиції Віктора Ющенка організували й провели кампанію загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших акцій громадянської непокори. У результаті було проведено «третій тур» голосування, у якому Віктор Ющенко став переможцем і був обраний Президентом, що й відображало волю народу. Цей приклад ілюструє необхідність того, щоб люди були завжди обізнані про дії органів влади. Акт голосування – це лише один крок у процесі здійснення головного демократичного принципу, який полягає в тому, що влада походить від народу. У випадку з подіями 2004 р. народ України діяв у такий спосіб, щоб захистити демократію та виступати як «наглядач» за діями уряду.

Під час згаданих вище протестів (як і у багатьох інших випадках) народ України також застосовував інші важливі демократичні принципи, здійснюючи свої права на свободу вираження поглядів, протесту та мирних зібрань. Проте навіть ці права були поставлені під загрозу під час акцій протесту. Правозахисні організації, які у той час збирали інформацію про порушення права на мирні зібрання по всій Україні, повідомляли про численні випадки, коли влада перешкождала людям проводити мирні зібрання та висловлювати невдоволення. Завжди існує суперечність між демократичними ідеями та авторитарними практиками, і для забезпечення щоденної участі людей у державних процесах необхідно забезпечити збереження основних демократичних принципів як у країнах, що розвиваються, так і в більш стабільних демократичних країнах.

ВПРАВА 2

ОЦІНКА ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Доволі складно повною мірою оцінити вплив цих змін на суспільство. Індикатором впливу «політичних» конституційних змін є стабільна система державного врядування, яка ефективно забезпечує виконання позитивних і негативних зобов'язань держави, незалежно від зміни політичних еліт. Спираючись на ваше розуміння матеріалу, розгляньте такі питання:

1. Чи вважаєте ви, що внесення змін до Конституції покращило політичні, економічні та соціальні умови в Україні?
2. У чому, на вашу думку, демократичні реформи були успішними?
3. У яких сферах, на вашу думку, потрібні подальші реформи?

3.3 АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ І СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Згідно з Конституцією, Україна є **унітарною** державою. На її території існує єдина система вищої державної влади та адміністративних інституцій, юрисдикція яких поширюється на всю територію; Конституція та законодавство діють на всій території. Крім того, існує одна система судового й конституційного контролю, єдине громадянство, правосуддя здійснюється в межах централізованої системи, яка базується на єдиних правилах матеріального та процесуального права, країна має одну валюту, одну столицю й один набір державних символів та інших атрибутів державності.

Територія держави поділяється на звичайні адміністративно-територіальні одиниці. Система адміністративно-територіального устрою включає Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, райони в містах, села та селища. Автономна Республіка Крим є єдиним регіоном України, що наділений автономією. Відповідно до Конституції України, Автономна Республіка Крим має **адміністративну** автономію. Водночас дискусії щодо статусу півострова тривають із часу розроблення Конституції 1996 р. Суть цього «конфлікту поглядів» полягає в тому, що автономія АРК має численні риси політичної автономії (власний уряд (Рада міністрів), парламент (Верховна Рада АРК), власне законодавство (включаючи Конституцію). Власне, сама назва «республіка» може означати, що автономія Криму не є суто адміністративною. Інші дослідники

вважають, що автономія Криму є напівполітичною. Прихильники національної автономії стверджують, що на території цього відносно невеликого півострова проживають понад 100 національностей і народів, які мають свій традиційний спосіб життя, історію, культуру, звичаї та ін. Проте наявність автономного регіону в Україні жодним чином не ставить під сумнів унітарний характер української держави.

Через військову агресію Росії на Сході України та окупацію Автономної Республіки Крим Україна не має повного контролю над частиною своєї території: Автономна Республіка Крим і місто Севастополь окуповані Російською Федерацією (датою початку окупації прийнято вважати 20 лютого 2014 р.⁷⁵), а окремі райони Донецької та Луганської областей (з квітня 2014 р.) знаходяться під контролем російських озброєних формувань. Міжнародна спільнота вважає Російську Федерацію агресором і покладає на неї відповідальність за порушення територіальної цілісності України, а на територіях під російським контролем тривають порушення прав і свобод людини.

Серед реформ, анонсованих органами державної влади у 2014 р., була й реформа адміністративно-територіального устрою, напрацювання Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади.⁷⁶ Метою цієї реформи є передача більшості повноважень від держави місцевим громадам. На сьогодні це є одним із завдань Конституційної комісії.

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Конституції, як правило, передбачають не тільки горизонтальний (на рівні національної центральної влади), а й вертикальний, ієрархічний розподіл влади (місцева, регіональна). Оскільки всі держави складаються з територіальних одиниць (місто, провінція, регіон чи місцевість), кожна держава повинна систематизувати ці територіальні одиниці. Визначально важливо при цьому, щоб державні органи, з одного боку, могли легко здійснювати врядування, а населення, з іншого боку, мало можливість підтримувати зв'язок зі своїм урядом та вирішувати повсякденні проблеми.

⁷⁵ / Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>

⁷⁶ / “Decentralization.” <http://decentralization.gov.ua/en/about>

В Україні органи державної влади класифіковано за їхніми функціями: законодавча, виконавча та судова влади; при цьому Президент України є главою держави. Цей поділ розмежує повноваження горизонтально – між різними гілками влади, а також вертикально – між різними рівнями врядування та залежно від того, яку групу населення обслуговують ті чи ті органи врядування.

По вертикалі в Україні можна виділити рівень органів самоврядування, обласний рівень та рівень центральних органів. У цьому підрозділі розглянуто як горизонтальний, так і вертикальний поділ влади.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Хоча політична боротьба на національному рівні краще висвітлюється в ЗМІ, фактично багато питань, що хвилюють людей, належать до сфери повноважень місцевих органів влади.

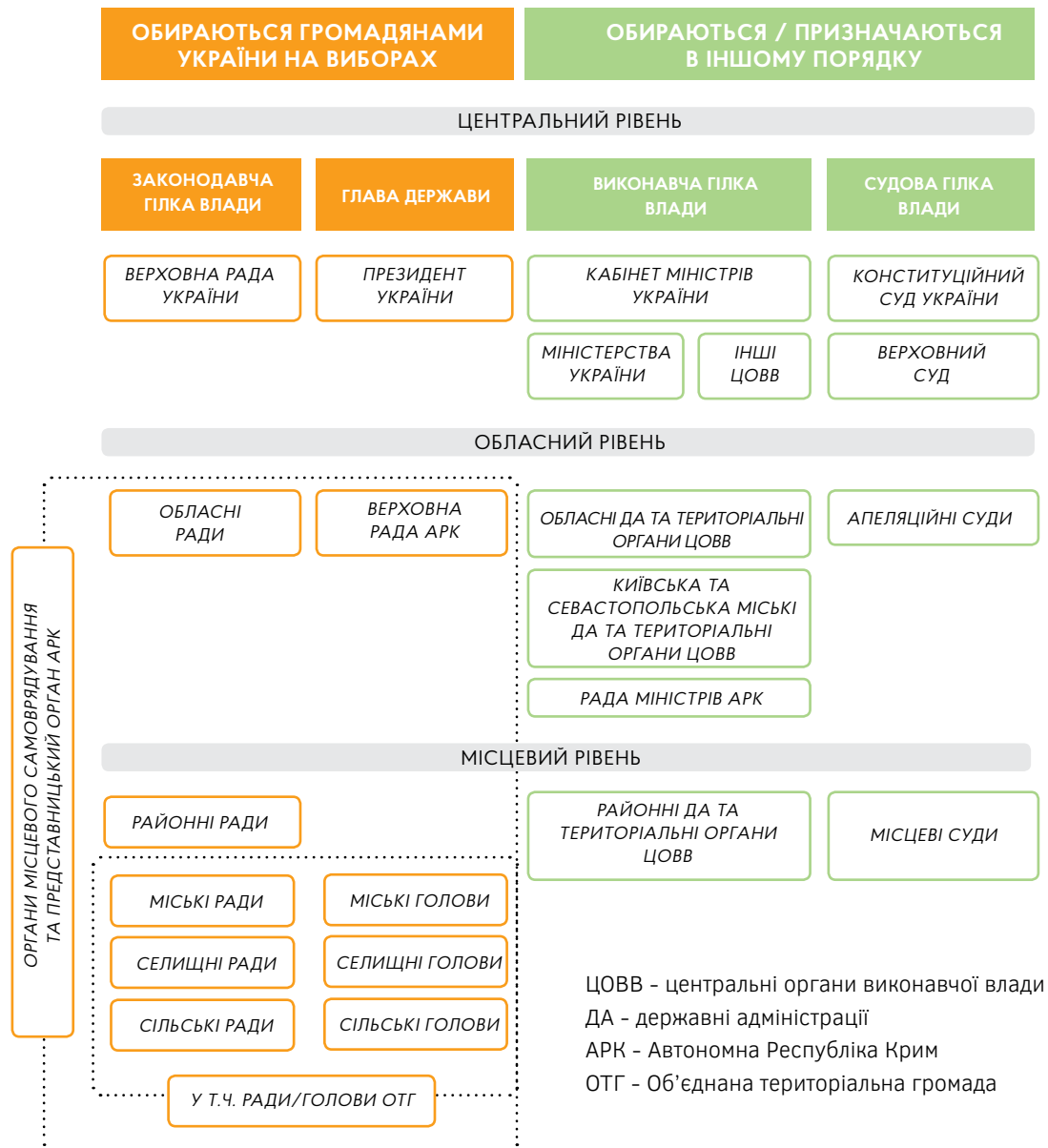
Адміністративний поділ в Україні був безпосередньо успадкований від Радянського Союзу, тобто Української РСР, і не змінився із середини ХХ ст. Починаючи з 2014 р. тривають спроби децентралізувати владу в Україні, що передбачає передачу більшої частини повноважень із центрального на місцевий рівень.

На місцевих виборах громадяни обирають **органи місцевого самоврядування** (сільські, селищні, міські ради), а також сільських, селищних і міських голів (які виконують обов'язки голів рад). Система місцевого самоврядування в Україні наразі неефективна (що є основним мотивом для її поточного реформування); органи місцевого самоврядування несуть безпосередню відповідальність за управління школами та первинними медичними закладами, а також виконують інші важливі завдання, такі як забезпечення функціонування системи громадського транспорту, надання комунальних послуг, утилізації відходів і контролю якості питної води.

Рисунок 6:

Система державного врядування в Україні

Тобто якщо ви не задоволені трамвайним маршрутом або вважаєте, що ваш місцевий парк потребує благоустрою, не варто писати Президентові, натомість треба звернутися до депутата місцевої ради, місцевого виконкому чи місцевого органу виконавчої влади.

Хоча місцеве самоврядування є дуже важливим для розбудови демократії, воно є успішним лише в разі належного представлення та залучення місцевого населення, коли люди інформовані про стан справ у своїй громаді та беруть участь у місцевому самоврядуванні. Без цієї участі населення кілька окремих посадовців можуть зосередити у своїх руках значні повноваження на місцевому рівні та обслуговувати власні інтереси. Залучення громадян до врядування, а також демократичні принципи мають таке саме значення на місцевому рівні, як і на державному.

ОРГАНИ ВРЯДУВАННЯ НА РІВНІ ОБЛАСТІ

Україна поділяється на області.

Виконавчу владу в області здійснює **обласна державна адміністрація**. Голова обласної державної адміністрації призначається на посаду Президентом за поданням Кабінету Міністрів України. Голова обласної державної адміністрації та очолювана ним обласна державна адміністрація несуть відповідальність за реалізацію державної політики в межах відповідної області.

Наприклад, вони допомагають реалізувати державну програму «Доступні ліки» (ініційована центральним органом виконавчої влади, Міністерством охорони здоров'я, у 2017 р.), підвищуючи обізнаність про програму серед жителів регіону, залучаючи місцеві аптеки до участі в програмі, розподіляючи державні кошти, виділені на фінансування програми на регіональному рівні тощо. Обласні державні адміністрації також розробляють і впроваджують стратегії розвитку для регіону та здійснюють контроль за виконанням національних законів на місцевому рівні.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОМУ РІВНІ

На національному рівні державна влада розподілена між законодавчою, виконавчою та судовою гілками.

ЗАКОНОДАВЧИЙ ОРГАН

Верховна Рада України є представницьким органом усього народу України. Цей орган приймає закони, які є основними правилами, що регулюють поведінку окремих фізичних осіб, груп і юридичних осіб.

Закони повинні відповідати Конституції України. Верховна Рада в межах своїх повноважень здійснює парламентський контроль за діяльністю Президента, Кабінету Міністрів України, судів. Наприклад, Верховна Рада відповідає за формування Кабінету Міністрів. Для цього члени парламенту (народні депутати України) повинні офіційно сформувати коаліцію, до якої входитиме більшість народних депутатів. Потім коаліція затверджує кандидатури на посади Прем'єр-міністра та інших членів Кабінету Міністрів, голосуючи за них. Парламент також контролює роботу Кабінету Міністрів; він може викликати увесь склад Кабінету Міністрів або окремих міністрів для звітування з різних питань у парламенті чи його комітетах. Це є частиною системи стримувань і противаг, яка буде розглянута нижче.

ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

В Україні функціонує система **органів виконавчої влади**, метою яких є забезпечення виконання законів та реалізація прав і свобод людини на національному й місцевому рівнях. До них належать уряд (Кабінет Міністрів України), центральні органи виконавчої влади (міністерства, служби, агентства, інспекції, ЦОВВ зі спеціальним статусом, інші ЦОВВ), місцеві органи виконавчої влади (Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації).

Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Це колегіальний орган, що складається з Прем'єр-міністра України (глави уряду), Першого віце-прем'єр-міністра та інших віце-прем'єр-міністрів (заступників Прем'єр-міністра), а також міністрів – керівників міністерств. Міністри є керівниками окремих міністерств (крім Міністра Кабінету Міністрів, який відповідає за організацію роботи Кабміну). Міністерства є центральними органами виконавчої влади (ЦОВВ), відповідальними за конкретні галузі державної політики. Крім того, можуть функціонувати інші типи ЦОВВ, такі як різні галузеві служби (Державна служба статистики, Державна фіскальна служба, Державна служба якості освіти або Державна служба з надзвичайних ситуацій), агентства (Державне агентство автомобільних доріг або Національне агентство з питань державної служби) та інспекції (Державна інспекція ядерного регулювання). На наведеній нижче схемі зображено систему органів виконавчої влади в Україні.

Уряд колегіально ухвалює рішення, які впливають на життя всієї держави, відповідно до Конституції та законів України. Проекти рішень розробляються центральними й місцевими органами виконавчої влади в межах їхніх повноважень і подаються на розгляд уряду. Наприклад, проект Положення про надання лікарських засобів розробляється й подається на розгляд Кабінету Міністрів Міністерством охорони здоров'я. Після ухвалення рішення Міністерство відповідає за його виконання.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Президент формально не пов'язаний із гілками влади й не очолює жодну з них, на відміну від глави держави в президентській республіці (США, Білорусь, Бразилія) або в абсолютній монархії (Саудівська Аравія, Катар). Він є лише главою держави й повинен гарантувати дотримання Конституції, забезпечення прав і свобод громадян. Він є частиною системи стримувань та противаг і повинен запобігати зловживанням або узурпації влади тим чи тим державним органом.

СУДОВА СИСТЕМА

Право на захист прав і свобод людини й громадянина судом є одним з основоположних прав людини та гарантовано статтею 55 Конституції України. Згідно

Рисунок 7:

Система органів виконавчої влади в Україні

з Конституцією України, кожен має право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Особлива функція судів підкреслюється статтею 124 Конституції, згідно з якою правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Організація судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII від 2 червня 2016 р. Так, згідно з ним, система судоустрою в Україні будується за принципами територіальності (юрисдикція кожного суду обмежена певною територією), спеціалізації (для більш ефективного розгляду складних справ у судовій системі та в самих судах запроваджена спеціалізація з розгляду окремих категорій справ) та інстанційності (рішення суду першої інстанції може бути оскаржене в суді другої інстанції, тобто відповідному апеляційному або Верховному Суді).

Найвищим судом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд. До системи цих судів також входять загальні місцеві суди та апеляційні суди. Вони вирішують цивільні спори (наприклад, справи про розлучення, справи, пов'язані з укладанням і виконанням договорів, набуттям права на спадщину тощо), розглядають кримінальні справи та справи про адміністративні правопорушення, а також будь-які інші категорії справ, розгляд яких не віднесено до компетенції спеціалізованих судів чи Конституційного Суду.

Крім того, для більш ефективного розгляду окремих категорій справ в Україні створено спеціалізовані суди – місцеві та апеляційні господарські суди (розглядають спори, що виникають між суб'єктами господарювання у зв'язку зі здійсненням ними господарської діяльності), а також окружні та апеляційні адміністративні суди (розглядають спори, однією зі сторін у яких є суб'єкти владних повноважень, тобто органи влади та їхні посадові особи).

Особливе й окреме місце в судовій системі держави посідає Конституційний Суд України. Саме він наділений виключними правом офіційно тлумачити зміст положень Конституції та законів України, а також вирішувати справи про відповідність Конституції законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та деяких інших органів влади. Конституційний Суд відіграє ключову роль у втіленні принципів поділу влади, стримувань і противаг, верховенства права.

3.4 МЕХАНІЗМИ ДЕМОКРАТІЇ В ДЕРЖАВНОМУ ВРЯДУВАННІ

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

Як зазначалося в попередньому розділі, принцип розмежування повноважень базується на системі стримувань і противаг, яка реалізується шляхом поєднання принципів взаємодії та взаємозалежності гілок державної влади. Основними учасниками системи стримувань і противаг відповідно до Конституції України є Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд (єдиний орган конституційної юрисдикції) та Верховний Суд (вищий судовий орган у системі судоустрою України). Ця система ґрунтується, перш за все, на повноваженнях цих органів, які передбачають чітко визначені взаємні обмеження.

ПОДІБНО ДО КОНСТИТУЦІЙ ІНШИХ ДЕРЖАВ СВІТУ, КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ПЕРЕДБАЧАЄ ТАКІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ:

- Право Президента ветоувати закон, прийнятий Верховною Радою.
- Механізм подолання вето Президента Верховною Радою, а також прийняття Верховною Радою закону в разі його непідписання Президентом після подолання вето.

- Імпічмент Президента Верховною Радою, який призводить до відсторонення його від посади.
- Участь Верховного Суду та Конституційного Суду в процедурі імпічменту Президента від імені Верховної Ради.
- Дострокове припинення повноважень Верховної Ради Президентом (за певних умов).
- Винесення Верховною Радою резолюції про недовіру Кабінету Міністрів, що призводить до відставки Кабінету Міністрів.
- Подвійне підпорядкування Кабінету Міністрів Верховній Раді та Президентові та колективна відповідальність Кабінету Міністрів перед Верховною Радою.
- Різні способи формування гілок державної влади (Верховна Рада та Президент обираються через загальне, рівне та пряме виборче право шляхом таємного голосування, Кабінет Міністрів призначається).
- Створення тимчасових спеціальних і слідчих комісій Верховною Радою.
- Візування (контрасигнація) (окремі укази Президента не можуть набрати чинності, якщо вони не завізовані Прем'єр-міністром та міністром, відповідальним за його виконання).
- Право Конституційного Суду визнавати закони, акти Президента України, Кабінету Міністрів та деяких інших державних органів неконституційними.

Відповідно до чинної Конституції повноваження Верховної Ради ширші, ніж повноваження Президента. Наприклад, Верховна Рада має повноваження формувати Кабінет Міністрів і призначати голів ЦОВВ за поданням Президента; право приймати резолюцію про недовіру Кабінету Міністрів; право подолання вето Президента конституційною більшістю (2/3) народних депутатів України.

Крім того, Президент втратив право відправляти Кабінет Міністрів у відставку. Однак Україна є парламентсько-президентською республікою, а це означає, що два органи влади повинні співпрацювати в кількох напрямках, щоб забезпечити функціонування системи стримувань і противаг. Наприклад, Президент висуває запропоновану Верховною Радою кандидатуру Прем'єр-міністра, яка затверджується парламентом. Іншим прикладом є те, що при обранні нової Верховної Ради Кабінет Міністрів іде у відставку, отже, Верховна Рада повинна сформувати новий Кабінет Міністрів протягом 60 днів після виборів. Якщо новий Кабінет Міністрів не сформовано у визначений термін, Президент використовує своє право на розпуск Верховної Ради.

ПРОЗОРИСТЬ

Важливим елементом демократії є прозорість. У підрозділі, присвяченому принципам демократії, ви читали, що прозорість необхідна для забезпечення підзвітності органів влади перед народом. Прозорість забезпечується, коли преса може повідомляти про дії органів влади, не боячись репресій з їхнього боку, і коли громадськість регулярно одержує інформацію про дії органів влади та має можливість надавати коментарі. Багато методів того, яким чином громадськість може надавати зворотний зв'язок, будуть докладно розглянуті в розділі 5 цього підручника. Зараз важливо зрозуміти, що в Україні органи виконавчої влади зобов'язані проводити консультації з громадськістю щодо проектів рішень, які вони розробляють. Метою цих консультацій є залучення громадян до управління державними справами та надання громадянам вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади. Громадські консультації проводяться у формі громадського обговорення, громадської консультації (прямі форми) та опитування громадської думки (непряма форма). Усі проекти рішень уряду та ЦОВВ потім розміщуються для перегляду в спеціальному електронному архіві.⁷⁷ Пряма участь громадян у роботі інституцій, що приймають рішення, є стандартною практикою в демократичних країнах.

⁷⁷ / «Громадянське суспільство та влада». <http://civic.kmu.gov.ua/>

Деякі експерти вважають, що цей процес в Україні є недостатньо надійним через дорадчий (необов'язковий) характер таких консультацій. У демократичній країні громадяни відіграють важливу роль у процесі формування політики, висловлюючи свої погляди на проблеми, однак це не гарантує, що всі інтереси й погляди можуть бути представлені в політичних рішеннях. Цілком природно, що в суспільстві співіснують суперечливі та відмінні погляди на те чи інше питання чи проблему. Відповідальні державні органи повинні уважно розглянути різні думки, потреби й бажання суспільства під час вироблення своєї політики.

Нині в Україні прийняттю рішень виконавчою владою мають передувати обов'язкові консультації з громадськістю. Разом із тим така практика не застосовується в процесі прийняття парламентом законів, хоча не стосується законів, прийнятих парламентом. Тим не менш, громадськість зазвичай залучають до розробки законодавства шляхом запрошення експертів на засідання комітету чи проведення публічних заходів для обговорення конкретних законопроектів або ідей для публічної політики. Окрім того, у 2017 р. на офіційному веб-сайті Верховної Ради України було створено розділ для громадського обговорення законопроектів.

УРЯД ЯК НАДАВАЧ ПОСЛУГ

На перший погляд може здатися, що вплив громадськості не поширюється на органи виконавчої влади. Зрештою, вони не є безпосередньо виборними (на відміну від органів місцевого самоврядування, Верховної Ради чи Президента України), громадяни не призначають їхніх керівників.

Однією з основних функцій уряду є забезпечення загального добробуту суспільства. Це здійснюється значною мірою через забезпечення доступу до «суспільних благ». Суспільні блага надаються урядом на користь усіх членів суспільства й фінансуються за рахунок податкових надходжень. Користування суспільними благами (або послугами) не зменшує їхньої кількості чи обсягу, залишаючи їх доступними для інших. Для таких благ або послуг не існує ринку, уряд надає їх всім однаково. Прикладами суспільних благ є функціонування збройних сил для забезпечення оборони й безпеки держави, а також державна система освіти, що забезпечує навчання громадян. Унікальна особливість суспільних благ полягає в тому, що рішення про їх споживання приймає не індивідуальний користувач.

тувач, натомість його визначає суспільство в цілому,⁷⁸ виходячи зі своїх потреб і цінностей. Наприклад, людина може індивідуально обирати, які товари придбати в місцевому магазині, однак у неї не запитують, чи воліла б вона придбати захист збройних сил на індивідуальній основі, тоді як політичні рішення можуть зменшити або збільшити обсяг військових витрат. Надання суспільних благ є одним із вимірів для оцінювання ефективності роботи уряду: наприклад, чи забезпечує уряд послуги, які служать суспільному благу?

Громадськість взаємодіє з представниками уряду в процесі забезпечення роботи державних служб, виконання обов'язків перед державою або реалізації своїх прав через їхній захист урядом. Ці представники державних органів надають адміністративну допомогу, коли людині потрібні паспорти, сертифікати, ліцензії та інші документи. Уряд також надає соціальні послуги, зокрема з догляду за хворими, людьми похилого віку та людьми з інвалідністю, а також із забезпечення освітніх та інших соціальних послуг. Уряд також виконує функцію захисту, підтримуючи громадський порядок, територіальну цілісність і мир у державі. Із цією метою створені поліція, прикордонна служба, збройні сили, національна гвардія та інші органи. Крім того, уряд також контролює виконання громадянами своїх обов'язків, таких як сплата податків і дотримання законів. У всіх цих випадках громадськість взаємодіє з представниками уряду.

Аналіз діяльності та публічних заяв керівників органів виконавчої влади свідчить про позитивні зміни в орієнтованості публічних службовців на надання послуг суспільству, а не на управління суспільством, як це було за радянських часів. Зокрема під час презентації реформ Державної фіскальної служби (ДФС) та митниці Міністр фінансів Олександр Данилюк* зазначив, що

*«ДФС потребує реформування через високий рівень корупції та низький рівень довіри до органів ДФС, домінування фіскальної функції над сервісною, неефективну організаційну структуру з надлишковим адміністративним персоналом».*⁷⁹

У той самий час Прем'єр-міністр Володимир Гройсман** наголосив на посиленні функції з обслуговування громадян у відносинах між владою та бізнесом: *«Уряд під*

78 / "Public Good." <http://www.businessdictionary.com/definition/public-good.html>

* Призначений у 2016 р.

79 / «Уряд схвалив концепцію реформування ДФС та митниці», <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2201977-urad-shvaliv-konceptiu-reformuvanna-dfs-ta-mitnici.html>

** Призначений у 2016 р.

*мікроскопом: результати року роботи та виклики».*⁸⁰ Ці приклади свідчать про те, що урядовці визнають необхідність реагувати на запити громадян України та працюють над відповідними реформами. Проте все ще потрібні заходи, спрямовані на покращення реагування влади на потреби населення. Громадяни мають право повідомляти про своє невдоволення державними службами й повинні виступати як активні учасники управлінських процесів. Громадяни можуть використовувати для висловлення свого невдоволення або претензій з тих чи інших питань такі механізми, як право подавати скаргу, звернення, пропозицію чи петицію. Детальніше про те, як скористатися цими механізмами, описано в розділах 4 та 5 цього підручника.

Загалом зміна ролі уряду відображає позитивні та необхідні кроки до демократичних реформ. Водночас варто слід зважати, що не всі питання повинні вирішуватися лише урядом. Ініціатива щодо переходу до більш демократичної держави має частково йти й від громадян. Активна громадянськість означає також обізнаність щодо того, коли привернути увагу до питань суспільного значення, до відома яких органів їх довести (відповідний рівень влади), у яких випадках треба працювати через громадянське суспільство або діяти в індивідуальному порядку.

ВПРАВА 3 ОБМЕЖЕННЯ ВЛАДИ

У попередньому підрозділі ви дізналися про необхідність обмеження влади та про роль системи стримувань і противаг у цьому процесі. Ви також дізналися, що до Конституції України багаторазово вносилися зміни, унаслідок чого змінювався баланс сил між різними владними інституціями. Ознайомтеся із системами врядування в минулі та теперішній періоди й дайте відповідь на такі питання.

- А.** Які аспекти чинної системи, на вашу думку, є важливими для запобігання концентрації в одній гілці влади надмірних повноважень?
- Б.** Чи рекомендували б ви якісь зміни для покращення розподілу владних повноважень?

80 / Олександр Карпенко «Механізми формування та реалізації сервісно-орієнтованої державної політики в Україні», Київ, 2016. <http://academy.gov.ua/pages/dop/136/files/5a59eaec-559b-45c8-af98-14aa74754c7a.pdf>

3.5 ВИБОРИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

У представницькій демократії люди **обирають** своїх представників і наділяють їх владними повноваженнями. Передача цього права базується на принципах ефективності та дієвості. Люди не завжди здатні безпосередньо приймати важливі політичні чи соціальні рішення на щоденній основі. Тому обрані представницькі органи повинні, з одного боку, підтримувати зв'язки з джерелом влади – народом, а з іншого боку, забезпечувати своєчасне та ефективне прийняття рішень.

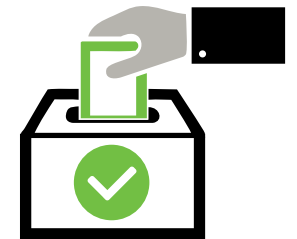
Підтримка постійного зв'язку з народом має вирішальне значення для функціонування представницької демократії. Цьому сприяє проведення періодичних виборів або застосування інструмента прямої демократії – референдуму. Обрання представників на виборні посади є запорукою підзвітності виборцям. Важливо, щоб громадяни усвідомлювали повноваження, якими вони володіють у межах єдиного виборчого права, однак також необхідно, щоб громадяни продовжували уважно стежити за діяльністю своїх представників до та після виборів, щоб виборні посадові особи несли відповідальність за виконання своїх передвиборчих обіцянок. Громадяни завжди повинні пам'ятати, що їхні представники обрані ними й що вони платять зарплату своїм представникам через податки.

У сучасній представницькій демократії переважає прийняття рішень більшістю. Однак це не означає необмежену владу в руках більшості. Демократія повинна служити не лише більшості, а й захищати гідність і свободу кожного члена суспільства, включно з меншістю (тобто релігійними, етнічними, сексуальними

й політичними меншинами та ін.). Тому більшість діє в рамках закону, який прагне збалансувати індивідуальні права та обов'язки, щоб права більшості не порушували прав меншості. Захист прав людини та поділ влади є необхідними елементами сучасної демократії. Типові елементи представницької демократії, такі як періодичні вибори та система стримувань і противаг відносно державної влади, не повністю забезпечують ефективні відносини з джерелом влади – народом. З огляду на це, крім таких інституцій, як судова влада і парламент, також дуже важливо підтримувати співпрацю між державою та суспільством. Громада, активно залучена до управлінських процесів, набуває почуття відповідальності й відчуття того, що є частиною держави.

ЯКА РОЛЬ ВИБОРІВ У ДЕМОКРАТІЇ?

Вираження поглядів громадян з будь-якого питання через голосування може здійснюватися двома способами. У зв'язку із цим виділяють дві форми демократії: *пряма* та *представницька*. У першому випадку (пряма демократія) самі громадяни, а не обрані чи призначені посадові особи, вирішують суспільні проблеми, які становлять для них безпосередній інтерес. Необхідною умовою для використання цього інструмента є порівняно невелика кількість виборців і ситуація, коли питання, включені до порядку денного, не потребують багато часу та енергії виборців. Пряма демократія може бути реалізована, наприклад, на сільських зборах або на загальних зборах місцевих організацій профспілок чи політичних партій тощо. Сучасні демократичні режими переважно спираються на представницьку демократію: громадяни безпосередньо обирають своїх представників, які, у свою чергу, ухвалюють політичні рішення, приймають закони, розробляють політику та стратегії й сприяють їх реалізації.

Форми участі людей у здійсненні політичної влади, зокрема й за допомогою прямої демократії, коли громадяни вирішують важливі політичні, державні й громадські питання не через уповноважений ними орган – парламент, а безпосередньо самі, установлюється конституція. Форми прямої демократії – це вибори та референдум.

Вибори представників – це процедура, за допомогою якої люди можуть здійснювати одне з основних прав – право брати участь в управлінні своєю країною та призначати державну владу та впливати на політику разом зі своїми співгромадянами.

Стаття 21 ЗДПЛ містить такі положення:

- Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.
- Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні.
- Воля народу повинна бути основою повноважень уряду; ця воля повинна виявлятися в періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися на основі загального й рівного виборчого права шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Коли ми говоримо про вибори в сучасній державі, то маємо на увазі прямі вибори вищого державного органу (парламенту) і високопосадовців (як правило, президентів) громадянами, а також вибори парламентом високопоставлених посадовців виконавчої та судової влади й вибори органів місцевого самоврядування.

У сучасному світі виокремлюють три основні типи виборчих систем: мажоритарна, пропорційна та змішана. Змішана система поєднує в собі елементи як мажоритарної, так і пропорційної систем. Кожну із цих систем буде далі обговорено в цьому підрозділі.

У рамках мажоритарної системи виборці завжди голосують за кандидатів, а не за політичні партії. У деяких мажоритарних системах кандидат повинен здобути просту більшість голосів, щоб бути обраним. В інших системах кандидат перемагає на виборах лише абсолютною більшістю голосів. Якщо жоден кандидат не

отримає абсолютної більшості голосів, буде проведено другий тур голосування для обрання переможця з-поміж найбільш успішних кандидатів. У другому турі кандидат повинен отримати більше голосів, ніж інший кандидат, із яким він змагається в цьому турі. Ця система називається «двотуровою системою».

У більшості європейських держав парламенти обирають на основі пропорційної виборчої системи. За цієї системи виборці голосують за партійні/незалежні списки кандидатів, а місця в парламенті розподіляються між політичними партіями пропорційно до кількості голосів, отриманих партійним списком. Щоб запобігти політичній фрагментації парламенту, закон часто встановлює виборчий бар'єр, тобто мінімальну кількість голосів виборців, яку партія повинна отримати на національному рівні або в певному районі для отримання представництва. Загалом такий поріг коливається від двох до п'яти відсотків дійсних голосів. Якщо партія отримує менше голосів, вона не буде представлена у виборному органі, а голоси, подані за таку партію, розподіляються між партіями, які пройшли виборчий бар'єр. У деяких країнах виборцям дозволяється голосувати не лише за партійні списки, але й за конкретних кандидатів у партійному списку. Якщо цей варіант доступний, то така система називається «пропорційною системою з відкритими списками», оскільки виборці можуть змінювати послідовність розподілу місць кандидатів, включених до партійних списків. Якщо виборцям дозволяється голосувати лише за партійні списки й не можна змінити встановлену партією черговість місць всередині списків, то така система називається «пропорційною системою із закритими партійними списками».

Для забезпечення в державі демократичних виборів недостатньо самої лише активної виборчої системи. Важливим також є забезпечення прозорості застосування системи й процесу застосування виборчого законодавства для зацікавлених осіб та організацій. Активне громадянське суспільство повинно уважно стежити за ходом виборчих процесів, щоб забезпечити прозорість, підзвітність і довіру до процесу, а також його результатів. Це може виявлятися в моніторингу різноманітних процесів під час передвиборчого періоду та постановці критичних питань (наприклад: «Чи засоби масової інформації надають точну, незалежну інформацію? Чи політичні партії прозорі у своїх витратах на виборчу кампанію? Якою є роль адміністративного ресурсу у виборчій кампанії?»). Також виключно важлива участь у дискусіях про вибори, спостереження за ходом виборів та підтвердження правильності результатів. Громадянське суспільство, як і окремі громадяни, відіграє життєво важливу роль у виборчому процесі. Роль цих суб'єктів у забезпеченні чесних виборів буде розглянута в інших розділах підручника.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Неможливо уявити сучасне політичне життя і вибори без політичних партій. Політичні партії є ключовими організаціями для реалізації суспільних інтересів через політичні процеси. Формування політичної еліти, виборчий процес і реалізація політичних позицій державними інституціями неможливі без політичних партій. Тому необхідно дослідити питання політичних партій, щоб зрозуміти інструменти функціонування сучасних демократій, адже сучасна представницька демократія насправді формується разом із політичними партіями – точніше, для формування представницької демократії необхідні політичні партії.

Класична демократія не потребувала політичних партій, оскільки громадяни безпосередньо брали участь в урядуванні, отже, не було потреби в будь-яких посередницьких організаціях для задоволення своїх інтересів. Формування політичних партій розпочалося в XVII-XVIII ст. в англосаксонських країнах і країнах Західної Європи. Проте класичні політичні партії викристалізувалися лише в XIX ст., коли в суспільстві з'явилися нові соціальні групи, які конкурували за владу і тому змушені були створювати організаційні структури для досягнення своїх цілей. Хоча громадяни безпосередньо не беруть участі в політичному житті представницької демократії, вони стикаються з необхідністю утворення організацій, через які можна буде представляти та захищати свої інтереси. Отже, формування політичних партій є одним зі способів задовольнити цю потребу.

**Едмунд Бьорк
(1729-1797)**

Є багато визначень політичних партій. Одне із цих визначень сформулював Едмунд Бьорк (1729-1797), британський державний діяч XVIII ст. За словами Бьорка, політична партія – це організація, створена окремими особами, що мають спільну ідеологію, світогляд і позиції з певних питань. Термін «партія» походить від латинського слова «pars» й означає певну частину деякої структури. Іншими словами, мета партій – об'єднати людей зі спільними цінностями, поглядами й цілями, що стосуються держави та державних інституцій, і просувати їхні погляди через політичні процеси.

У деяких системах партії можуть брати участь у виборах окремо чи в складі коаліцій або блоків, утворених спільно з іншими партіями. Якщо політична партія

Наслідки існування політичних партій у демократичній системі можуть бути як позитивні, так і негативні. Конкуренція між партіями може принести користь суспільству, пропонуючи вибір варіантів, що відображують різні погляди й альтернативні шляхи розвитку. Наявність конкуренції дає можливість суспільству не залежати від єдиної ідеологічної доктрини. Проте, коли політичні партії стають надто потужними, деякі люди можуть відчувати, що їхній вибір обмежений лише партіями при владі, навіть якщо партії, що контролюють уряд, не представляють їхні погляди. У такому випадку їхні можливості представляти свої інтереси в системі врядування є обмеженими. Так відбувається в Сполучених Штатах, де дві головні партії, Демократична та Республіканська, є єдиними дієвими інструментами для висунення кандидатів на вищі державні посади, унаслідок чого представники малих партій, наприклад, Партії зелених, можуть уважати, що не володіють всією повнотою представницьких можливостей і політичного впливу на національному рівні.

Розвинуті політичні партії мають відносно сталу організаційну структуру, систему внутрішньопартійних органів і бюджет. Бюджети партій формуються в основному за рахунок пожертвувань або членських внесків, сплачених членами партії. В останні роки в багатьох країнах, зокрема й в Україні, на утримання політичних партій виділяють певні ресурси з державного бюджету. Ця практика набула поширення з огляду на потребу в мінімізації впливу інтересів заможних донорів на партії та в забезпеченні належного виконання партіями своїх функцій.

Організаційні структури багатьох партій децентралізовані; у таких структурах ролі лідера партії та центральних керівних органів не є дуже важливими. Політичні партії США є класичними прикладами такої децентралізації: ці партії складаються з місцевих автономних комітетів, цілком незалежних від керівних органів на центральному рівні. У політичних партіях, подібних до партій США, організаційна дисципліна послаблена. Політичні партії континентальної Європи формуються в інший спосіб. Вони набагато більш централізовані, а роль лідера партії та центральних адміністративних структур є більш значущою. Партії в США в основному фінансуються за рахунок добровільних пожертв, тоді як у Європі членські внески та фінансова підтримка за рахунок коштів державного бюджету мають більшу вагу в структурі фінансування партії.

У деяких системах партії можуть брати участь у виборах окремо чи в складі коаліцій або блоків, утворених спільно з іншими партіями. Якщо політична партія

вважає, що їй бракує фінансових і людських ресурсів для перемоги, вона нерідко формує коаліцію з іншими подібними партіями для участі у виборах. Такі коаліції в основному характерні для європейських країн, зокрема й для колишніх радянських держав, на відміну від англосаксонських держав. Загалом у сучасній історії Великої Британії коаліції виникали кілька разів, але здебільшого партії віддають перевагу незалежній участі у виборах.

Виділяють дві основні моделі партійних систем: *однопартійні* системи та *багатопартійні* системи. Багатопартійні системи, у свою чергу, поділяють на кілька підсистем: *двопартійні* системи, *багатопартійні* системи та системи і *домінуючою партією*.

Радянський Союз та нацистська Німеччина – класичні приклади країни з однопартійною системою. У таких системах усі інші партії заборонені. Перемагає завжди лише одна партія, і громадяни не мають іншого вибору. Партія зрощена з державними інституціями, і її система внутрішньопартійних органів дублює структуру системи органів виконавчої влади. Тому такі держави часто називають партійними державами. Наприклад, у Радянському Союзі була лише одна партія; якщо людина бажала досягти успіху у своїй кар'єрі, він/вона повинні були вступити до Комуністичної партії, бо іншого вибору не було. Така ж ситуація спостерігалася й у нацистській Німеччині, де Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП) була єдиною законною партією, яка підім'яла під себе всі політичні посади та керувала розвитком країни. У наш час класичними прикладами однопартійних систем є Китай та Північна Корея; комуністичні партії цих країн є єдиними законними політичними структурами, а утворення будь-яких інших партій суворо заборонене.

У рамках двопартійної системи можлива діяльність інших партій, але лише дві великі партії регулярно виграють вибори і зберігають за собою владу. Іноді може переважати одна партія, час від часу на передній план виходить інша. Велика Британія та США є класичними прикладами країн із двопартійною системою. У США є дві основні партії: Республіканська та Демократична партії. Одна із цих двох партій, як правило, перемагає у виборах. Поряд із цими партіями в країні також є інші партії, але вони рідко досягають успіху на виборах. У Великій Британії панують Консервативна та Лейбористська партії. Як правило, при владі перебуває одна з них, хоча в державі функціонують й інші партії.

У рамках багатопартійної системи на виборах зазвичай перемагають декілька партій і жодна з них не має більшості в парламенті. Коли це стається, вони

об'єднуються в коаліції для формування уряду, бо без таких коаліцій сформувати уряд неможливо. Класичні приклади багатопартійних систем існують у Німеччині та майже всіх інших європейських державах. У Німеччині Християнсько-демократичний союз (ХДС), Соціал-демократична партія, Партія Зелених і Вільна демократична партія (ліберальна партія) зазвичай утворюють парламентські коаліції, які формують уряд і реалізують відмінні політичні курси.

У рамках системи з домінуючою партією завжди переважає одна партія, проте інші партії не заборонені. Як правило, численні партії беруть участь у виборах та отримують певну кількість місць у парламенті; при цьому лише одна партія отримує більшість голосів і місць у парламенті. Японія є класичним прикладом країни, де діє система з домінуючою партією, у якій Ліберально-демократична партія утримує владу протягом десятиліть. Функціонування інших партій в Японії дозволено. Інколи вони отримують певну кількість місць у парламенті, проте не можуть конкурувати з Ліберально-демократичною партією та самостійно без її участі сформувати склад уряду.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

34-й президент Сполучених Штатів Дуайт Д. Ейзенхауер заявив:

«Якщо політична партія не спирається на рішучий намір стверджувати правильну та моральну справу, то це не політична партія; це лише змова з метою приходу до влади».⁸¹

Читаючи про історію та роль політичних партій в Україні, подумайте, як президент Ейзенхауер оцінив би цей процес. Також подумайте про те, яку роль відіграли політичні партії в переході України до більш демократичної системи врядування або в який спосіб політичні партії перешкоджали демократичним реформам.

⁸¹ / "Remarks at Fourth Annual Republican Women's National Conference." <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=10746>

ІСТОРІЯ ПАРТІЙ

Політичні партії вперше виникли в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. на тлі відносно сприятливих політичних умов у Західній Україні, яка на той час перебувала в складі Австро-Угорської імперії. У 1890-х р. утворилися три політичні партії: Русько-Українська радикальна партія (РУРП), заснована Іваном Франком, Українська національно-демократична партія та Українська соціал-демократична партія. Вони мали спільні засадничі позиції, які передбачали політичну незалежність України та об'єднання всіх українських територій в одну країну з більш широкою автономією в складі Австро-Угорської монархії. Члени цих партій відіграли важливу роль в утворенні Українських Січових Стрільців, селянських повстань 1902 р. в Галичині та протистоянні польському націоналізму в регіоні. Вони також займали керівні посади в уряді Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Унаслідок обмежень, установлених російським режимом, політичні партії на територіях Російської імперії не з'являлися аж до початку XX ст. Революційна українська партія (РУП) стала першою партією в регіоні. Вона була заснована 1900 р. в Харкові для захисту інтересів селян. У 1902 р. засновник РУП Микола Міхновський створив другу партію – Українську народну партію (УНП), яка закликала до національної незалежності. Усі ці перші партії закликали до національної автономії та протистояння царизму; вони переважно схилилися до лівого політичного спектру й підтримували надання українцям політичних прав і свобод.

Ці партії зникли після утвердження радянської однопартійної системи. Конституція Радянського Союзу від 1977 р. проголосила Комуністичну партію керівною та спрямовувальною силою країни (стаття 6).⁸² Проте ще до того, як Україна здобула незалежність у 1991 р., інтелектуали та дисиденти вже почали закладати основи перших сучасних партій країни.⁸³ Це були партії, які утворили парламентську опозицію у Верховній Раді України першого скликання, серед них Народний Рух України («Рух») та Українська республіканська партія. Утім, оскільки в Україні перші парламентські вибори були проведені лише в 1994 р., Комуністична партія зберегла домінуючі позиції протягом перших трьох років незалежності. Ця затримка дала Комуністичній партії можливість відтермінувати демократичні перетворення в Україні, особливо у порівнянні з новими незалежними країнами Центральної Європи, які провели вільні вибори до парламентів набагато раніше.

82 / "Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics." <https://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons01.html>. Російською мовою див. тут: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>

83 / I.B. Tauris. "Black Sea Politics: Political Culture and Civil Society in an Unstable Region." 2005.

За часів президентства Леоніда Кучми (1994–2004 р.) партії почали консолідувати політиків, які просували інтереси українських олігархів. У 2002 р. вони об'єдналися у два основні політичні табори: коаліцію тих, хто підтримував чинного Президента (центристська коаліція колишньої радянської номенклатури (у тому числі «За Єдину Україну!» та Соціал-демократична партія України (об'єднана) і незалежні депутати, обрані по одномандатних округах), та коаліцію опозиційних до чинного Президента сил (включаючи національно-орієнтований Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко, а також ліві партії – Комуністичну партію України та Соціалістичну партію України). Коли опозиційна коаліція розкололася під час Помаранчевої революції, перегрупування сил поділило партії на прозахідний табір (Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко) і проросійський табір (Партія Регіонів, Комуністична партія та Соціалістична партія України).

Сьогодні в Україні зареєстровано понад 300 політичних партій.⁸⁴ Є національні партії з осередками в більшості областей; в окремих регіонах та містах діють партії, діяльність яких обмежена локальним рівнем, такі як Українська Галицька партія у Львові; також є партії, орієнтовані на захист і підтримку національних меншин, наприклад «Партія поляків України». Як правило, у парламентських перегонах беруть участь 50–80 політичних партій, але тільки 5–8 із них долають виборчий бар'єр для отримання місць у Верховній Раді. Зазвичай жодна партія не отримує більшість голосів населення; це часто змушує партії об'єднуватися в непродуктивні коаліції, які нездатні прийняти закони без суттєвої підтримки опозиції. Деякі з них представляють ліві чи праві ідеології, але більшість із них є «групами на основі еліт, а не партіями мас»,⁸⁵ оскільки організовані навколо відомих політиків та олігархів. Така відокремленість представництва від політичної ідеології разом із нефункціональністю парламенту, що спричинена великою кількістю партій в Україні, а також повсюдна політична корупція в країні серйозно підірвали довіру до українських політичних партій. Одне з опитувань Центру Разумкова, наприклад, оцінює суспільну довіру до політичних партій серед українців на рівні 14,7%.⁸⁶ Незважаючи на це, партії продовжують відігравати важливу роль у політичних процесах в Україні та їхніх наслідках, що безпосередньо впливає на розвиток свобод і добробут українських громадян.

84 / «Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій». http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyyi/

85 / Paul D'Anieri, M.E. Sharpe. "Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design." 2006.

86 / «Українці вірять церкві, армії та українським ЗМІ». Українська Правда, <https://www.pravda.com.ua/news/2014/05/19/7025797/>

ВПРАВА 4

АНАЛІЗ ФУНКЦІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Свобода вираження поглядів, зібрань, протестів, а також збирання і поширення інформації є важливими правами громадян за демократичного політичного режиму. Це має вирішальне значення для формування позиції індивіда з громадських питань, для обрання кандидата, який найкраще представляє інтереси й погляди виборця й сприяє його самовизначенню. Роль політичних партій розглядалася в цьому підрозділі й була представлена як необхідний механізм стабільної демократії. Політичні партії надають громадянам можливість організовуватися та об'єднувати свої ресурси для того, щоб підтримувати бажаних кандидатів і просувати важливі питання в політичному порядку денному. Очевидно, що партії є важливим засобом залучення громадян до участі у демократичних процесах. У світі є чимало прикладів, де багатопартійна система не змогла розвинути через те, що панівна політична сила відмовляла народу в реалізації його громадянських прав. У таких випадках результат виборів не може вважатися справді демократичним або таким, що представляє інтереси народу. Проте чи мають політичні партії недоліки? Політичні партії можуть акумулювати надто багато влади і тим самим обмежувати свободу вираження протилежних поглядів. Розгляньте та обговоріть наведені нижче питання, визначте, які рекомендації ви могли б надати для вдосконалення партійної системи в Україні.

ПИТАННЯ -

- Чи обмежує вибір людей двопартійна система?
- Чи надає двопартійна система забагато влади лідерам цих двох партій?
- З іншого боку, чи сприяє ця система компромісу між крайніми фракціями в кожній партії, таким чином сприяючи більш поміркованим позиціям партій?
- Чи є багатопартійна система найкращим варіантом для того, що сприяти різноманітності поглядів?
- Які переваги та недоліки багатопартійної системи?

ВИСНОВОК

Тепер ви розумієте, як вибудована система органів влади в Україні та яким чином принципи демократії впливають на цю систему. Разом з тим ви повинні чітко розуміти, у яких саме сферах варто посилити демократію. Для деяких з них може знадобитися внесення змін до Конституції, законів чи практики. Яку роль ви можете зіграти в цьому процесі? У наступних двох розділах цього підручника ви дізнаєтеся, що справжнім «вартовим» демократії є народ. Люди виконують цю роль через колективні заходи та індивідуальні дії. Колективне реагування на політичні виклики буде розглянуто далі в розділі про громадянське суспільство.

РОЗДІЛ 4

**ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО
ТА ДЕМОКРАТІЯ**

« Особи, групи, установи та неурядові організації відіграють важливу роль і несуть значну відповідальність за захист демократії, утвердження прав людини та основоположних свобод і сприяння розбудові й розвитку демократичних суспільств, установ і процесів ». ⁸⁷

Коли французький дипломат і політолог Алексіс де Токвіль відвідав Сполучені Штати Америки в 1830-х р., він був найбільше вражений саме схильністю американців до створення громадських об'єднань і вважав, що в цьому й полягає розгадка їхньої незрівнянної здатності робити демократію насправді дієвою. Чому Токвіль і багато інших соціальних мислителів після нього дійшли висновку, що організація громадян є невід'ємною частиною здорової демократії?

Як зазначено в цитаті вище, є безліч елементів і дій, необхідних для сприяння та забезпечення демократії. Перші два розділи цього підручника пропонують загальний огляд ролі й характеру органів влади за демократичного ладу, дають уявлення про принципи демократії та права людини. Неодноразово згадувалося про те, що органи влади зобов'язані захищати права людей, однак в той же час у посадовців завжди є спокуса до реалізації особистих інтересів і корупції. Саме через це відповідальність за збереження й сприяння демократії не можна покласти виключно на органи влади. У цьому розділі ви дізнаєтеся про сектор, що називається громадянським суспільством, і про роль, яку відіграє громадянське суспільство в здорових демократіях.

Після опрацювання цієї частини підручника ви зможете відповісти на такі питання:

- Яке значення має громадянське суспільство?
- Як змінювалося уявлення про громадянське суспільство із часів античності й до сьогодення?
- Які функції громадянського суспільства в демократичній політичній системі?
- Яке значення соціального капіталу та який його внесок в ефективність громади?
- Що таке право на свободу об'єднань і чому воно важливе для успішної діяльності громадянського суспільства?
- Які виклики ставить громадянське суспільство?
- Якою мірою елементи громадянського суспільства були розвинені в Україні до встановлення комуністичного режиму?
- Які чинники стають на заваді розвитку громадянського суспільства й соціального капіталу у посткомуністичній Україні?

⁸⁷ / United Nations General Assembly Resolution. "Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms." Adopted by General Assembly resolution 53/144 of 9 December 1998. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/Pages/RightandResponsibility.aspx>

4.1 ВИЗНАЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

КЛЮЧОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство – це громадський простір, у якому люди можуть вільно організовуватися та об'єднуватися для реалізації спільних інтересів, проводити заходи в своїх громадах, просувати свої політичні позиції, займатися просвітницькою діяльністю в громадах, забезпечувати належне функціонування влади й захист індивідуальних прав або просто створювати клуби за інтересами, наприклад, філателістів.

Громадянське суспільство іноді називають «третім сектором», а саме суспільним, поряд з іншими двома секторами – урядовим і бізнесовим. Чому така розмаїта сфера суспільства, яка може обслуговувати надзвичайно широке коло громадських та особистих завдань, розглядається як невід'ємна частина демократії?

У деяких аспектах громадянське суспільство можна розглядати як продовження суспільного договору. Відповідно до суспільного договору, влада колективу визнається як така, що створює більше благ, ніж людина може одержати самостійно; отже, люди йдуть на деякі особисті поступки, щоб скористатися цими перевагами. Яскравим прикладом є сплата податків урядові на утримання поліції або збройних сил, що підтримують громадський порядок і безпеку держави. Тоді можна запитати: чому б не дозволити урядові вирішувати більшість питань, тим самим надавши членам суспільства можливість вільно займатися власними особистими справами? Є кілька відповідей на це питання. По-перше, такий порядок позбавить громадян основних свобод, пов'язаних із самореалізацією та самовизначенням. Суспільство, у якому органи влади приймають всі основні рішення й надають більшість послуг, також схильне до встановлення тоталітаризму. Крім того, утворення об'єднань з іншими дає людям доступ до ресурсів і можливість спільно ними користуватися. Така можливість забезпечує досягнення таких результатів, які індивід не міг би отримати самотужки. Таким чином, ця домовленість подібна до суспільного договору з державою.

Є різні визначення громадянського суспільства. Найчастіше можна зустріти широке визначення громадянського суспільства як добровільної організації, через яку звичайні громадяни беруть активну участь у суспільному житті. Німецький теоретик політичної науки XX століття Юрген Габермас пояснює:

«Такі об'єднання варіюються від, наприклад, церков, культурних спілок, спортивних клубів і дискусійних гуртків до незалежних мас-медіа, академічних кіл, груп небайдужих громадян, низових ініціатив та організацій на основі ґендеру, раси й сексуальності й далі аж до галузевих організацій, політичних партій і профспілок».⁸⁸

Виходячи з пояснення Габермаса, можна побачити, що активне залучення до життя громади, громадянського суспільства включає в себе не одну, а багато

⁸⁸ / Jürgen Habermas, quoted in Bent Flyvbjerg Bent. "Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?" The British Journal of Sociology 49, No. 2. 1998. p. 210-33.

сфер участі в громадській діяльності – практично все, від нагальних проблем, що турбують громадян, в тому числі управління державними ресурсами, удосконалення місцевих шкіл, до організації протестів проти дій уряду. Ще однією особливістю громадянського суспільства є те, що воно вимагає громадянської ініціативи, тобто бажання брати участь у його діяльності. Організації громадянського суспільства (ОГС) контролюються громадянами, які не належать до органів державної влади, тому часто називаються неурядовими організаціями (НУО). Повноваження громадянського суспільства не передбачають діяльності, яка чітко віднесена до обов'язків держави, таких як прийняття законів, судочинство, захист, безпека, правопорядок, міжнародні відносини та здійснення виконавчих повноважень. Однак багато НУО працюють спільно з державними органами, щоб забезпечити прийняття певних законів та надання урядових ресурсів і послуг тим, хто їх потребує.

Для колишніх республік Радянського Союзу розвиток громадянського суспільства був особливо актуальним після розпаду радянської системи. У той час у всьому світі спостерігався дедалі більший інтерес до демократичних інститутів і побудови нових демократичних держав. Питання громадянства, громадянського суспільства, його функції та ролі, вичерпну відповідь на які, здавалося б, дали демократичні й ліберальні суспільства Заходу, знову постали в 1990-х р. в абсолютно новому вимірі. Публічно задекларовані прагнення створити ліберальні демократичні політичні системи поставили численні виклики перед цими новими державами. Проведення й забезпечення вільних і справедливих виборів, впровадження й зміцнення демократичних політичних інститутів, створення елементів політичної культури з активною та широкою участю громадян, формування політичних партій і партійних систем, а також незалежної судової системи – це лише деякі з викликів, з якими зіткнулися новостворені держави (або посткомуністичні країни). Одним із ключових питань у цьому переліку є формування ефективного громадянського суспільства і, таким чином, сприяння активному громадянству.

Як зазначалося вище, є різні визначення громадянського суспільства. Є багато точок зору щодо того, які типи об'єднань класифікуються як організації громадянського суспільства, а які до них не належать. Чи є політичні партії частиною громадянського суспільства? А релігійні групи? Чи всі типи об'єднань є громадськими, чи це залежить від цілей цих об'єднань?

Ось деякі принципи, які допоможуть зрозуміти, що вважається і не вважається громадянським суспільством:

- 1 Громадянське суспільство означає діяльність та соціальні відносини, які не входять у сферу сімейного життя. Вони очевидно належать до суспільної сфери і тому виходять за межі вузького кола друзів або родинних зв'язків і стосунків.
- 2 Громадянське суспільство передбачає діяльність і соціальні відносини, які не входять до сектору бізнесу. На відміну від ОГС, люди долучаються до роботи підприємств і бізнесу для отримання прибутку. Однак деякі ОГС створені для сприяння бізнес-інтересам окремих осіб, груп, організацій або корпорацій.
- 3 Незважаючи на те, що політичні партії є типом об'єднань, які переважно спрямовані на здобуття влади в уряді країни, вони також виступають посередниками й служать ланкою між державою та різними сегментами громадянського суспільства. Тому, зважаючи на характер, тип та одну з їхніх функцій, політичні партії можна розглядати як частину громадянського суспільства.
- 4 Засоби масової інформації (ЗМІ). Як зазначалося вище, державна й комерційна сфери не входять у діапазон діяльності громадянського суспільства. Наразі важко простежити чітку межу між ними. ЗМІ, мабуть, є найкращим прикладом, щоб проілюструвати цю особливість. Через свою природу ЗМІ потрапляють до категорії бізнес-груп, оскільки вони спрямовані на отримання комерційних доходів; разом із тим громадські інтереси в більшості випадків формуються та узагальнюються через ЗМІ. ЗМІ є найуспішнішим засобом мобілізації громадськості навколо певної проблеми. Мобілізація громадян заради цілей громади є головною місією й вираженням громадянського суспільства. Тому часто ЗМІ розглядають як частину громадянського суспільства (термін «четверта гілка влади», певно, найкраще відображає їх важливість і роль).
- 5 Профспілки. Як і ЗМІ, професійні спілки – це цікавий випадок поділу громадянського суспільства на категорії. Звичайно, профспілки є об'єднанням певних видів працівників, що працюють на державні підприємства чи приватний сектор. Вони мають свою економічну вигоду, і, як правило, їхні вимоги спрямовані на розширення пільг, поліпшення умов праці

або підвищення особистих економічних інтересів. Хоча профспілки тісно пов'язані зі сферами бізнесу та державного управління, членство в них загалом є добровільним. Ці організації існують для того, щоб служити загальним інтересам спільноти працівників шляхом колективних дій, отже, вони розглядаються як один із сегментів широкого спектру організацій громадянського суспільства.

6

Релігійні об'єднання, церкви й групи. Ці типи організацій є особливим випадком, оскільки їх учасники об'єднуються для сприяння безкоштовним, добровільним і неприбутковим інтересам. Вони явно стосуються до широкого спектру громадянського суспільства, проте їхні учасники рідко вважають себе частиною громадянського суспільства.

7

Різні типи приватних асоціацій, які, здавалося б, служать своїм приватним інтересам, потрапляють до тієї самої категорії – наприклад, асоціації фанатів гольфу, футболу, боулінгу або інших видів спорту. Хоча їх функціонування не потребує взаємодії з елементами громадянського суспільства, це не означає, що вони не вважають себе частиною громадянського суспільства.

8

Різні види терористичних угруповань, ультраправі, ультраліві, релігійно-фундаменталістські, угруповання бойовиків чи фашистські організації. Поняття громадянського суспільства походить з глибин лібералізму (пізніше це буде розглянуто детально), тому ліберальні цінності відіграють вирішальну роль у визначенні громадянського суспільства. Однак що відбувається, коли громадянське об'єднання, здається, відповідає всім «критеріям» організації громадянського суспільства, навіть якщо його цінності суттєво суперечать лібералізму й нерідко можуть відверто підтримувати насильство? Наприклад, «Аль-Каїда», «Хезболла», расистські групи, такі як Ку-клукс-клан, «Ісламська Держава» (ІДІЛ) та подібні формування часто займаються соціальними заходами на підтримку певних груп із метою посилення своїх позицій серед цих цільових груп. Часто вчені використовують термін «негромадянське суспільство» для позначення таких утворень. Проте, важко провести межу між ними, оскільки вони існують у тій самій сфері, що й організації, які ґрунтуються на ліберальних цінностях, і, здається, відповідають аналогічним критеріям за своїми зовнішніми характеристиками.

Ураховуючи те, що участь у громадянському суспільстві може набувати різноманітних форм, громадянське суспільство надає громадянам широкі можливості для участі в суспільному житті й колективного досягнення цілей, які можуть бути занадто масштабними для окремої людини. Проте самого лиш бажання об'єднуватися й співпрацювати з іншими недостатньо, щоб забезпечити активне громадянське суспільство. Для цього в суспільстві повинні існувати декілька умов, про які мова піде далі.

УМОВИ ДЛЯ ПРОЦВІТАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Чому діяльності окремих осіб, що об'єднуються з іншими людьми, недостатньо для підтримки здорового, дієвого громадянського суспільства? Щоб зрозуміти цей аспект, детальніше розглянемо випадки, за яких соціологи могли б говорити про існування громадянського суспільства в неліберальних і недемократичних режимах. Наприклад, ви можете зустріти такі терміни, як «громадянське суспільство в Ірані» або «громадянське суспільство в Пакистані», хоча загально визнано, що громадянське суспільство може ефективно функціонувати лише в демократичних державах. Коли громадянам не дозволяють користуватися повнотою своїх прав, організації можуть сформуватися, але сфери їхнього впливу або потенційної діяльності можуть бути серйозно обмежені. Чим більш тоталітарна держава за своїм характером, тим менший вплив має громадянське суспільство. У крайньому прояві такої ситуації «громадянське суспільство» може функціонувати лише як маріонетка режиму. Молодіжні організації гітлерівської Німеччини або піонерські організації радянської епохи – це приклади «добровільних» об'єднань, які просто діяли як агенти уряду й забезпечували соціалізацію молоді в такий спосіб, який був потрібен уряду. За нацистського режиму

«метою «Гітлерюгенду» було забезпечення того, що молодь в майбутньому слідуватиме принципам нацизму».⁸⁹

Для повноцінного розвитку громадянського суспільства необхідні такі елементи:

- політична структура, що захищає свободу об'єднань і свободу вираження;
- децентралізація влади й делегування соціальних та інших обов'язків незалежним інституціям;
- культура довіри та співпраці між членами суспільства та верховенство права.

⁸⁹ / "Understanding the Role of the Hitler Youth in Nazism." Hitler's Children. <http://www.hitlerschildren.com/article/1431-understanding-the-role-of-the-hitler-youth-in-nazism>

СВОБОДА ОБ'ЄДНАНЬ І СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

Свобода вираження поглядів є невід'ємною частиною розвитку громадянського суспільства. Приєднання до інших людей, які поділяють спільні інтереси, цінності та/або цілі, є основним мотивом існування громадянського суспільства. Без права вільно висловлювати свої думки люди не бажатимуть обмінюватись поглядами, які є незвичними, суперечливими чи критичними стосовно органів влади. Гарантія того, що людина не зазнає репресій із боку держави за вираження своїх поглядів у публічному просторі, є обов'язковою. Не маючи цього права, люди будуть схильні тримати погляди, інтереси й критику при собі. Не менш важливою передумовою є свобода об'єднань, яка є правом утворювати товариства, клуби чи організації й зустрічатися з метою реалізації спільних інтересів без державного втручання. Це не означає, що уряд не може встановити основні керівні принципи для формування чи регулювання діяльності організацій, але в цілому організація повинна бути самоврядною. Іншою важливою гарантією в рамках цього права є можливість вільно вступити до організації чи вийти з неї. Важливість свободи об'єднань для демократичного суспільства була підтверджена постановою Вищого суду Австралії, у якій Суд визнав це право

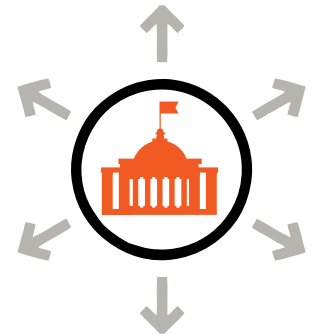
«засобом здійснення багатьох інших громадянських, культурних, економічних, політичних і соціальних прав».⁹⁰

Разом ці два права формують засади, на основі яких люди можуть колективно й публічно задовольняти спільні інтереси.

ДЕЛЕГУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ І ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Держава має певні обов'язки перед громадянами, включаючи соціальні, економічні, законодавчі та інші види зобов'язань. Відповідно до теорії лібералізму держави створюються людьми для виконання певних зобов'язань, при цьому люди відмовляються від свого права на абсолютні свободи для забезпечення виконання цих зобов'язань. Проте в демократичній державі, що характеризується (або, можливо, керована) потужним громадянським суспільством, держава делегує певні права й обов'язки. Некомерційні об'єднання – наприклад, театри, школи, дитячі садки – користуються певною мірою свободи, хоча водночас вони частково підпорядковані державі. Крім того, НУО можуть відігравати важливу роль у забезпеченні виконання законів і прав для всіх громадян. Наприклад, закон, який забороняє гендерну дискримінацію при прийомі на роботу, може бути підтриманий місцевими організаціями, які забезпечують навчання й підтримку для жінок, які виходять на ринок праці.

У високоцентралізованих системах урядування здійснюється за принципом «згори вниз»; отже, із місцевих рівнів надходить мало або практично нуль інформації, а влада не пропонує нижчим верствам суспільства формулювати свої запити. Такі системи сприяють залежності від центральної влади й можуть пригнічувати добровільну участь у суспільному житті на місцевому рівні. Умовою громадянського суспільства є добровільний характер об'єднання для досягнення інтересів. Коли влада розподілена або децентралізована, можливості для участі в місцевому врядуванні збільшуються, а інтереси місцевого рівня можуть бути краще представлені. Це, у свою чергу, може надавати людям можливість брати участь у суспільному житті, а соціальним групам утворюватися на основі самостійно сформульованих інтересів і цілей.⁹¹ Таким чином, елементи громадянського суспільства можуть включати в себе різні неурядові організації або групу громадян із надзвичайно широким спектром

⁹¹ / Marcia A. Weigle and Jim Butterfield. "Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence." *Comparative Politics* 25, No. 1. 1991. p. 1-23

⁹⁰ / "Freedom of Association." Australian Human Rights Commission. www.humanrights.gov.au

діяльності – від адвокації прав людини до рухів проти заборон, благодійних організацій, громадських фондів, кооперативів, екологічних організацій, ініціатив з громадського правопорядку тощо.

КУЛЬТУРА ДОВІРИ ТА СПІВПРАЦІ

Френсіс Фукуяма
(нар. 1952 р.)

Френсіс Фукуяма (нар. 1952 р.), відомий американський політолог, багато писав про роль, яку відіграє довіра між людьми для підтримки об'єднань, заснованих на співпраці, поза межами родини чи уряду. Він стверджує, що за відсутності довіри відносини, якщо вони мають місце, обмежуються й гальмуються формальними домовленостями й процесами.⁹² Він також стверджує, що в країнах із низьким рівнем взаємної довіри між громадянами розвивається високий ступінь залежності від держави. Коли люди не можуть об'єднатись і вирішити проблеми, допомагаючи одне одному, довіряючи й підтримуючи одне одного, то очікують, що ці проблеми візьме на себе держава. Таким чином, оскільки держава втручається у сферу їхньої приватної діяльності, рівень свободи й незалежності цих громадян зменшується. Деякі соціологи надають культурі довіри та співпраці дуже важливе, визначальне значення для успішного функціонування громадянського суспільства, тож ці теми будуть більш детально розглянуті в наступних розділах.

Багато умов, що обговорюються в цьому розділі, не існували в період комуністичного правління в Східній Європі. Тоталітарні уряди використовували закони й різноманітні способи залякування для обмеження впливовості та й самого існування дієвого громадянського суспільства. Прихильники ідей ліберальної демократії поставили собі за основну мету розвиток необхідних умов. Колишній президент Чеської Республіки Вацлав Гавел заявив у своїй промові в квітні 1999 р.:

92 / Francis Fukuyama. "Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity." New York: Free Press. 1995.

"Тоталітарна система комуністичного типу могла час від часу співіснувати з приватною власністю, інколи навіть із приватним підприємництвом; але вона була в принципі нездатна співіснувати з розвиненим громадянським суспільством. Справжнє громадянське суспільство є істинним фундаментом демократії, і тоталітарний режим ніколи, за визначенням, не зможе примиритися з ним."⁹³

Саме колективна організація людей привела до революцій, які знищили комуністичні системи Східної Європи в 90-х р. (прикладом цього будуть розглянуті далі). Тому, можливо, прагнення людства до самореалізації та громадських об'єднань сильніше, ніж спроможність режимів пригноблювати своїх громадян. Огляд розвитку громадянського суспільства в різні історичні періоди показує, що цей імпульс дійсно може бути частиною людського характеру, але на нього впливають обмеження або підтримка з боку уряду, а також культурні переконання. Це питання ми розглянемо далі, але спочатку виконайте наведену нижче вправу, яка допоможе вам ознайомитися з деякими труднощами, що постають у процесі захисту свободи слова та об'єднань.

ВПРАВА 1

НАСКІЛЬКИ ШИРОКИМ МОЖЕ БУТИ ПРАВО НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ТА ОБ'ЄДНАНЬ?

Нижче наведені два реальні приклади ОГС, існування яких викликає суперечності. Прочитайте обидва приклади й дайте відповідь на питання, наведені нижче.

93 / Václav Havel. "Václav Havel's Civil Society Symposium." Macalester College, Minneapolis / St. Paul, U.S.A. April 1999. http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=106_aj_projevy.html

КОНКРЕТНИЙ ПРИКЛАД: КУ-КЛУКС-КЛАН У США

Активне громадянське суспільство й захист права на свободу об'єднання нерідко вважаються умовами здорової демократії. Інколи забезпечення цього принципу може суперечити нормам і цінностям більшості суспільства. У США організація Ку-клукс-клан (ККК) дотримується цінностей, які багато хто вважає приводом для занепокоєння чи навіть загрозою (ККК відома своїми расистськими поглядами й акціями), але право на існування цієї організації було захищене багато разів. У 1969 р. на розгляд Верховного Суду США надійшла справа члена ККК на прізвище Бранденберг, якого звинувачували в злочині, що полягав у проголошенні промови на зборах ККК, у якій він закликав до актів помсти проти уряду. Закон, який він порушив, передбачав криміналізацію публічних промов, що закликають до різних незаконних дій.⁹⁴ Верховний Суд постановив, що право Бранденберга на свободу слова було порушене і що промову можна припинити тільки в тому випадку, якщо вона має на меті та вірогідно може спричинити «невідворотні незаконні дії». В іншому випадку навіть промова, що закликає до насильства, є захищеною.⁹⁵ Лідери Американського союзу захисту громадянських свобод (ACLU), провідної організації у сфері громадянських свобод у США, часто відстоювали право на свободу слова та об'єднань для всіх. Заява на веб-сайті ACLU пояснює:

*«Якби захищали тільки думки, підтримані більшістю, не було б потреби у Першій поправці. Історія вчить, що репресії уряду ніколи не зупиняються на тому, що стало їх першою ціллю. Якщо ми, зрештою, не почнемо підтримувати право на свободу слова навіть найбільш непопулярних діячів, навіть якщо їхні погляди суперечать самій суті цієї свободи, яку захищає Перша поправка, тоді ніхто не зможе бути певен, що їхню свободу убезпечено. У цьому сенсі всі права, що надаються Першою поправкою, є «неподільними»».*⁹⁶

94 / "Brandonburg v Ohio." <https://www.oyez.org/cases/1968/492>

95 / "Freedom of Expression." American Civil Liberties Union.

96 / Там само.

КОНКРЕТНИЙ ПРИКЛАД: УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛІСТИЧНА САМОБОРОНА

Українська націоналістична самооборона є силовим крилом політичної партії УНА-УНСО, що займається піар-кампаніями партії та навчає бійців-добровольців. Партія існує з 1990 р., у 1994 р. вона офіційно зареєструвалася як політична партія. У певні періоди вона користувалася народною підтримкою, наприклад у 1994-1997 р., коли її учасники стали відомі антиросійськими акціями, такими як знищення російського прапору, а Верховній Раді. Проте в останні роки багато хто вважає партію праворадикальною групою, що загрожує стабільності в країні, оскільки вона вдається до залякування та навіть насильства. Націоналістичні погляди групи стали причиною таких акцій, як мітинг проти представників африканської раси біля Шулявського ринку в Києві у 2007 р., коли учасники демонстрували фашистські привітання та викрикували: «Україна для українців!».⁹⁷ З 2014 р. активісти цієї громадської організації розпочали неофіційну боротьбу проти російських сил на сході України та увійшли до складу батальйонів «Айдар», «Азов» на Донбасі. У 2015 р. праві групи, такі як «Азов», завадили намаганням влади припинити конфлікт на Донбасі через надання регіону особливого статусу. Під час розгляду в першому читанні законопроекту щодо надання Донбасу особливого статусу ультранаціоналісти кинули гранату в лави нацгвардійців, що охороняли будівлю парламенту, внаслідок чого четверо осіб загинули та понад 100 отримали поранення.⁹⁸

97 / "Ukraine: The Activities of the Ukrainian National Assembly." UN Refugee Agency, 2011. <http://www.refworld.org/docid/4e43d3bf2.html>

98 / "The Ukrainian Far Right - and the Danger It Poses." The Nation. December 5, 2016. <https://www.thenation.com/article/the-ukrainian-far-right-and-the-danger-it-poses/>

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗМІРКОВУВАННЯ –

- Чому я маю цінувати право на свободу слова та об'єднань для інших?
- Чи я вважаю, що певні групи повинні мати право організовуватися (створювати організацію, проводити мітинги та ін.), навіть якщо я не погоджуюся з їхньою позицією та цілями?
- Чи захищатиму я право інших на проведення мирного мітингу, якщо я не погоджуюся з гаслом, під яким він проходить? Чому так або чому ні?

4.2 ОГЛЯД ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЄВРОПІ

Концепція «громадянського суспільства» походить зі Стародавньої Греції. Грецьке місто-держава Афіни було відоме високим рівнем культурного розвитку й демократії. Як зазначалося в розділі 1, громадянам Афін було дозволено брати активну участь у суспільному житті, вони могли вільно висловлювати свої погляди та ідеї. Політичне й громадське життя Афін не було повністю контрольоване урядом. Ініціативи громадян також відіграли певну роль у політичному та громадському житті метрополії. Ці дії були першими паростками громадянського суспільства. Однак коло тих, хто мав право займатися громадською діяльністю, обмежувалося лише вільними чоловіками, що були народжені в цьому місті-державі.

У Стародавній Греції поняття громадянського суспільства та держави були синонімічними. Громадянське суспільство існувало, якщо існували політичні утворення або «поліс». Поняття «громадянин» і «громадянство» уперше обговорювалися в «Політиці» Аристотеля, і саме Аристотель вперше використав термін «громадянське суспільство». У IV ст. до н.е. Аристотель, великий грецький філософ з Афін, написав у творі «Політика», що людина є політичною істотою, яка знаходить мету й досягає самореалізації в громадянському суспільстві або politeia (державі).

Поліс (на відміну від будь-якого іншого виду громадського союзу) є формою організації, у якій люди збираються разом для сприяння здійсненню спільних справ. Для Аристотеля громадянське суспільство стояло над усіма іншими об'єднаннями, оскільки воно включало в себе всі інші об'єднання, у тому числі сім'ю, поселення, рід та громаду. Він розглядав громадянське суспільство як єдине об'єднання, метою якого було досягнення загального блага, на протиположність благам будь-якої його частини, наприклад, родини.

Аристотель визначав громадянина як особу, що бере участь у судовій та політичній діяльності. Разом із тим Аристотель дійшов висновку, що добру людину та хорошого громадянина визначають не однакові чесноти. Кого ж Аристотель уважав хорошим громадянином? Відповідь полягала в тому, що хороший громадянин дотримується законів, тоді як добра людина – це людина з певними моральними достоїнствами та іншими особистими характеристиками. Для Аристотеля хороше громадянство означало виконання цивільних обов'язків і було пов'язане з дотриманням закону. Він зазначав:

*«Громадянином у загальному розумінні є той, хто бере участь в управлінні й чинить послух. Однак, можливо, суть поняття «громадянин» змінюється з огляду на зміну форми державного устрою. Що ж до найкращої форми державного ладу, то громадянином буде той, хто може й воліє користися та управляти, маючи на увазі спосіб життя, заснований на чеснотах».*⁹⁹

Цей наголос на «заснований на чеснотах» важливий для розуміння вищого покликання, яке полягає в служінні спільному благу через громадянські об'єднання та політичну діяльність, а не лише переслідування власних цілей.

Із творів Аристотеля ми бачимо, що в Стародавній Греції існували уявлення про досягнення спільного блага через об'єднання з іншими громадянами. Прикладом колективних дій громадян, незалежних від урядового примусу, була діяльність з охорони громадського порядку в Стародавніх Афінах. Місто-держава не мало жодної регулярної армії, і лише невелика кількість рабів служила афінським магістратам, проте за допомогою громадських дружин (громадської міліції) забезпечувалося виконання рішень уряду та правопорядок.

*«Більшість основних завдань правоохоронних органів – розслідування, затримання, переслідування, а в деяких випадках і забезпечення виконання судових рішень – здійснювалися самими громадянами. Адже правилом були особиста ініціатива та самодопомога. ... Тут застосування каральних заходів було не результатом примусу з боку центрального уряду, але походило з незалежної саморегуляції силами деякої частини спільноти... Таким чином, численні функції, які сучасні держави покладають на бюрократичні установи, поліцію чи юстицію, виконувалися різними інституціями суспільства...».*¹⁰⁰

⁹⁹ / Aristotle. "Politics." Kitchener, 1999. (за цим перекладом: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>)

¹⁰⁰ / Robert Long. "Civil Society in Ancient Greece: The Case of Athens." 1998.

У середні віки розвиток громадянського суспільства був загальмований. Зі збільшенням повноважень церкви та уряду й утвердженням абсолютної монархії в багатьох державах, розвиток громадянського суспільства як ідеї та явища призупинився. Це було наслідком формування феодального суспільства в умовах, коли релігійна ідеологія була жорстко зосереджена на зміцненні залежності суб'єктів від влади та церкви. Суворий послух церкві та монархії ставав на заваді приватним ініціативам. За таких умов громадянське суспільство не могло розвиватися.

В епоху Відродження (1300-1700 р.) феодальний лад почав розпадатися, оскільки церква поволі втрачала абсолютну владу. Почав формуватися капіталістичний устрій, що породило середній клас, який кинув виклик тогочасним соціальним структурам. До цього соціального потрясіння додалися відродження демократичних ідей Греції та Риму і поширення поглядів політичних філософів Томаса Гоббса та Джона Локка, які, як і Аристотель, уважали громадянське суспільство й державу синонімами.

На відміну від Аристотеля, Гоббс вважав, що громадянське суспільство є штучним, а не природним, і утворюється внаслідок логічних міркувань, згоди та одностайності між людьми. Однак, на думку філософа, цих факторів недостатньо для того, щоб громадянське суспільство (або держава) успішно захищало громадянські й політичні права людей. Радше, воно вимагає від вищої влади або уряду захищати головну мету створення громадянського суспільства та забезпечувати його реалізацію. Таким чином, з міркувань Гоббса випливає, що існування вищої державної влади веде до існування громадянського суспільства, тобто політичної спільноти.

**Георг Вільгельм
Фрідріх Гегель
(1770-1831 р.)**

Локк уважав, що люди, які вийшли з природного стану, трансформують свої природні свободи в цивільні (або політичні) свободи, укладаючи суспільний договір, стаючи спільнотою людей, заснованою на принципах особистої свободи та утвореною як єдиний політичний орган. Громадянське суспільство відрізняється від «природного стану», за якого люди діють без будь-яких обмежень. Таким чином, «цивільний» аспект суспільства передбачає обмеження, які люди добровільно накладають на себе. Натомість, їхнє життя стає безпечнішим і стабільнішим або, ін-

шими словами, більш цивілізованим. Такий погляд на громадянське суспільство започаткували засновники лібералізму. Розуміння держави як «державного договору» та принципу добровільної згоди людей близьке до розуміння сутності самого громадянського суспільства.

Німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831 р.) доповнив уявлення про громадянське суспільство. Він був першим, хто розмежував поняття «громадянське суспільство» та «політичне суспільство» і вкладав у термін сучасне значення. Він використовував термін «громадянське суспільство» для позначення неполітичних об'єднань людей, які мають на меті просування різноманітних, а іноді й протилежних інтересів окремих осіб.

Гегель виділив три різних рівні людського існування: сім'ю, громадянське суспільство та державу. Однак він також вважав, що основою для існування громадянського суспільства є держава – сильна, безособова структура, яка стоїть вище за всі інтереси та однаковою мірою захищає інтереси всіх. З одного боку, громадянське суспільство є вираженням особистих інтересів, а з іншого боку, ці інтереси реалізуються через загальні суспільні інтереси. Він стверджує, що громадянське суспільство, яке займає нішу між сім'єю та державою, є об'єднанням організацій чи установ, які здійснюють певні види діяльності в країні, що їх уряд не може або не буде виконувати.

Цей короткий огляд історії роз'яснює декілька питань про громадянське суспільство. Перш за все, навіть у давні часи люди знайшли способи колективно організувати спільні інтереси. По-друге, умови в суспільстві можуть підтримувати або обмежувати імпульси до громадської діяльності, як це робила, наприклад, вимога суворого послуху церкві за часів середньовіччя. Показано також, що уявлення про громадянське суспільство походять із доробку мислителів епохи зародження лібералізму. Зрештою, варто зазначити, що уряд відіграє центральну роль у формуванні та «типі» громадянського суспільства, що виникає.

4.3 ДЕМОКРАТИЧНІ ФУНКЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ І РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ДЕМОКРАТИЧНОГО ЛАДУ

**Вацлав Гавел
(1936–2011 р.)**

Вацлав Гавел (1936–2011 р.) – чеський державний діяч, письменник і колишній дисидент, який став першим президентом Чеської Республіки з 1993 по 2003 роки і зробив значний внесок у формування сучасних концепцій громадянського суспільства. За словами Гавела, громадянське суспільство, перш за все, формує плюралізм і сприяє його розвитку. Плюралізм означає конкуренцію, яка породжує якість. У всіх сферах, від економічної, ринкової та комерційної діяльності до приватних інтересів, масштабна конкуренція, що здійснюється достатньо чітко та прозоро, створює якість, адже виграє найкраща ідея. Якщо люди покладаються на здатність центральних органів влади або центральних установ завжди вирішувати, як буде краще, це, зрештою, призведе до регресу. Чим більше коло повноважень, тим більші ініціативи, які може взяти на себе центральна влада, і тим більші ризики монополізації влади. Гавел стверджував:

«Якщо ми бажємо свободи, то повинні дати право на існування також тому, що її виражає і фактично втілює, – громадянському суспільству».¹⁰¹

¹⁰¹ / Václav Havel. "Václav Havel's Civil Society Symposium." Macalester College, Minneapolis / St. Paul, U.S.A. April 1999.

Його друге твердження полягає в тому, що чим більше процвітає громадянське суспільство, тим стійкішою є внутрішня політична ситуація. Громадянське суспільство захищає громадян від надмірного впливу змін у центральній політичній владі. Як продемонструвала модель політичних систем Девіда Істона,¹⁰² провідники, або громадянське суспільство, виступають посередником між урядом і звичайними громадянами. Таким чином, сильна з'єднувальна ланка означає, що система може підтримувати свій баланс, а отже і стабільність навіть під час складних політичних змін. Вона поглинає частину потрясінь від таких змін на нижчих рівнях та амортизує їх. Як зауважує Гавел, у функціональному громадянському суспільстві зміна уряду не повинна означати *«бурю, яка змитає все на своєму шляху»*.¹⁰³ Коли громадянське суспільство слабо розвинене, всі зміни, що відбуваються в політичному центрі, сильно впливають на членів суспільства, і зрештою уряду доводиться врегульовувати питання, із якими він не повинен був би мати справу в іншій ситуації. Часто, на погляд Гавела, ці проблеми вирішуються за рахунок питань, які належать виключно до відповідальності держави й не можуть бути вирішені жодною іншою установою. Крім того, розширення таких обов'язків нерідко спричиняє зростання авторитаризму. Що більше влади залишається на центральному рівні, то сприятливіші умови для того, щоб такі сили взяли у свої руки повний контроль над суспільством.

Інший чинник, на який звертав увагу Гавел, суто економічний. Іноді, коли держава фінансує певні сфери, потрібні додаткові фінансові ресурси на утримання бюрократичної системи уряду, оскільки значні кошти можуть бути втрачені при здійсненні переказів як з центрального рівня на місцевий, так і з місцевого – на центральний. І навпаки, ОГС можуть не мати таких самих бюрократичних особливостей. Останній важливий аспект громадянського суспільства, про який говорить Гавел, полягає в тому, що люди – це не тільки виробники, створювачі прибутку чи споживачі; перш за все, вони – «політичні тварини». На думку Аристотеля, характерним для людей є їхнє бажання спілкуватися, мати взаємини й об'єднуватися з іншими людьми. Громадянське суспільство – це форма об'єднання, у якій люди краще вміють виражати свою природу й самі себе. Таким чином, громадянське суспільство виконує багато важливих функцій як для індивіда, так і для демократичного суспільства.

¹⁰² / David Easton. "An approach to the Analysis of Political Systems." World Politics Vol. 9, No. 3. April 1957. p. 383-400.

¹⁰³ / Václav Havel. "Václav Havel's Civil Society Symposium." Macalester College, Minneapolis / St. Paul, U.S.A. April 1999.

ЛАРРІ ДАЙМОНД – ДЕСЯТЬ ФУНКЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ларрі Даймонд
(нар. 1951 р.)

Відомий сучасний американський політолог Ларрі Даймонд (нар. 1951 р.) також досліджував і детально описував роль та функції громадянського суспільства в недемократичних або частково демократичних державах.

Даймонд розрізняє десять ключових функцій громадянського суспільства для консолідації демократії.¹⁰⁴ Розгляньмо кожен із цих функцій.

1.

Перша демократична функція громадянського суспільства полягає в тому, щоб забезпечити «основу для обмеження державної влади». Ця функція має два аспекти: громадянське суспільство контролює й стримує (за необхідності) здійснення владних повноважень у демократичній політичній системі. Даймонд також уважає, що в недемократичній, авторитарній системі управління інститути громадянського суспільства (або його паростки) перетворюються на механізми, що виконують функцію демократизації влади.

2.

Спільні функції ОГС в демократичній (а також недемократичній) політичній системі такі: спілкування та мобілізація громадян, формулювання політичних інтересів, об'єднання громадян та підвищення їхньої загальної обізнаності. Коли ОГС є особливо активними й беруть значну участь у вирішенні актуальних проблем, вони також дають гарний приклад для інших громадян.

¹⁰⁴ / Larry Diamond. "Rethinking Civil Society: Toward Democratic 33 Consolidation." Journal of Democracy, 5(3). 1994. p. 4-17.

3.

Громадянське суспільство, як об'єднання різних груп із несхожими інтересами, має вирішальне значення для розвитку таких ознак демократичного устрою, як толерантність, співпраця, повага до протилежних поглядів, консенсус і компроміс. Хоча в будь-якій демократичній державі всі ці цінності легалізовані й формалізовані на законодавчому рівні, інше питання полягає в тому, чи цінності, запроваджені та встановлені державою на ієрархічному рівні, мають сенс і вагу для звичайних громадян. Держава не здатна вирішувати ці проблеми самостійно, особливо якщо суспільство є неоднорідним та не надто терпимим. Крім того, ці суспільства, як правило, не мають досвіду демократичного врядування. Налагодження та практичне здійснення цих цінностей ОГС серед громадян на горизонтальному рівні є значно ефективнішим і дієвішим.

4.

Громадянське суспільство також може служити демократії, пропонуючи громадянам додаткові канали для формування різноманітних інтересів, тим самим забезпечуючи більшу можливість збалансувати ці інтереси. Таким чином, коли існує сильне громадянське суспільство, політичні партії вже не є єдиним інструментом для формування інтересів громадян і розширення діапазону голосів громадян. За словами Даймонда, ця функція особливо важлива в ситуації, коли демократичні інститути слабкі, а також при забезпеченні доступу до влади групам, що традиційно виключені з неї, таким як жінки та релігійні, етнічні чи расові меншини. Для цих історично маргіналізованих груп громадянське суспільство стає полем, де вони можуть краще виражати свої інтереси.

5.

Громадянське суспільство, що характеризується розвиненим плюралізмом, прагне захищати й відстоювати широкий спектр різноманітних інтересів, таким чином спри-

яючи самій ідеї плюралізму. Коли люди з різноманітними інтересами приєднуються до широкого кола організацій, що орієнтовані на здійснення цих інтересів, вони, швидше за все, стикаються з радикально протилежними ідеями та підходами. У спільному правовому просторі всі учасники дотримуються тих самих законів і, отже, спілкуючись з різними типами людей, що мають розбіжні політичні ідеї, вони, швидше за все, стануть відкритішими до пошуку компромісу й консенсусу. Крім того, кожен учасник процесу вчиться толерувати або принаймні сприймати різні ідеї.

6.

Ще однією функцією громадянського суспільства як інституції, що має на меті консолідацію демократії, є пошук і залучення нових політичних лідерів подібно до процесу формування політичних партій. Лідери й активісти успішних ОГС нерідко набувають навичок і досвіду, що дають їм достатню кваліфікацію для того, щоб займати державні посади високого рівня й долучатися до партійної політики. Таким чином, шоста функція громадянського суспільства, як стверджує Даймонд, полягає в підготовці політичних лідерів. Люди, які діють у сфері громадянського суспільства, навчаються організовувати й мотивувати людей, планувати й залучати фінансування й у такий спосіб здобувають досвід роботи з міжнародними або національними донорами.

7.

Громадянське суспільство може відігравати важливу роль у консолідації демократичної політичної системи. У перехідних неконсолідованих демократіях сегменти громадянського суспільства – і, зокрема, НУО – часто беруть на себе такі функції, як реформа виборчої системи, моніторинг виборів, складання планів із демократизації партій і децентралізації врядування, а також сприяння здійсненню цих планів через реформу судової системи, контроль за в'язницями тощо.

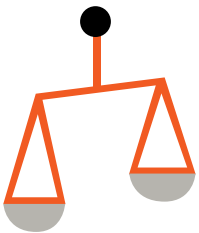
8.

ЗМІ, як один із сегментів громадянського суспільства, служать засобом інформування громадськості про діяльність органів влади, проблеми в країні тощо. Незалежні організації також можуть дати громадянам такі важливі відомості про діяльність різних гілок влади, які навряд чи доступні для простих громадян; крім того, ЗМІ висвітлюють не лише позицію органів влади, але й відмінні погляди та оцінки.

9.

Громадянське суспільство відіграє позитивну роль у реалізації нових ідей і реформ у державі, особливо в галузі економіки. Економічні реформи, безумовно, належать до функцій держави, однак громадянське суспільство може підготувати та інформувати простих громадян про ці реформи. Економічні реформи потребують широкої громадської підтримки. Як правило, вони реалізуються швидко й примусово у відповідь на кризові ситуації, що є досить болісним; також з метою сталого розвитку впроваджуються більш довгострокові реформи.

10.

Коли громадянське суспільство може успішно сприяти посиленню демократизації, удосконаленню виборчих систем і моніторингу виборів, захисту прав людини та інформуванню громадськості про реформи й ініціативи органів влади загалом, використовуючи мову, яку розуміють звичайні громадяни, це посилює легітимність політичної системи. Що вища легітимність, то вища повага громадян до держави та їх добровільна слухняність, що забезпечує високий рівень довіри. Таким чином, десята функція громадянського суспільства значною мірою залежить від успіху дев'яти інших функцій.

ВПРАВА 2

ЯК ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО МОЖЕ ДОПОМОГТИ В ЗДІЙСНЕННІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕФОРМИ

Ларрі Даймонд зазначав:

*«Політична реформа для вдосконалення чи побудови підзвітних інституцій може походити з чотирьох можливих джерел: зсередини, згори, ззовні та знизу».*¹⁰⁵

У тій самій роботі Даймонд розвиває цю ідею:

«...ефективне реформування корумпованих... політичних систем зазвичай повинно здійснюватися під проводом сил, що не належать до політичної системи... зсередини країни, з громадянського суспільства»,

і закликає різні сфери громадянського суспільства формувати коаліції для здійснення демократичних реформ. Даймонд виділив сім типів ОГС, які могли б відіграти свою роль у цьому процесі. Перегляньте список нижче і дайте відповідь на поставлені після нього питання. Відповідаючи, застосовуйте принципи, що розглядалися як Гавелом, так і Даймондом.

- Громадські організації: неурядові організації та фонди, що працюють у сфері належного управління, чітко визначена мета яких полягає в проведенні кампаній за прозорість, відповідальність, громадянську участь, права людини та поглиблення демократії.
- Інші громадські організації, утворені за принципом «рухів», що орієнтовані на вирішення конкретних проблем: захист навколишнього середовища, права жінок, захист прав споживачів, миру, соціальної справедливості, прав меншин та ін.

¹⁰⁵ / Larry Diamond. "What Civil Society Can Do to Reform, Deepen, and Improve Democracy." Tokyo, June 12-13, 2001. <https://web.stanford.edu/~ldiamond/papers/civJap.pdf>

- Традиційні галузеві групи за інтересами: бізнес, працівники, студенти, юристи, лікарі та інші професійні організації.
- Релігійні установи, установи й організації.
- Культурні організації на національному, місцевому рівні та рівні громад.
- Інформаційно-освітні організації, зокрема аналітичні центри й фонди, а також університети.
- Клуби дозвілля та спілкування.

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗМІРКОВУВАННЯ –

1. Які переваги можуть використати члени цих організацій для сприяння демократичним реформам?
2. Даймонд закликає до створення коаліцій з-поміж ОГС та між ОГС і органами влади. У яких напрямках ви бачите потенціал для таких коаліцій і з якою метою?

4.4 СИЛА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕФОРМАХ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У цьому розділі ви дізналися, що демократичні традиції, такі як свобода вираження поглядів та об'єднань, мають важливе значення для розвитку й підтримки активного громадянського суспільства. Однак ви також дізналися, що громадянське суспільство само по собі може бути демократичною силою в суспільстві. Вивчення деяких рухів, що проходили в Східній Європі в 1980-90-х р., дає нам змогу дослідити, як деякі з-поміж розглянутих в останньому розділі організацій сприяли трансформації суспільства й розпочали нову епоху активного громадянського суспільства в посттоталітарній державі.

ГРОМАДСЬКІ РУХИ В КОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Наприкінці 1980-х р. комуністичні країни потонули в широкомасштабних громадських заворушеннях. Зміни в самій радянській системі в поєднанні з громадянською активністю в комуністичних країнах підточували могутність комуністичного табору і разом з іншими чинниками врешті-решт поклали край його існуванню. Збурення й протести в регіоні закінчилися розпадом комуністичного табору в 1990 р. та виникненням незалежних держав. Такі події, як «Оксамитова революція» – ненасильницька передача влади в тодішній Чехословаччині, що відбувалася із 17 листопада по 29 грудня 1989 р., – відкрили новий розділ історії світу і відіграли вирішальну роль у політичних, економічних, соціальних і культурних перетвореннях, а також сприяли кращому розумінню ролі громадянського суспільства та його важливості. Кожна країна

колишнього комуністичного табору, яка брала участь у руйнуванні системи, є цікавим прикладом для вивчення результатів громадянської активності й функцій громадянського суспільства, але ми розглянемо лише декілька з цих країн – Польщу, Чехословаччину/Чехію, Румунію та Україну.

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ: РУХ «СОЛІДАРНІСТЬ»

Обрання Івана Павла II, поляка за походженням, очільником Римо-католицької церкви дало новий стимул і насагу дисидентському руху, що сформувався в Польщі у 1970-х р. Іван Павло II користувався шаленою популярністю й повагою не лише в Польщі, а й загалом серед католиків світу. 2 червня 1979 р., під час першого офіційного візиту до Польщі, Папа Іван Павло II захопив тисячі людей, які відвідали його месу у Варшаві, захищати свободи й релігійні традиції. Представлення Польщі як великого захисника католицизму й християнства загалом й країни з важливою духовною місією, безумовно, сприймалося як загроза системі. Історична промова Івана Павла II на Площі Перемоги у Варшаві та його дев'ятиденний візит до Польщі вважається духовною основою революції, невдовзі після якої відбулася комплексна політична й соціальна трансформація. Його промова стала символом початку боротьби польського народу за свободу.

У розпал економічної кризи, що почалася в Польщі в 1980 р., працівники суднобудівного заводу в Гданську, очолювані електриком Лехом Валенсою, на початку весни розпочали страйк. Робітники вимагали підвищення зарплат і поновлення на роботі працівників, які були несправедливо звільнені. У міру того, як поширювалася інформація про страйк, до нього долучалися працівники з майже 200 заводів. Побоюючись, що страйк стане загальнонаціональним, комуністичний уряд був змушений піти на поступки й задовольнити вимоги протестувальників у рамках Гданської угоди, що припинила страйк. Її підписав Лех Валенса ручкою, на якій було масивне зображення Папи Івана Павла II. Невдовзі в умовах комуністичної системи була створена перша незалежна профспілка, названа «Солідарність», на чолі з Лехом Валенсою, цей рух також називали «величезним деревом, посадженим пробудженою свідомістю». Приблизно за два роки чисельність учасників «Солідарності» досягла 10 мільйонів. Це була безпрецедентна подія, оскільки майже чверть населення Польщі добровільно вступила до першої незалежної організації, створеної в країні. Ян Рулевський, один із лідерів «Солідарності», проголосив на зборах організації: «Солідар-

ність – величезний молот, що розтрощить тоталітарну систему». Після того, як піднялася хвиля масових збурень, польський комуністичний уряд запровадив воєнний стан, заарештував лідера руху Валенсу і заборонив «Солідарність». Після ще одного візиту Папи Івана Павла II до Польщі у 1983 р. комуністичний уряд скасував воєнний стан, легалізував «Солідарність» і звільнив Валенсу.

Унаслідок зростання невдоволення громадян і громадської активності були проведені переговори у форматі круглого столу між комуністичним урядом і «Солідарністю», ініціатором і посередником на яких виступила Польська католицька церква. Церква користувалася великим впливом серед населення та відіграла вирішальну роль у мирному вирішенні ситуації між двома силами, що протистояли одна одній. Це зрештою сприяло проведенню незалежних виборів у 1990 р. Друг Папи Івана Павла II священник Мечислав Малінський наголосив на позитивній ролі церкви як громадянської інституції в цих процесах, сказавши, що гданські протестувальники колись були дітьми, які брали уроки свободи, релігії й моральності від священників, що пізніше стало їм у пригоді під час громадянської активності.

ІСТОРІЯ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ Й ВАЦЛАВ ГАВЕЛ

У 1967 р. студенти провели антирадянську демонстрацію в Празі. З січня 1968 р. такі демонстрації стали масштабнішими й розширили свою географію. Тодішній Перший секретар Комуністичної партії Чехословаччини Олександр Дубчек, який незадовго перед тим заступив на посаду, зробив заяву про «необхідність демократизації соціалізму» й розпочав політику лібералізації, що привела до послаблення і, зрештою, скасування цензури. Водночас у країні поширювалися антирадянські настрої. У відповідь на ці зміни радянська влада 21 серпня 1968 р. ввела війська в Чехословаччину (операція «Дунай»). Оскільки уряду Чехословаччини було заборонено використовувати армію, чеський народ виступив проти радянських військ власними силами, і цей спротив одержав назву «Празька весна». Зрештою протест придушили танками, при цьому загинуло близько 100 громадян Чехословаччини загинуло, а ще 500 було поранено. Вацлав Гавел, відомий чеський письменник і драматург, майбутній видатний інтелектуал і політик, чий антирадянські промови й твори були дуже популярні серед чеської молоді наприкінці 1960-х р., став першим, хто відкрито виступив проти дій радянської

влади. Комуністичний режим заарештував Гавела й кинув до в'язниці на 4 місяці; його п'єси було заборонено. Після звільнення Гавел продовжив участь у дисидентському русі та в 1977 р. створив організацію, що називалася «Хартія-77». Гавела було знову заарештовано й цього разу засуджено до 4 років ув'язнення.

У 1980-ті р. громадянські заворушення в Чехословаччині відновилися. У відповідь на жорстокий розгін мирної демонстрації студентів 17 листопада 1989 р. та за ініціативою Гавела був створений «Громадянський форум», який пізніше став на чолі найбільш масштабного руху за звільнення Чехословаччини від комуністичного режиму. Католицька церква брала активну участь у громадянському русі й однозначно стала на бік громадян, хоча в Чехословаччині вона не мала такого впливу, як у Польщі. Цей процес успішно завершився виборами у 1990 р., завдяки яким було скинуто комуністичну партію, а Гавел прийшов до влади.

У своїх політичних роботах Вацлав Гавел багато разів наголошував на тій ролі, яку відіграло громадянське суспільство в боротьбі Чехословаччини проти комуністичного режиму. Він часто говорив про ідею громадянського суспільства й наголошував на важливості розвитку громадянської активності у посттоталітарну епоху.

«Громадянське суспільство, принаймні як я його бачу, є насправді однією з найкращих можливостей для людей у всьому світі взяти на себе відповідальність.

Мені, звичайно, не потрібно підкреслювати, наскільки важливо розвивати такі можливості в сучасному світі, перед яким постають численні загрози.

Це, зрештою, підводить мене до ідеї, яка, мабуть, найбільш однозначно стосується як моїх співвітчизників, так і вас: у сучасному світі, який огортає глобальна, відверто матеріалістична цивілізація, що несе в собі численні загрози для себе самої, – систематична розбудова громадянського суспільства є одним із засобів боротьби з небезпеками, що дедалі загострюються. На мій погляд, держава наступного століття – у життєво важливих інтересах людства, що швидко зростає, – повинна вочевидь перетворитися з містичного втілення національних амбіцій і своєрідного об'єкта поклоніння в установах з цивільного адміністрування, отже, вона повинна звикнути до необхідності делегування багатьох своїх повноважень або на нижчі рівні, тобто до організацій громадянського суспільства, або на наддержавний рівень, тобто до міжнародних або світових – і, отже, власне громадянських – спільнот і організацій.

Я, звичайно, не проти патріотизму. Ми повинні любити нашу країну принаймні настільки, наскільки ми любимо нашу родину, село чи місто, нашу професію, а також планету, на якій нам судилося жити, і яка, крім усього іншого, є нашим домом. Я лише проти націоналізму – сліпого піднесення національної приналежності понад усе інше.

Я не проти будь-якої релігії, будь-якої культури чи будь-якої конкретної традиції людства. Я лише виступаю проти всіх видів фанатизму або фундаменталізму, які, знову ж таки, сліпо вивисшують один рівень людської ідентичності над всіма іншими рівнями.

Мені здається, що найбільш відкритий устрій – той, що дає змогу в найкращий спосіб розвивати всі види самоідентифікації людини в мирному співіснуванні одне з одним, – це устрій, заснований на громадянському принципі, що ґрунтується на вірі в громадянина й повазі до нього.

Одним із найважливіших утілень такої громадської організації є те, що ми називаємо громадянським суспільством.

Я бажаю вам успіхів у ваших дискусіях з цього питання, і я вірю, що всі, хто веде такі дискусії без упереджень, рухають нас до кращого майбутнього».¹⁰⁶

ІСТОРІЯ РУМУНІЇ

Як і в Польщі та Чехословаччині, масовий громадянський рух у Румунії перетворився на масштабну подію. На відміну від попередніх двох прикладів, глава уряду Румунії Ніколае Чаушеску, диктатор, що встановив авторитарний режим, відмовився іти на будь-які поступки у відповідь на публічні демонстрації. На тлі загострення акцій протесту військові загони відкрили вогонь по мирному населенню. Унаслідок сутичок 1989 р. загинуло більше тисячі людей, включно з демонстрантами й бійцями озброєної поліції. Ніколае Чаушеску разом із дружиною був змушений утекти, але незабаром був затриманий і негайно засуджений військовим трибуналом. Чаушеску та його дружину засудили до смертної кари. Засідання трибуналу транслювалися на телебаченні; вирок виконали без зволікань, і колиш-

¹⁰⁶ / Václav Havel. "Václav Havel's Civil Society Symposium." Macalester College, Minneapolis / St. Paul, U.S.A. April 1999.

нього диктатора та його дружину стратила розстрільна команда. Це був єдиний випадок під час тодішніх східноєвропейських революцій, коли вищий представник комуністичного режиму був засуджений військовим трибуналом і страчений.

Описані події в Польщі, Чехословаччині та Румунії були лише частиною хвилі протесту, яку підняла громадянська активність у Східній Європі. Ця ж хвиля охопила практично всі країни регіону. Перші дві – Польща та Чехословаччина – є прикладами громадянської активності, яка мирно завершилася без жорстокої революції, тоді як у третьому випадку, в Румунії, визвольний рух закінчився кровопролиттям. Усі три випадки мають спільну особливість: активний громадянський рух і взаємодія. Але є й відмінності. Польща та Чехословаччина мали міцні підвалини громадянського суспільства: дисидентський рух 1970-х р. і більш численні, краще сформовані громадянські об'єднання в 1980-ті р.. В обох країнах церква діяла як інститут громадянського суспільства, хоча ситуація в Польщі була винятковою, оскільки впливовість та активна участь церкви допомогли запобігати насильству протягом усього процесу громадянської активності, і влада не застосовувала силу проти демонстрантів. Тимчасом у Румунії, де комуністичний уряд установив явно авторитарний режим, ОГС були вочевидь слабкими. Дисидентський рух у Румунії не був таким активним, як у Польщі та Чехословаччині. З огляду на відсутність потужних і сформованих інститутів громадянського суспільства й сильного лідера не викликає подиву ані застосування сили владою, ані те, що Румунія не змогла забезпечити мирне завершення революції через вибори. За зміну режиму довелося заплатити життями сотень людей, у тому числі глави країни. Як стверджував Ларрі Даймонд, і як наголошено в попередньому розділі, сприяння демократизації режиму в авторитарній системі є першою та головною серед десяти функцій громадянського суспільства. Приклади країн Східної Європи є наочним доказом його твердженя.

УКРАЇНА ТА «РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ»

Коли Радянський Союз почав руйнуватися, дисиденти, що змушені були до цього ховатися від уряду, відчували, що відтепер можуть вільно організовуватися в публічному просторі. У цій атмосфері в серпні 1989 р. було створено Українську Студентську Спілку. За цей час Комуністична партія втратила популярність в Україні; однак на виборах до Верховної Ради 1990 р. комуністам дісталася більшість місць,

а демократичні сили отримали лише 126 місць. Багато молодих людей були незадоволені тим, що демократичні сили отримали лише третину місць у парламенті. На конференції «Народного руху України» («Рух») студент Олесь Доній заявив, що демократи повинні здобути більшість. Студентська Спілка активізувала свою роботу й почала готуватися до масштабного протесту. 2 жовтня студенти оголосили про голодування й зайняли площу, яку стали називати Майдан Незалежності. Так почався 16-денний протест, учасники якого висунули п'ять вимог:¹⁰⁷

- недопущення підписання нового Союзного договору;
- перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р.;
- повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями винятково на території республіки;
- націоналізація майна Комуністичної партії України та ЛКСМУ;
- відставка Голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола.

Це голодування було добре організоване Українською Студентською Спілкою й підтримане Студентським Братством Львова. Було забезпечено намети, прес-групи та охорону, проводилися круглі столи, мітинги й прес-конференції. Воно тривало лише 16 днів і було представлено 298 учасниками з 24 міст (найвідоміші з них – Олесь Доній, Олег Тягнибок, Олег Кузан). До протесту приєдналися інші люди за межами Києва, зокрема й викладачі університетів. Через масштаби протесту влада офіційно розглянула всі вимоги учасників і задовольнила деякі з них. Уряд прийняв Постанову Верховної Ради УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 р.» № 402-ХІІ; Голова Ради Міністрів УРСР Віталій Масол пішов у відставку, було внесено зміни до основних законодавчих документів, у тому числі Конституції. Революція на граніті прискорила декомунізацію в Україні. Багато партій почали виходити зі складу Компартії, коли почалося голодування. Молодь заявила своє прагнення до демократичних перетворень і показала силу та значення самоорганізації, що може привести до реальних змін.

107 / "The Lesson of the Revolution on Granite."
<https://day.kyiv.ua/en/article/day-after-day/lesson-revolution-granite>

ВПРАВА 3

КОНКРЕТНИЙ ПРИКЛАД: АНАЛІЗ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Ви щойно прочитали про чотири випадки того, як громадські організації відігравали вирішальну роль у формуванні майбутнього у своїх країнах. Зважаючи на попередню інформацію, виконайте подане нижче завдання та дайте відповіді на питання.

- Проаналізуйте функції, які громадські організації, згадані в попередніх прикладах, виконали під час відповідних подій у своїх країнах. Спираючись на опис 10 функцій громадянського суспільства Ларрі Даймонда, визначте, які ще функції ці організації виконували.
- Які чинники, на вашу думку, сприяли успіху цих організацій?
- Що ви дізналися про громадянське суспільство із цих прикладів?

4.5 СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ЗНАЧЕННЯ ТА ФУНКЦІЇ

Соціальний капітал є одним із найпоширеніших і важливих термінів сучасної демократії. Немає єдиного, загальноприйнятого визначення соціального капіталу. Деякі з варіантів визначень важливі для того, щоб окреслити сутність поняття, і будуть розглянуті в цьому розділі.

**П'єр Бурдьє
(1930-2002 р.)**

Поняття соціального капіталу було введено в обіг французьким соціологом П'єром Бурдьє (1930-2002 р.) у 1980 р. на позначення соціальних зв'язків, які можуть принести суспільству прибуток. Бурдьє стверджував, що види суспільної взаємодії, які поклалися на органи влади як на посередників, призводили до формування неперворотного бюрократичного апарату і високих державних зборів, які він назвав «транзакційними витратами». Науковець стверджував, що, якщо уникати цих взаємодій з органами влади й спиратися на соціальний капітал, який становить собою зв'язки, що виникають в рамках групи та соціальних мереж (кола контактів) особи,¹⁰⁸ транзакційні витрати можна буде зменшити, таким чином збільшуючи прибуток. Чим міцніші й тісніші зв'язки в групах, що прагнуть генерувати прибуток, тим міцніший соціальний капітал. Завдяки цим зв'язкам і мережам у громадянському суспільстві люди отримують блага. Сильний соціальний капітал у свою чергу знижує витрати на підписання угод, запровадження формальних правил, укладання письмових документів, одночасно збільшуючи капітал.

108 / Martti Siisiäinen. "Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs. Putnam." Trinity College, Dublin, Ireland July 5-8, 2000. <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/7661/siisiainen.pdf>

Джеймс Коулмен (1926-1995 р.)

Джеймс Коулмен (1926-1995 р.), американський учений-соціолог, який увів у вжиток сам термін «соціальний капітал», запропонував у 1988 р. нове й досить відмінне від Бурдьє тлумачення соціального капіталу в статті «Соціальний капітал у створенні людського капіталу».

Коулмен описує соціальний капітал як мережі (коло контактів) та стосунки людей, які дають їм переваги в суспільстві. Він пояснює, що за допомогою соціальних мереж (соціального капіталу) люди задовольняють певні потреби й досягають певних цілей ефективніше, ніж це було б можливо без відповідного соціального капіталу.

Для того щоб існував соціальний капітал, необхідно встановити певні соціальні норми, дотримання яких зменшує необхідність бюрократії та знижує транзакційні витрати до мінімуму, що також стверджував і Бурдьє. На думку Коулмена, соціальний капітал є прибутковим, якщо він активно споживається.

Коулмен представив концепцію «кредитної розписки»: я зроблю послугу вам, якщо ви зробите послугу мені (тобто робити щось корисне для когось із переконанням, що в якийсь момент вам віддячать). Що сильнішим є почуття зобов'язання всередині групи, то згуртованіша група й вища якість соціального капіталу. Люди не хочуть покинути групу, тому що вони «заборгували» комусь або хтось заборгував їм. Що більші їхні зобов'язання, то міцніший зв'язок

всередині системи. У практичному сенсі це можна розглядати як послуги, які люди в організації можуть запропонувати одне одному, щоб забезпечити можливості для працевлаштування. Іншим разом одержувач має віддячити за зроблену для нього послугу в схожий спосіб, і це забезпечує обом індивідам доступ до соціального капіталу.

Роберт Патнем (нар. 1941 р.)

Інший американський учений, Роберт Патнем (нар. 1941 р.), запровадив нове, й відмінне від попередніх, поняття про структуру соціального капіталу:

«У той час як фізичний капітал стосується фізичних об'єктів, а людський капітал стосується власності індивідів, соціальний капітал стосується зв'язків між індивідами – соціальних мереж і норм взаємності та довіри, які впливають з них. У цьому сенсі соціальний капітал тісно пов'язаний із властивістю, яку дехто називає «громадянською чеснотою». Різниця полягає в тому, що «соціальний капітал» підкреслює той факт, що громадянська чеснота досягає найбільшої сили, коли вона вбудована в мережу взаємних соціальних відносин. Суспільство, що складається з багатьох чеснотливих, але розділених індивідів, не обов'язково має багатий соціальний капітал».¹⁰⁹

Отже, Патнем пояснює, що соціальний капітал можна отримати не просто завдяки соціальним мережам, але й за умови існування етичних норм взаємної довіри між громадянами.¹¹⁰

Розглядаючи поняття соціального капіталу, Френсіс Фукуяма підкреслює важливість існування загальних норм і правил у межах групи, оскільки вони дають змогу цим групам існувати й діяти. Він пояснює:

«соціальний капітал – конкретизована неформальна норма, що сприяє співпраці між двома чи більше особами. Норми, що формують соціальний капітал, можуть варіюватися від простої взаємності між двома друзями аж до складних і надзвичайно детально постульованих і виписаних доктрин, таких як християнство чи конфуціанство».¹¹¹

За його концепцією, саме норми створюють соціальний капітал і забезпечують, щоб члени групи довіряли один одному та виконували свої зобов'язання. Тому, як Патнем, так і Фукуяма вважають, що, коли людина проводить вільний час із друзями, родичами або колегами й бере участь у громадських організаціях, це служить меті створення, збільшення та зміцнення соціального капіталу.

¹⁰⁹ / Robert Putnam. "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community." Simon & Schuster Paperbacks, New York, 2000. p. 19.

¹¹⁰ / Martti Siisiäinen. "Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs. Putnam." Trinity College, Dublin, Ireland July 5-8, 2000.

¹¹¹ / Francis Fukuyama. "Social Capital and Civil Society." IMF Conference on Second Generation Reforms, October 1, 1999. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>

ІСТОРІЯ ІТАЛІЇ: ХІХ СТОЛІТТЯ

У книзі «Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії» Роберт Патнем обговорює один із найважливіших демократичних інститутів в Італії – розвиток місцевого самоврядування та відносини між органами місцевого самоврядування й активною громадськістю. Патнем вимірював ступінь громадянської активності консолідацією громадян в об'єднання, участю у виборах і залученням до самоврядування. Щоб дослідити й проаналізувати структури самоврядування в Італії, Патнем вивчав соціальну, політичну та культурну ситуацію в країні протягом 1860–1980-х рр. та ознайомлювався з історичною, політичною й культурною спадщиною різних регіонів, намагаючись пояснити результати власних досліджень. Він виявив, що різні регіони мають принципово різний історичний досвід, зокрема традиції республіканського устрою, існування міст-держав і самоврядування в північній Італії, з одного боку, і досвід південної Італії, з іншого боку, яка була королівством і папською резиденцією, що значною мірою сприяє формуванню відмінностей у політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку країни. Він дійшов висновку, що з однаковою нормативно-правовою базою та рівними стандартами (принаймні на законодавчому рівні) по всій країні, лише Північ змогла створити успішне місцеве самоврядування й запровадити ефективні його органи. У свою чергу, він виявив, що жителі Півночі також були активнішими й змогли використати передану їм владу на свою користь. У південному регіоні, який характеризувався більш централізованим, ієрархічним контролем, делегування повноважень на місцевий рівень ще більше погіршувало якість управління на Півдні, де населення було традиційно пасивним.

Дослідивши приклади з історії та сьогодення, Патнем дійшов висновку, що брак соціального капіталу й відсутність взаємної довіри між членами суспільства, які протягом століть відрізняли південні регіони Італії від північних, сприяли слабкому розвитку інститутів громадянського суспільства й переросли в основну перешкоду для створення ефективних органів самоврядування та розвитку. Він писав:

«В усіх випадках слабкість почуття громади походила зі звички до ухиляння від сліпого виконання, виробленої за століття деспотизму. Навіть дворяни призвичаїлися до обмежень і вважали, що уряд можна дурити без жодних докорів сумління доти, доки такі махінації є

*успішними... Замість того, щоб визнати необхідність сплати податків, жителі сформуливали інше ставлення: коли одній групі вдавалося знайти ефективний спосіб ухиляння від податків, інші групи мусили викручуватися самотужки. Кожна провінція, кожен клас, кожна галузь промисловості намагалася здобути собі окремі блага за рахунок всієї спільноти».*¹¹²

Опис сільських районів південної Італії у 1880–1920 рр., представлений нижче, наочно показує руйнівний вплив недовіри між членами суспільства на співпрацю між ними:

*«Селянські класи більше воювали між собою, ніж з іншими секторами сільського населення; ця війна процвітала на ґрунті незгасаючих та реальних суперечностей, як економічних, так і психологічних та культурних ... Тягар минулого, у поєднанні з помилками державної влади після 1860 р. та згубними селянсько-поміщицькими відносинами, породив суспільство, у якому довіра між громадянами була зведена нанівець: «Хто живе в чесності, помирає в бідності», – каже відоме калабрійське прислів'я».*¹¹³

Ця споконвічна недовіра відображена в численних приказках:

«Довіра до людей – прокляття».

«Не давай у борг, не даруй подарунків, не роби добра, бо це обернеться для тебе злом».

«Кожен думає про власне благо та дурить ближнього свого».

*«Коли бачиш, що в сусіда зайнявся будинок, – носи воду до свого».*¹¹⁴

І навпаки, історичний досвід північної Італії радикально інший, як показує опис нижче:

*«У 1870-х рр. можна було сказати, що найрозвиненіші провінції Італії вже висловлювали свою волю за посередництва вільних установ чи асоціацій – селянських спілок, товариств взаємодопомоги, торговельних палат, ощадних банків, тоді як південні провінції більше схилилися до того, щоб діяти через особисті контакти або «своїх людей» у парламенті чи міських органах влади».*¹¹⁵

¹¹² / Robert Putnam. "How to Make Democracy Work – Civil Traditions in Contemporary Italy." Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1993. p. 143

¹¹³ / Там само, с. 143.

¹¹⁴ / Там само, с. 144.

¹¹⁵ / Там само, с. 145.

СПІЛЬНІ РИСИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Хоча існує багато визначень соціального капіталу, усі вони мають певні спільні риси чи характеристики.

- Соціальний капітал є сукупністю певних норм і правил.
- Соціальний капітал, як і будь-яка інша форма капіталу, нарощується із часом. Його неможливо отримати за один день. Накопичення дієвого соціального капіталу потребує значних зусиль.
- Соціальний капітал, як і будь-яку іншу форму капіталу (наприклад, економічний капітал), можна не тільки створити, але й зменшити, змарнувати й навіть втратити.
- Є два види соціального капіталу: об'єднувальний та обмежувальний. Обмежувальний соціальний капітал передбачає зв'язки клану чи групи, що зрештою обмежують поширення й нарощування соціального капіталу. Об'єднувальний соціальний капітал створює зв'язки не тільки між родичами та друзями, а й між незнайомими людьми.
- Соціальний капітал потребує створення об'єднань. Зв'язки між людьми перетворюються на формалізовані структури для досягнення довгострокових цілей.
- Поняття соціального капіталу ширше, ніж поняття громадянського суспільства. Форми соціального капіталу можуть бути очевидними у сферах політики та економіки, тобто там, де прагнуть отримати прибутку. Навпаки, коли ОГС починає здійснювати політичну діяльність або намагатися одержати економічний прибуток, вона зазвичай виходить за уявні межі громадянського суспільства, але продовжує володіти соціальним капіталом. Словом, на відміну від громадянського суспільства, соціальний капітал є скрізь, де існують об'єднання.
- Будь-яка форма соціального капіталу складається з таких трьох елементів: донорів, які діляться своїм соціальним капіталом з іншими (наприклад, знайомлять людей зі своїми друзями та родичами); реципієнти, які отримують соціальний капітал та ресурси; і сам капітал, який донори ділять із реципієнтами.

- Довіра. Деякі вчені вважають, що довіра є необхідною передумовою для соціального капіталу, тоді як інші стверджують, що соціальний капітал породжує довіру серед окремих людей. Незважаючи на ці конкуруючі думки, очевидним є одне – соціальний капітал і довіра взаємопов'язані. Відомо, що в Сполучених Штатах існує безліч асоціацій та сильне відчуття довіри в цих асоціаціях. Ще в XIX ст. в книзі «Демократія в Америці» Алексіс де Токвіль висловив захоплення унікальністю США та здатністю американців створювати приватні об'єднання. Попри те, що кожне об'єднання шукало економічну, політичну чи іншу вигоду, усі вони поділяли одну ключову особливість – ці асоціації загалом прагнули створити більшу користь, ніж будь-яка індивідуальна вигода її членів. В об'єднаннях люди вчаться демократичних цінностей, правил гри й зрештою сприяють поглибленню соціального капіталу. Як стверджував Алексіс де Токвіль, який захоплювався американською демократією, добровільні об'єднання можна розглядати як велику школу для всіх, хто хоче опанувати загальну теорію об'єднання.

Девід Г'юм
(1711-1776 р.)

Наведений нижче приклад сільської громади, описаний шотландським філософом Девідом Г'юмом (1711-1776 р.), є чудовим прикладом зв'язку між довірою й прагненням досягти зростання соціального капіталу. Там, де немає довіри, складно отримати матеріальну вигоду. Приклад нижче чітко показує, наскільки раціональною й вигідною для людей є взаємна довіра незалежно від того, подобаються вони одне одному чи ні.

*«Твоє зерно нині вже достигло; моє достигне завтра. Нам обом вигідно, щоб я працював разом із тобою сьогодні і щоб ти допоміг мені зібрати врожай завтра. Я не маю до тебе прихильності і знаю, що і я не подобаюся тобі. Отже, я не працюватиму для тебе безкорисливо; і якби я працював для тебе особисто, то був би розчарований, і знаю про це, бо марно сподівався б на твою вдячність. Отже, я йду, працюю самотужки; і ти ставишся до мене так само. Настане осінь, і ми обидва втратимо урожай через брак взаємної довіри та впевненості».*¹¹⁶

ВПРАВА 4

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ, ПОБУДОВА СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ І КОРИСТЬ ВІД ЦЬОГО

Якщо ступінь єдності між членами суспільства високий, це приносить користь як окремим особам, так і суспільству взагалі. Роберт Коулмен пояснює, що люди отримують вигоди від відносин, які вони утворюють завдяки об'єднанням, шляхом обміну послугами. Френсіс Фукуяма наголошує на тому, що соціальний капітал створює певні норми й гарантує, що члени групи довіряють одне одному й виконують свої зобов'язання, що приносить користь організації на багатьох рівнях. Поряд із цим, Роберт Патнем визначає, що представницькі уряди діяли ефективніше в регіонах Італії, де існував вищий рівень громадянської участі.¹¹⁷ Таким чином, науковці сходяться в тому, що участь у громадянському суспільстві корисна, і визнають, що вона може набувати багатьох форм. На думку Фукуями та Патнема, участь у гуртках хорового співу або футбольних клубах є такою ж цінною, як участь у торговельних спілках чи політичних партіях. Патнем і Ларрі Даймонд також вважають, що організації громадянського суспільства виконують важливу функцію з підтримки демократії. На думку багатьох інших соціологів, об'єднання дають можливість розвивати *мережі, норми та суспільну довіру*, які сприяють координації та співпраці між членами суспільства й посилюють взаємну вигоду. Як ви можете застосувати ці ідеї у власному житті та для українського суспільства?

ВПРАВА –

- Подумайте про клуби чи товариства, до яких ви належите або належали. Чи можете ви визначити приклади соціального капіталу, що походить від цих об'єднань?
- Тепер складіть список типів діяльності, якою ви регулярно займаєтеся разом з іншими в певних групах. Перегляньте список і проаналізуйте,

які із цих заходів можуть бути корисними, щоб допомогти вам розвинути навички, пов'язані з ефективним демократичним громадянством. Такі навички включають в себе здатність до компромісу, уміння слухати інших, чітко виражати погляди, співпрацювати з іншими, ставити й досягати цілі, підкорятися чи брати на себе керівництво.

- На основі вашого аналізу, як би ви пояснили зв'язок між членством в організаціях, соціальним капіталом та ефективним представницьким урядуванням?

¹¹⁷ / Robert Putnam. "Bowling Alone: America's declining Social Capital." Journal of Democracy, Volume 6, No. 1.

4.6 ВИКЛИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

У цьому розділі громадянське суспільство було представлено як таке, що надає численні переваги індивідам, суспільству й демократії. Проте існують і виклики, які супроводжують цей третій сектор суспільства. Ці виклики можуть бути пов'язані з діяльністю самих громадських організацій, викликами, які постають перед органами влади, чи викликів, зумовлені діяльністю самих органів влади. Ми розглянемо кожен із цих аспектів.

ВИКЛИКИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЯЛЬНІСТЮ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Четвертий президент США Джеймс Медісон (роки правління 1809-1817) був одним із батьків-засновників американської демократії й непохитним прихильником Конституції США. Медісон глибоко вірив у систему представницького уряду й потребу громадян вільно створювати організації та об'єднуватися з іншими людьми, які поділяють їхні інтереси й цінності. Однак він також застерігав проти «фракціонізму», який визначив як ситуацію, коли

*«кілька громадян, що становлять більшість або меншість від загалу, об'єднуються й керуються певним спільним пориванням чи інтересом, що протиставляє себе правам інших громадян або довгостроковим усезагальним інтересам громади».*¹¹⁸

Медісон попереджав про те, що фракції потенційно можуть здобути владу, якою вони послуговуватимуться для представлення інтересів невеликої групи, а не для загального блага, що призведе до «тиранії меншості», або ж на користь тих, хто встановлює владу більшості, нехтуючи інтересами меншин, що

призведе до «тиранії більшості». Обидві ситуації загрожували б здоровій демократії. Медісон стверджував, що представницький уряд повинен мати таку структуру, щоб «кількість представників була достатньою, аби убезпечуватися від диктату кількох осіб; і щоб, якою б великою вона не була, цю кількість неможливо було хибно сприймати як більшість народу», отже, ця умова є запобіжником від тиранії меншості або більшості. Побоювання Медісона стосувалися структури влади, а не впливу ОГС, проте його застереження можуть бути доречними, особливо в системах, де сили, які просувають окремі інтереси, здатні чинити вплив на державних службовців.

ВИКЛИКИ, ЩО ПОСТАЮТЬ ПЕРЕД ОРГАНАМИ ВЛАДИ

*«Свобода слова означає свободу і для тих, кого ви зневажаєте, і свободу до висловлення найбільш негідних думок. Це також означає, що уряд не може обирати, які погляди санкціонувати, а які забороняти».*¹¹⁹

У наведеній вище цитаті вчений і публіцист Алан Дершовіц ще раз наголошує на необхідності поважати право інших на свободу вираження поглядів, однак він також порушує важливу проблему, на яку повинні зважати органи влади, які зобов'язані підтримувати це право. Він стверджує:

«Це також означає, що уряд не може обирати, які погляди санкціонувати, а які забороняти», -

говорячи про виклики, які постають перед органами влади. Як проілюстровано у вправі 1 «Наскільки широким може бути захист свободи слова та об'єднань?», виконання цього зобов'язання може означати захист прав певної організації на та висловлення нею своїх поглядів, навіть якщо ці погляди є обурливими для більшості суспільства. Демократичні уряди несуть відповідальність за забезпечення захисту прав усіх громадян, що може означати виділення ресурсів для забезпечення цього права. Наприклад, якщо членам непопулярної організації погрожують смертю, органи влади повинні мобілізувати свої сили для розслідування та охорони цих осіб. Навіть непопулярні організації та їхні члени мають право на безпеку.

¹¹⁸ / James Madison, "Federalist 10." 1787.
https://history.hanover.edu/courses/excerpts/1111_federalist.html.

¹¹⁹ / Alan Dershowitz. "Quotes About Freedom of Speech"
http://www.azquotes.com/author/3892-Alan_Dershowitz/tag/freedom-of-speech

ВИКЛИКИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Перша функція громадянського суспільства, на якій наголошував Ларрі Даймонд у цьому розділі, полягає в тому, щоб забезпечити «основу для обмеження державної влади». Це пояснюється необхідністю для громадянського суспільства контролювати й обмежувати здійснення влади в демократичній політичній системі. З цієї причини ОГС іноді називають «вартовими влади». У цій ролі ОГС можуть бути важливим механізмом громадського нагляду за діяльністю владних інституцій і забезпечення їх прозорості. У країнах, де розвивається демократія, ця роль громадського суспільства була надзвичайно важливою.

Доктор Карлос Едуардо Понсе Сілен, який досліджував зростання громадянського суспільства в країнах, що розвиваються, висловлює деякі висновки та застереження щодо цього процесу. Він виявив, що в багатьох країнах, де громадянське суспільство розвивалося й сприяло демократичним реформам, уряд реагував на це утисками. Доктор Понсе Сілен пояснює, що безпосередні заходи проти груп та окремих осіб були спрямовані на придушення й руйнування роботи ОГС.¹²⁰ Ці дії включають залякування й переслідування, свавільні арешти й затримання, зникнення людей, тортури та інші акти фізичного насильства. Інші форми репресій здійснюються через національне законодавство та судову систему. Законодавчі дії часто створюють перепони для формування чи здійснення роботи ОГС, адже вони можуть передбачати проходження складних систем реєстрації, установлювати підстави для відхилення заяв і вигнання ОГС та їхніх працівників з країни. Інші законодавчі акти ускладнюють або забороняють організаціям інформувати громадськість про свою роботу або мобілізувати громадськість, обмежуючи доступ до преси або забороняючи громадські зібрання. Звіт Міжнародного центру некомерційного права (ICNL) звертає увагу на *«посилення регуляторних утисків проти організацій громадянського суспільства в багатьох частинах світу»*. ICNL зазначає, що особливо в Латинській Америці, на Близькому Сході, у країнах колишнього Радянського Союзу та Африки неприбуткові організації зіткнулися з низкою перешкод, включно зі свавільною конфіскацією активів та об'єктів, розпуском, скасуванням ліцензій, обмеженням чи заборорою на використання іноземного фінансування й залякуванням.¹²¹

120 / Carlos Eduardo Ponce Silén. "Limitations to Freedom of Association of Civil Society Organizations in Latin America: Comparative view and special case study of Nicaragua, Bolivia, Ecuador, Cuba and Venezuela." 2010. http://www.ohchr.org/Documents/Issues/FAssociation/Responses2012/other_contributions/World-Report_of_Sr.Ponce_on_Free_Association_in_Latin_Am.pdf

121 / Там само.

4.7 УКРАЇНА Й ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

ІСТОРІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

За радянського режиму громадянського суспільства в Україні не було, як ми вже згадували в цьому розділі. Попри існування Всесоюзної піонерської організації ім. В.І. Леніна, Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді та Комуністичної партії Радянського Союзу, держава ретельно моніторила й контролювала цілі, організацію та дії таких груп. Для багатьох людей участь у них була не стільки добровільним вибором, скільки гарантією безпеки й певного становища в суспільстві. Тому переважна більшість українців розглядала формування добровільних об'єднань для досягнення спільних цілей як нереальну, неефективну й навіть небезпечну справу. Спроби колективних дій, навіть колективне звернення до уряду, розглядалися як злочин чи діяння проти правлячої партії.¹²² Тих, хто не погоджувався з партійною політикою, переслідували, ув'язнювали й навіть розстрілювали. Прикладом може служити Розстріляне Відродження 1920-х р., яке також називають Червоним Відродженням – рух митців, громадських діячів, які відзначалися незалежним мисленням. Вони кинули виклик радянським цінностям, які ставили потреби мас понад індивідуальними, і писали про це в своїх творах. Через це комуністичний режим їх переслідував, страчував і відправляв у заслання. Тривалий період радянського режиму й відсутність справжнього громадянського суспільства справили значний вплив на нинішнє становище громадянського суспільства в Україні. Прочитавши цей розділ підручника, вам важливо оцінити досягнутий прогрес, а також визначити, чого ще можна досягти. Ознайомлення

122 / Мирослав Попович. «Громадянське суспільство в Україні.» День, 1999. <http://incognita.day.kiev.ua/gromadyanske-suspilstvo-ukrayini.html>

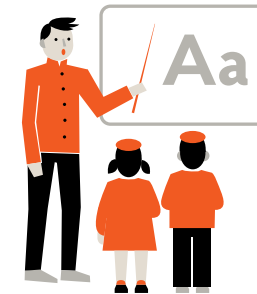
з доробком таких учених, як Алексіс де Токвіль, Ларрі Даймонд, Вацлав Гавел і Роберт Патнем, а також із моделями суспільств із більш розвиненими системами громадянського суспільства можуть служити допоміжними матеріалами для цього критичного аналізу.

Перш ніж розглядати сучасний стан громадянського суспільства в Україні, варто дослідити історичний розвиток громадянського суспільства на наших землях. Громадянське суспільство на території України почало розвиватися в кінці XIX – на початку XX ст. Однак суттєві відмінності між підконтрольними свого часу Російській та Австро-Угорській імперіям частинами України також зумовлювали й різні процеси розвитку.¹²³ У регіонах України, що належали до Австро-Угорської імперії, певною мірою дотримувалися верховенства права, що дало змогу окремим особам впливати на процес прийняття рішень в Австрії.¹²⁴ Це сприяло подальшому розвитку громадської діяльності й привело до створення розгалуженої мережі кооперативів, освітніх спілок, політичних партій тощо.¹²⁵ Одним із проявів українського громадянського суспільства в Західній Україні став кооперативний рух. Перший кооператив «Віра» був створений у 1894 р. в місті Перемишлі для надання селянам кредитів під низькі відсотки. У 1904 р. було створено Центральну асоціацію українських кооперативів, до складу якої входили 550 інституційних і 180 000 індивідуальних членів.¹²⁶ Громадянські рухи в Наддніпрянській Україні виникли майже одночасно з тими, що організовувалися в Галичині (після реформ 1860-х р.). Ці рухи виявилися менш успішними і зосереджувалися головним чином на просвітницькій роботі. На відміну від Галичини, громадянське суспільство в Наддніпрянській Україні було сформоване в умовах постійного тиску з боку російської влади, при жорсткому регулюванні та моніторингу його дій.

Крім того, у цей час виник жіночий рух. На Галичині Наталія Кобринська заснувала організацію «Товариство руських жінок» і стала однією із засновниць жіночого руху на Західній Україні. Товариство вида-

вало літературний журнал «Перший вінок», де були зібрані оповідання жінок-письменниць.¹²⁷ Іншим прикладом жіночого руху є «Союз українок», який був найбільшою жіночою організацією в Галичині. Основна мета організації – зроби́ти українських жінок активнішими й підвищувати рівень їхньої освіти та економічні навички.¹²⁸

У Західній та Східній Україні кілька організацій зуміли набути політичної ваги та вплинути на громадсько-політичне життя. Серед цих організацій можна згадати Кирило-Мефодіївське товариство, товариство «Просвіта» і «Пласт». Усі вони були засновані як культурні спілки, але з часом почали активну суспільну й політичну діяльність. Зокрема вони працювали над національною консолідацією України й підвищенням національної самосвідомості українців. Члени «Пласту» та «Просвіти» стали засновниками перших українських політичних партій, брали участь у процесі державотворення й боролися за незалежність Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Прихід більшовиків до влади обірвав розвиток громадянського суспільства в Україні. Радянський режим намагався викоринити всі прояви громадянського суспільства. Проте деякі елементи колективної організації в Україні збереглися. Прикладом цього є Український визвольний рух, який був сформований у 1920-х р. (існував до 1950-х р.), щоб відновити незалежність України, і діяв у підпіллі. Рух об'єднав представників широкого кола політичних партій – від соціалістичних до консервативних (наприклад, Української військової організації, Організації українських націоналістів, Антибільшовицького блоку, руху Кубанських козаків та ін.). У 1941–1943 р. у Бабиному Яру був страчено 621 учасник Організації Українських Націоналістів.

Під час «хрущовської відлиги» (1953–1964 р.) виник рух шістдесятників. Шістдесятники докладали всіх зусиль до створення організованого визвольного руху в Україні. Рух почався з політичної опозиції до комуністичного режиму, при цьому його учасники незабаром стали активістами дисидентського руху в Україні. Наприклад, вони увійшли до складу Української Гельсінської Спілки, що мала на меті захист прав і свобод громадян. Ці події сприяли тому, що в кінці

127 / Марія Павлюх. «Жіночий рух в Галичині. Українські визначні жінки». Народознавчі зошити, 2014. <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2014-2/15.pdf>

128 / «Жіночі організації в Україні». <http://smolich.cbsdarniza.com.ua/index.php/pidpisatisya-na-zakhodi/631-zhinochi-organizatsiji-v-ukrajini>

123 / У ті часи Україна була розділена між Російською й Австро-Угорською імперіями.

124 / Б. Цимбалістий. «Тавро бездержавності. Політична культура українців». Київ, 1994. с. 58.

125 / А. Колодій. «Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу)». Громадянське суспільство: незалежний культурологічний журнал. 2001. <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>

126 / Orest Subtelny. "Ukraine: a History." Toronto: University of Toronto Press, 1988. p. 324-325 and p. 437-438.

1980-х р. розвивалися такі організації, як профспілки та мистецькі спільноти. Крім того, стали з'являтися центри дозвілля, почалися екологічні протести, з'явилися рок-групи й нові музичні жанри. Усе це було першими проявами становлення громадянського суспільства, і багато людей, які брали участь у цих рухах, пізніше стали активними представниками громадянського суспільства незалежної України.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

З розділу 3 цього підручника ви дізналися, що, хоча Україна стала незалежною в 1991 р., процес становлення демократичної нації триває й досі. Демократичні реформи потребували певного часу, і курс на їх запровадження був несталим, навіть із періодами регресу. Цей тривалий, а часом важкий перехідний період також стосується й розвитку громадянського суспільства в Україні. Однак можна стверджувати, що позитивні зрушення в напрямі демократії виникають лише завдяки спільним діям окремих громадян і громадянського суспільства. Коли ви читатимете про роль громадянського суспільства в Україні, зверніть особливу увагу на такі моменти: роль громадянського суспільства в процесі змін; умови, які дали громадянському суспільству можливість процвітати; і випадки, коли потрібні додаткові дії, щоб втілити сталий демократичний устрій у реальність.

У перші роки після незалежності громадянське суспільство розвивалося на базі колишніх партійних організацій і партійного активу. Через це ОГС переважно складалися з представників ізольованих груп і були закриті для участі більшості українців. Тому ці ранні організації були недостатньо ефективними інструментами просування суспільних змін. Організації були слабкими й намагалися йти в ногу з громадянськими суспільствами в інших європейських країнах, у тому числі постсоціалістичних державах Центральної та Східної Європи. Окрім низької громадської активності та організаційних проблем, не сприяло розвитку НУО й законодавство, яке визначало правовий статус об'єднань громадян та їхні права.¹²⁹ Оскільки Україна все ще знаходиться в процесі переходу від від системи, де має місце тотальний контроль держави, до суспільства, заснованого на ліберальних, демократичних принципах, необхідно переглянути функцію інститутів громадянського суспільства в ній як демократичній, незалежній державі.

129 / Закон України «Про громадські об'єднання». <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

Під час президентства Леоніда Кучми (1994–2004 р.) влада схилилася до того, щоб сприймати громадянське суспільство радше як противагу або навіть суперника політичної влади, зосередженої в руках уряду. Тому розвиток структур, практики і цінностей громадянського суспільства блокувався, а можливості громадянського суспільства висловлюватися в публічній політиці та ЗМІ були обмежені. Лише в 1996 р. важливість розробки публічної політики для громадянського суспільства була відзначена в щорічному зверненні Президента Кучми до Верховної Ради України та у зверненні до Верховної Ради «Проект Україна. Поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.». Хоча ці публічні заяви про необхідність громадянського суспільства були багатообіцяючими, більшість людей на той час не розуміли концепції чи ролі громадянського суспільства в демократії. Це швидше сприймалося як ідея в демократичній державі, але не явище, розвинене в реальному житті.

Протягом 2000–2004 р. точилася жорстка політична боротьба, яка сприяла активному залученню громадянського суспільства в політичну сферу. Його участь багато в чому допомогла зміцнити роль громадянського суспільства. Після зникнення журналіста Георгія Гонгадзе 2000 р. й під час так званого «касетного скандалу»¹³⁰ ОГС мобілізувалися й сприяли зародженню таких рухів початку 2000-х р., як «Вставай, Україно!»¹³¹ та «Україна без Кучми».¹³² У цей період ЗМІ також здебільшого були приватними,¹³³ що дозволило журналістам більш відкрито використовувати свободу слова, яка є найважливішим елементом інформування громадськості й забезпечення підзвітності уряду.

Помаранчева революція 2004 р. відіграла значну роль у формуванні українського громадянського суспільства. Деякі експерти заходять настільки далеко у своїх оцінках, що називають цей період «днем народження»¹³⁴ громадянського суспільства в Україні. Обурення опозиційних політиків і громадян тим, що президентські вибори 2004 р. не були чесними, призвели до активізації дій у громадянському суспільстві. Такі групи, як «Пора», активно залучали молодих людей до боротьби проти корумпованого режиму й забезпечення

130 / Касетний скандал – це політичний скандал в Україні, який спалахнув у 2000 р. після оприлюднення касетних записів з офісу тодішнього Президента Леоніда Кучми, що свідчили про причетність його та низки інших високопосадовців і політиків до вбивства журналіста Георгія Гонгадзе.

131 / «Вставай, Україно!» – масштабна кампанія протестів, яку вела українська опозиція у другій половині 2002 – на початку 2003 р., що вплинула на політику України до президентських виборів 2004 р.

132 / «Україна без Кучми» – протестна кампанія 2000–2001 р. в Україні, організована політичною опозицією. Вона виступала за імпічмент Л. Кучми.

133 / Mridula Ghosh. "In Search of Sustainability: Civil Society in Ukraine."

134 / Арель Домінік. «Парадокси Помаранчевої революції». Критика, 2005.

вільних і справедливих президентських виборів. Вони відіграли вирішальну роль у мобілізації громадськості під час Помаранчевої революції – «Пора» була організацією, яка «згуртовувала молодих людей, невдоволених політичною ситуацією, і підтримувала серед них дисципліну, адже без цього їхні настрої могли б вилитися в неорганізовані протести або й гірші форми спротиву».¹³⁵ Незважаючи на те, що громадянське суспільство сприяло успіху Помаранчевої революції, вимагаючи нових виборів, поштовх до акцій протесту дали опозиційні політичні сили.¹³⁶ Це можна сприймати як поширене серед громадськості переконання в тому, що за проведення реформ мала відповідати влада. Подальші події в громадянському суспільстві свідчать про зміну ставлення людей до відповідальності за зміни.

У 2005–2009 р. громадянське суспільство продовжувало розвиватися, участь громадян України в ньому вийшла на новий рівень. Після Помаранчевої революції багато людей плекали сподівання, що держава піде шляхом демократичних реформ. Лідери Помаранчевої революції та громадянського суспільства прийшли до влади, що створило в громадськості відчуття довіри та безпеки, яке, можливо, приспало їхню пильність і сприяло самозаспокоєнню.¹³⁷ Проте продовження політичної боротьби, економічні проблеми, корупція й маніпулювання засобами масової інформації з боку заможних олігархів ускладнили реформи.¹³⁸ Урок, отриманий із цього періоду, полягав у тому, що громадянське суспільство не повинно було припинити тиск на уряд для підтримки демократичних принципів в урядуванні та формуванні публічної політики.

Цей досвід змусив громадськість визнати, що необхідно брати участь у низових ініціативах та об'єднуватися для захисту своїх інтересів. Завдяки цій активізації захисту інтересів кількість неурядових організацій у період 2006–2009 р.¹³⁹ значно зросла. Це зростання відображене в нижченаведеній таблиці. Наприклад, кількість зареєстрованих громадських організацій та їх місцевих осередків збільшилася до 46 682 у 2006 р. та до 59 321 до 2009 р. Протягом цього періоду також спостерігається збільшення чисельності профспілок, їхніх місцевих філій і благодійних організацій.

135 / Martin Morgan. "Analysis: Ukraine's Youth Rise Up." BBC News. December 23, 2004.

136 / Sylvie Kauffmann. "Ukraine's Activists are Taking No Chances." The New York Times April 25, 2014. <http://www.nytimes.com/2014/04/26/opinion/kauffmann-ukrainesactivists-are-taking-no-chances.html>

137 / Там само.

138 / "Ukraine." Freedom House, 2009. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/ukraine>

139 / Кількість суб'єктів, внесених до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, за видами економічної діяльності й організаційно-правовою формою управління, станом на 01 січня 2009 р.

Таблиця 3:

Динаміка реєстрації громадських об'єднань (2006–2009 р.) за даними Державної служби статистики України

ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН	2006	2007	2008	2009
Громадських організацій та їхніх місцевих осередків	46 682	50 706	54 862	59 321
Профспілки та їхні місцеві філії	15 639	17 360	20 405	22 678
Благодійні організації	9 590	10 319	10 988	11 660

Унаслідок збільшення кількості ОГС державним органам довелося рахуватися з громадянським суспільством як активним суб'єктом соціального й політичного впливу в країні. ОГС продовжували захищати демократичні реформи, щоб забезпечити участь громадян у процесі прийняття рішень тощо. Створені при центральних і місцевих органах виконавчої влади громадські ради надавали консультативно-дорадчу допомогу відповідним органам (хоча їхня діяльність не була достатньо ефективною, і самі ради як тоді, так і нині перебувають на початкових стадіях розвитку). Для покращення комунікації між владними інституціями та суспільством були вжиті й інші заходи: були створені або оновлені веб-сайти органів влади; поширеною практикою стало залучення громадськості до розроблення проектів законодавчих актів у формі консультацій із громадськістю, громадських слухань тощо.

Вплив ОГС почав відчуватись і в інших сферах. Було налагоджено плідну співпрацю між ОГС та представниками бізнесу, що сприяло, наприклад, формуванню «Ялтинської європейської стратегії» (YES). Значна частина сектору ОГС була зосереджена на таких напрямках, як робота з дітьми та молоддю, вирішення соціальних проблем, захист прав людини, громадянська освіта тощо. Деякі групи ОГС, такі як «Центр протидії корупції», боролися з корупцією, інші – працювали з уразливими групами для забезпечення лікування таких серйозних захворювань, як ВІЛ і туберкульоз. Із наближенням президентських виборів 2010 р. роль громадянського суспільства й залучення громадян найяскравіше проявилася в таких коаліціях, як платформа «Новий громадянин», яку заснували

більш ніж 50 неурядових організацій із конкретними цілями моніторингу президентської виборчої кампанії, обіцянок і програм різних кандидатів, вимагаючи від них урахувати свої передвиборчі обіцянки при реалізації публічної політики після виборів. Кампанія була започаткована в листопаді 2009 р. під гаслом «*Не політики, а відповідальні нові громадяни змінять Україну*».¹⁴⁰

Євромайдан (також відомий під назвою «Революція гідності») у 2013 р. став новим дороговказом в історії розвитку громадянського суспільства в Україні. Динаміка Євромайдану демонструє, що це нова фаза розвитку громадянської активності, адже імпульс до революції походив від народу, а не від політиків чи існуючих ОГС. Рушійною силою протестів стали люди, які вийшли на вулиці у відповідь на одностороннє рішення Президента Януковича відтермінувати підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Ця акція означала, що настрої людей змінилися в напрямі активних дій, і більше людей, ніж будь-коли раніше, демонстрували готовність вийти з дому, встати й приєднатися до інших, щоб змінити ситуацію. Другим важливим моментом є те, що громадянське суспільство відреагувало на цю ситуацію, забезпечивши необхідну логістику та інфраструктуру для проведення акцій протесту й спрямування енергії протестів у конструктивне й стале русло.¹⁴¹ Акції протесту продемонстрували об'єднання сил небайдужих громадян і громадянського суспільства, які проявлялися багатьма дієвими способами. Серед найпомітніших ініціатив під час Євромайдану були «Автомайдан» – рух автовласників, які використовували свої автомобілі, щоб надати протестувальникам допомогу й навіть захистити барикади від міліції, та Euromaidan SOS – група, що збирала інформацію про людей, які потребували допомоги, були затримані, поранені або вважалися зниклими.

Починаючи з 2014 р., громадянське суспільство перейшло на новий етап розвитку, що характеризувався потужними організаціями, сприятливою нормативно-правовою базою для своєї діяльності, а також професійною та громадською підтримкою. Нормативно-правова база, що визначає права й функціонування ОГС, викладена в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства. Стратегія передбачала право громадян брати участь у процесі прийняття рішень на місцевому рівні, право на інформацію, право оскаржувати рішення органів влади й проводити громадські експертизи. За допомогою таких заходів ОГС можуть посилити підзвітність державних органів і впливати на їхні дії.

140 / «Новий громадянин». <http://newcitizen.org.ua/en>.

141 / Sylvie Kauffmann. "Ukraine's Activists Are Taking No Chances." The New York Times, April 25, 2014. <http://www.nytimes.com/2014/04/26/opinion/kauffmann-ukrainesactivists-are-taking-no-chances.html>

Наявність належної правової бази та зміни в ставленні з боку громадськості сприяли значному зростанню кількості ОГС в Україні. Станом на вересень 2017 р. в Україні було зареєстровано понад 125 000 громадських організацій.¹⁴² Діяльність більшості ОГС зосереджується на моніторингу роботи органів влади, адвокації прийняття важливих для суспільства рішень, боротьбі з корупцією, наданні допомоги армії та внутрішньо переміщеним особам і наданні соціальних послуг просвітницького характеру. Нижче наведено кілька прикладів діяльності ОГС, які мають вплив в Україні.

Прикладом новостворених ефективних ОГС є «Центр протидії корупції», започаткований у 2012 р. для виявлення та протидії корупції на високому рівні. За даними організації, у результаті антикорупційної діяльності було порушено 94 кримінальні провадження.¹⁴³

Іншим прикладом впливової організації є НУО «Крим-СОС». Ця група була створена добровольцями як сторінка у Facebook у перший день окупації півострова Російською Федерацією 27 лютого 2014 р., щоб надавати актуальну й перевірену інформацію про ситуацію в Криму. Поступово діяльність організації поширилася на інші сфери, і наразі вона активно працює із внутрішньо переміщеними особами (ВПО), сприяє вирішенню проблем жителів Криму й координує громадські рухи та ініціативи з питань ВПО. За весь час «Крим-СОС» допомогла приблизно 10 000 сімей, надала підтримку 170 000 ВПО й забезпечила надання житла понад 1000 родин із Криму та східних областей України.

Експертні центри та університети також відіграють важливу роль для громадянського суспільства, адже вони інформують людей, готують аналітику, впливають на процес прийняття рішень і розробляють законопроекти. Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) є неурядовим і безстороннім аналітичним центром, який розробляє й підтримує демократичні процедури в урядовій політиці. Це одна з найстаріших організацій в Україні, створена в 1991 р. під час Революції на

142 / Дані станом на 1 вересня 2017 р. http://www.ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2017/ks_opfg/ks_opfg_0917.htm

143 / «Центр протидії корупції». <https://antac.org.ua/pro-nas/>

граніті. УНЦПД зосереджується на дослідженні політичних процесів в Україні й державах-членах ЄС, формулює ідеї та готує пропозиції щодо забезпечення належного врядування, займається громадською й політичною просвітою та створює платформи для соціального спілкування.

Центр інноваційного розвитку був створений у 2013 р. як підрозділ Національного університету «Кієво-Могилянська академія». Робота Центру перш за все зосереджена на розвитку електронної демократії в Україні. У співпраці з державними інституціями ця організація розробляє документи з питань політики та успішно впроваджує спеціальні електронні інструменти громадської участі. Проект StopFake.org був створений у 2014 р. викладачами, випускниками та студентами Могилянської школи журналістики у відповідь на поширення Російською Федерацією неправдивих новин і пропаганди щодо України, і в подальшому проект розширив свою сферу охоплення й на інші країни. Ці два приклади ілюструють, як університети стають платформою для розвитку громадянського суспільства в Україні.

Благодійні організації, орієнтовані переважно на надання допомоги різним групам людей у різних сферах благодійності, також є важливим складником громадянського суспільства в Україні. Наприклад, Міжнародний благодійний фонд «Таблеточки» захищає інтереси дітей з онкологічними захворюваннями в Україні. Фонд був створений волонтерами у 2011 р. За 6 років роботи він допоміг 43 дітям пройти лікування за кордоном, забезпечив 1650 дітей ліками, сприяв безпечним умовам переливання крові в Охматдиті, надав паліативну й психологічну підтримку дітям, підтримку батькам і добровільним донорським рухам в Україні.¹⁴⁴

З початку війни в Україні спостерігався потужний підйом добровольчого руху, зокрема у військовій сфері. Більшість добровольців працюють із благодійними організаціями, зокрема й із благодійним фондом «Повернись живим», створеним у 2014 р. для підтримки окремих армійських підрозділів. Група надає військово-

ве обладнання, впроваджує програмне забезпечення для розвідки, навчає снайперів і ремонтує транспортні засоби.

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА УРЯД

Довіра до громадянського суспільства зростає завдяки його продуктивності та ефективності. Зокрема на сьогодні «Реанімаційний пакет реформ» (РПР), коаліція НУО та експертів, створена у 2014 р., залишається одним із найвпливовіших інструментів адвокації реформ в Україні. Експерти коаліції співпрацюють у робочих групах, розробляють законопроекти й намагаються сприяти прийняттю законів у різних сферах, зокрема публічного врядування, протидії корупції, децентралізації, реформи правоохоронних органів, судочинства, виборчого законодавства, економічного розвитку тощо. За допомогою лобювання та співпраці з державними органами РПР успішно виступав за прийняття низки законів, у тому числі тих, що передбачають запуск незалежного державного мовлення, автономію університетів, покращення доступу до інформації, створення незалежної системи слідчих органів, що спеціалізуються на корупції серед посадовців високого рівня (Національне антикорупційне бюро України та Спеціалізована антикорупційна прокуратура), запуск системи державних закупівель Prozorro, створення Національного агентства з запобігання корупції та запровадження електронної системи декларування доходів і майна державних службовців.

Досвід співпраці РПР з державними органами може слугувати прикладом взаємної вигоди від конструктивної співпраці між громадянським суспільством та урядом. Без таких партнерських відносин Україна не змогла б здійснити всі важливі реформи, необхідні для запровадження безвізового режиму з ЄС та отримання позик від Міжнародного валютного фонду.

Європейська Бізнес-Асоціація – ще один приклад організації громадянського суспільства, яка є найбільшою та найвпливовішою групою лобювання, до складу якої входить майже 900 учасників і яка працює над покращенням правового середовища для бізнесу. Вона була створена в 1999 р. з метою

144 / «Таблеточки» <http://tabletochki.org/ua/pro-nas>

поліпшення законодавчого середовища для бізнесу в Україні й заснування платформи, в рамках якої учасники можуть обговорити і спільні проблеми та знайти рішення для них. Вона налагодила стосунки із численними великими компаніями, і її діяльність спрямована на захист інтересів закордонних і вітчизняних інвесторів, стимулювання співпраці провідних компаній між собою, допомогу підприємствам у здобутті помітних позицій на ринку України, надання компаніям-учасникам усебічної й повної інформації про різні аспекти розвитку країни та її регуляторне середовище.

ВИКЛИКИ ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Незважаючи на численні позитивні зрушення в розвитку громадянського суспільства в Україні, на сьогодні потрібно дати відповідь на багато викликів, щоб повною мірою реалізувати його потенціал. Серед цих проблем є слабка співпраця між органами влади й громадянським суспільством, повільне просування реформ, обмежені ресурси та низький рівень залучення громадськості.

Основне фінансування для ОГС надходить із зовнішніх джерел.¹⁴⁵ Обмежена державна підтримка й залежність від іноземних донорів ускладнюють сталий розвиток сектора. Через брак фінансових ресурсів більшість місцевих активістів громадянського суспільства не беруть участь в роботі ОГС на умовах повної зайнятості, а присвячують громадській роботі лише незначну частину свого часу, нерідко на волонтерських засадах.

Крім того, взаємодія між державними органами й громадянським суспільством іноді залишається неефективною через непрозорість роботи державних інституцій і бюрократичні процедури. Водночас неефективне впровадження законодавства, що мало б сприяти розвитку громадянського суспільства, створює перешкоди для громадських ініціатив, участі у громадських консультаціях, проведенні громадських експертиз і залучення громадянського суспільства

¹⁴⁵ / Sylvie Kauffmann. "Ukraine's Activists Are Taking No Chances." The New York Times, April 25, 2014. <http://www.nytimes.com/2014/04/26/opinion/kauffmann-ukrainesactivists-are-taking-no-chances.html>

до процесів прийняття рішень державними органами й органами місцевого самоврядування. Є приклади законів, що ускладнюють діяльність ОГС, наприклад, Податковий кодекс, який передбачає можливість здійснення господарської діяльності з метою отримання прибутку та використання цих ресурсів на статутні цілі; однак іноді місцеві органи Державної фінальної служби при постановленні організацій на облік часто вимагають виключити відповідні положення зі статутів відповідних громадських організацій. Через цю ситуацію деякі ОГС втрачають можливість залучення фінансування для своєї діяльності.

Незважаючи на право активістів громадянського суспільства проводити громадську експертизу актів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, зокрема актів у сфері регулювання діяльності неурядових організацій, ОГС інколи не мають можливості взяти участь у проведенні такої експертизи, що негативно впливає на якість прийнятих актів, які не відповідають кращим стандартам і практикам. Як приклад можна навести прийняття без громадських консультацій вимог щодо декларування активів антикорупційними активістами, причому ці вимоги є порушенням прав людини й зазнають серйозної критики з боку українського громадянського суспільства та міжнародної спільноти.

ВПРАВА 5

МОЛОДЬ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: КОНКРЕТНИЙ ПРИКЛАД

Часто кажуть, що молодь – це майбутнє. Що це означатиме для України? Ознайомившись із прикладом, наведеним нижче, обміркуйте дії молоді Хмельницького, причини цих дій та умови, що були необхідні для успіху цієї молоді.

Хмельницький молодіжний клуб розвитку (ХМКР) – неприбуткова організація, заснована у 2013 р., безпосередньо перед Євромайданом; на її створення надихнула власна маленька «революція» в Хмельницькому. У 2012 р. місцеві чиновники та бізнесмени вирішили побудувати житловий комплекс в єдиній прибережній зеленій зоні річки Південний Буг у центрі міста. Цей прецедент став для молоді заклик до дій з метою захисту цієї території. Щоб привернути

увагу ЗМІ й громадськості до проблеми, молоді люди організували проведення на цьому місці еко-фестивалю. Зараз «Green Fest» є одним із найбільших екологічних заходів у регіоні, і кожного року люди з усіх куточків області приїжджають на те саме місце, що все ще залишається зеленою зоною, яку захищають місцеві жителі.

«Інколи суспільству потрібен мотиваційний поштовх від органів влади чи ще когось, як нагадування, що ми повинні слідкувати, що відбувається, щоб досягти якихось позитивних змін або запобігти прийняттю шкідливих рішень. Можливе захоплення міського пляжу та зеленої зони бізнесовою структурою і стало тим самим мотиваційним поштовхом для спільноти»,

– прокоментував активіст Артур Кокаревич.

«Так, беззаперечно, Євромайдан став своєрідним «будильником» для громадянського суспільства нашого міста, але тільки для окремих людей. Наша команда «прокинулася» задовго до революції, просто місцева спільнота ще не звертала на нас уваги. Події останніх двох років в Україні кристалізувалися в нову філософію громадян – філософію турботи про інших, безкорисливої допомоги і взяття на себе відповідальності за своє місто. Я впевнений, що це ще не кінець, для нас це просто постійний процес розвитку, який розпочався ще до революції. Про це ми говорили зі сцени Євромайдану, і саме це ми робимо зараз»,

– прокоментував керівник ХМКР Степан Кушнір.¹⁴⁶

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ –

1. Чи варто чекати мотиваційного поштовху від органів влади для мобілізації громадян із метою покращення становища у своїй громаді?
2. Чи погоджуєтесь ви, що в Україні формується нова філософія піклування про інших, безкорисливої допомоги та взяття на себе відповідальності за своє місто? Ви згодні із цією філософією?
3. Які умови будуть необхідні для формування довгострокових колективних рухів, таких як ХМКР?

ВИСНОВОК

У цьому розділі ви дізналися про невід’ємну роль, яку громадянське суспільство відіграє в демократії. Однак Україна стикається з викликами на шляху розвитку активного громадянського суспільства. Історія перебування під тоталітарним режимом усе ще впливає на те, скільки українців вважають свою роль вагомю, а скільки – покладаються на органи влади. Потрібні зміни в загальному рівні культури громадян для визнання ними свого права контролювати та впливати на діяльність органів влади, вимагати підзвітності цих органів перед громадянами, формування у них готовності до активного використання інструментів громадянського суспільства, щоб сприяти змінам на рівні громад, регіонів і всієї країни. Якщо така трансформація відбудеться, громадянське суспільство матиме потенціал для забезпечення адекватного та ефективного громадянського контролю за всіма діями органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також для впливу на вирішення питань, важливих для громадян. У заключному розділі цього підручника ви дізнаєтесь, яким чином люди можуть відігравати роль у здійсненні цієї культурної трансформації й у зміцненні демократії в Україні.

РОЗДІЛ 5

ГРОМАДЯНСЬКА
УЧАСТЬ

«Як тільки хтось каже про державні справи: «Яке мені діло до них?», – можна вважати, що державу втрачено».

Жан-Жак Руссо,
«Суспільний договір», 1762 р.

Одним з основних принципів демократії є участь громадян у державному врядуванні. У першому розділі цього підручника було визначено 14 принципів демократії. Усі ці принципи мають важливе значення, але перший з-поміж них – «Участь громадян». Чи випадково він був поставлений на перше місце? Громадяни є центральними фігурами демократичних політичних систем: вони засновують державу, отже, влада і легітимність знаходяться в руках народу. Коли громадяни обирають представників, вони впроваджують у життя один із найважливіших аспектів демократичного громадянства, покладаючи обов'язки на владу. Однак роль, яку громадянин може й повинен відігравати в демократичній державі, сягає далеко за межі простого здійснення свого права голосу. У справді демократичній державі люди можуть реалізовувати цілу низку заходів, щоб покращити якість власного життя, поліпшити життя інших людей і вдосконалити суспільство. Цей розділ присвячений тому, яким чином можна це зробити.

Розуміння того, як можна брати участь у громадянському й політичному житті, є надзвичайно важливим для демократії; однак не менш важливе розуміння того, чому громадяни повинні брати участь. У цьому розділі також буде розглянута роль активної участі громадян у забезпеченні дотримання багатьох інших принципів демократії. Крім того, будуть описані відповідальність і зобов'язання, невід'ємні від громадянства в умовах демократії, а також подані різні погляди на те, що таке «хороший» громадянин. Основна мета цього розділу – підготувати й заохотити вас узяти на себе важливу роль активного громадянина в демократичному суспільстві.

Після опрацювання цієї частини тексту ви зможете обговорювати такі теми:

- Що означає громадянська участь?
- Чому громадянська участь у демократичному суспільстві є важливою?
- Як система державного врядування може стати більш орієнтованою на інтереси громадян?
- Які стратегії доступні для досягнення участі громадян?
- Які чинники впливають на залучення громадян?
- Що люди можуть зробити, щоб бути краще інформованими громадянами?

5.1 ГРОМАДЯНСТВО Й ДЕМОКРАТІЯ

ЩО ТАКЕ ГРОМАДЯНСТВО?

Що означає термін «громадянин»? Правове визначення «громадянина» держави наділяє особу правами та можливостями брати участь у громадянському й політичному житті суспільства, такими як право голосу чи право займати державну посаду. Громадянство в демократії також включає в себе такі аспекти, як відповідальність суспільства за здійснення та дотримання гарантованих державою прав, допомогу іншим громадянам у користуванні їхніми правами й прагнення до поліпшення середовища, у якому живуть люди.

Конституції можуть розмежовувати права громадян і права осіб, які не мають правового статусу громадянина; проте, всі особи, які проживають у межах однієї географічної спільноти, повинні виконувати обов'язки громадянства, і члени суспільства повсякчас несуть відповідальність за дотримання прав людини стосовно всіх і кожного.

ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті «Норми громадянства й розширення політичної участі» американський політолог Рассел Далтон (нар. 1948 р.) визначає особливості громадянства й дії, які громадяни в демократичних державах повинні виконувати для підтримки здорової демократії. Далтон вважає участь громадян настільки важливим складником демократії, що заявляє:

*«Допоки громадяни не почнуть брати участь в обговоренні публічної політики, а їхній вибір не скеровуватиме діяльність уряду, демократичні процеси не матимуть сенсу».*¹⁴⁷

¹⁴⁷ / Russell J. Dalton. "Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation Political Studies." p. 76–98.

Далтон визначає кілька обов'язків громадян у демократичній державі:

- бути в курсі діяльності органів влади, щоб брати ефективну участь у врядуванні;
- долучатися до демократичних дискусій та обговорювати політику з іншими громадянами, а в ідеалі розуміти позиції інших;
- бути відданими прихильниками суспільного порядку й визнавати повноваження держави (повага до верховенства права);
- нести етичну й моральну відповідальність перед іншими як у державі, так і поза її межами.

Історія показала, що прав і привілеїв громадянства недостатньо для того, щоб викликати почуття приналежності до держави. Почуття приналежності й відповідальності перед державою розвивається шляхом залучення громадян до врядування, політичних процесів і громадянського життя. Прагнення громадян виконувати свої обов'язки називають «нормами громадянства».

Виконання обов'язків громадянства може передбачати витрачання певних ресурсів, таких як час, зусилля й кошти. Наприклад, служба в армії забире в людини час і позбавляє можливості заробляти гроші, із чим доводиться змиритися заради виконання громадянського обов'язку. Ця необхідність чимось жертвувати спонукає нас запитати: чому людині варто проявляти громадянську активність? Які переваги вона отримує внаслідок цього? Відповіді на ці питання подані в наступній частині цього розділу.

ПЕРЕВАГИ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ

Небайдужі й відповідальні громадяни – важлива риса демократичного суспільства. У різні періоди історії науковці дали чимало пояснень того, чому залучення громадян – яке означає просто участь у суспільному житті – настільки важливе. Дехто вважає, що люди повинні виконувати обов'язки громадянина заради отримання особистих благ, тоді як інші вважають це вигідним для суспільства, спільного блага та самої демократії. Ще одна причина важливості громадянської участі полягає в тому, що від відповідального громадянства залежить суспільний порядок. Політолог Вільям Галстон пише:

«Ефективна вмотивованість громадян поважати закон певною мірою залежить від поведінки інших. Немає сенсу кермувати згідно з дорожніми знаками та чесно декларувати свій оподатковуваний дохід, якщо безліч співгромадян відверто чхають на закони... коли непослух досягає критичної маси, навіть найбільш законослухняні громадяни починають почуватися як бовдури, якщо вони продовжують дотримуватися правил».¹⁴⁸

Галстон наводить на думку, що як формальні, так і неформальні процеси стимулюють громаду дотримуватися інтерналізованих (усвідомлених громадянами) норм законності.

У представницьких демократіях народ наділяє владою представників, які мають йому служити. Громадяни в демократичних країнах часто скаржаться, що публічні службовці, як видається, не знають про побажання електорату чи не цікавляться ними. Незважаючи на те, що представники влади приймають рішення, які впливають на життя громадян, вони, можливо, неточно розуміють потреби людей або обставини певної ситуації. Наслідком цього можуть стати непередбачені події, які ведуть до виникнення неефективних чи навіть небажаних ситуацій для електорату. Деяким із цих проблем можна запобігти шляхом забезпечення участі всіх відповідних зацікавлених сторін у процесі прийняття рішень. Цей рівень залучення також має важливе значення для підзвітності органів влади, що є найважливішим елементом здорової демократії. У деяких випадках публічні службовці можуть користатися своїм посадовим становищем для власного збагачення або обслуговування певних чиїхось приватних інтересів, які, як правило, є інтересами осіб чи організацій, що володіють великими статками та можуть змусити чиновників до корупційних домовленостей, які не мають нічого спільного з інтересами громади.

Коли громадяни **активні**, вони мають можливість впливати на публічну політику й вимагати підзвітності органів влади. Громадськість відіграє роль у підзвітності, спостерігаючи за діями публічних службовців і висловлюючи схвалення чи невдоволення.

Зрештою, громадяни можуть застосувати такий ефективний засіб, як усунення посадовця з посади через голосування. Якщо існує підзвітність, представники влади розглядають свої повноваження як відповідальність, а не як привілеї, і кожен публічний службовець розуміє, що він або вона відповідальні перед громадянами.

¹⁴⁸ / William Galston. "Pluralism and Civic Virtue." Social Theory and Practice. Vol. 33, No. 4, October 2007, p. 629.

5.2 МЕТОДИ УЧАСТІ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

Поінформована участь громадян відіграє центральну роль у демократії. Поінформована участь - це не лише право громадян, але і їхній обов'язок. Існує багато форм участі громадян у публічному житті: участь у виборах, у тому числі шляхом голосування, участь у публічних консультаціях, зборах громадян, роботі неурядових організацій і в мирних зібраннях, відстеження поточних подій, обговорення суспільно важливих питань тощо. Інформована участь зміцнює демократію.

Для того щоб участь громадян у публічному житті забезпечувала підзвітність органів влади, обов'язковим елементом демократії має бути принцип прозорості. Прозорість означає, що громадяни отримують інформацію про минулі, поточні та заплановані дії владних інституцій. Для забезпечення прозорості громадянам необхідне законодавство, що забезпечує доступ громадськості до відповідної інформації. Багато країн, включаючи Україну, США та Велику Британію, прийняли закони про свободу інформації,¹⁴⁹ які зобов'язують розпорядників публічної інформації надавати доступ до публічної інформації як шляхом її розкриття за власною ініціативою, так і за запитом. Публічна інформація повинна оприлюднюватися й надаватися в доступній формі.

Прозора система дозволяє громадянам уважно стежити за процесом реалізації владних повноважень, контролювати прийняття й виконання рішень, а також, за необхідності, долучатися до здійснення органами влади своїх функцій. Прозора система зменшує ризики корупції та злочинних дій і розширює потенціал для співпраці між громадянами й державними службовцями, що, у свою чергу, сприяє вищій демократичності системи. Те, якою мірою громадяни мають доступ до інформації, наскільки вони здатні й бажають дізнаватися про питання суспільної важливості, безпосередньо пов'язане із забезпеченням підзвітності органів влади. Прозорість і підзвітність органів влади, а також залучення громадян у процес прийняття владних рішень є важливою передумовою здорової демократії. Є багато механізмів, за допомогою яких громадяни можуть брати участь у втіленні цих принципів демократії в реальність.

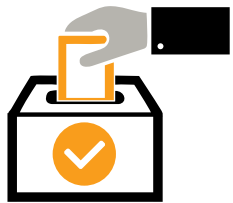
¹⁴⁹ / Закон України «Про доступ до публічної інформації». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>

Участь громадян може бути спрямована на досягнення політичних або соціальних змін. Політичний аспект передбачає вплив на суб'єктів владних повноважень та/або участь у процесі прийняття й виконання ними рішень, моніторинг діяльності цих суб'єктів і забезпечення їхньої підзвітності. Соціальний аспект передбачає дії, спрямовані на надання допомоги іншим громадянам, участі в охороні довкілля та підвищення якості життя громадян.

У демократичних країнах, включаючи Україну, є багато різних методів участі громадян, які дають можливість їм досягати різних цілей.

УЧАСТЬ У ВИБОРАХ

Вибори є однією з найстаріших форм участі громадян у політичному житті, що дає їм можливість особисто брати участь у процесі прийняття рішень і робити свій власний вільний вибір. Хоча сучасні демократії є республіканськими за формою правління й базуються на принципі представництва, у рамках цієї моделі урядування можуть застосовуватись й інструменти прямої демократії, коли громадяни мають можливість безпосереднього прийняття рішень без участі виборних органів і посадових осіб. Необхідною умовою

для використання цього інструмента є порівняно невелика кількість виборців та питання порядку денного, які не вимагають багато часу й енергії виборців. Пряма демократія може здійснюватися, наприклад, на сільських зборах або на загальних зборах місцевих організацій профспілок чи політичних партій тощо. Сучасна демократія переважно є представницькою: громадяни безпосередньо обирають своїх представників, які, у свою чергу, приймають політичні рішення, приймають закони, розробляють політику й стратегії та сприяють їх реалізації.

Одним із найважливіших обов'язків громадян у демократичній системі урядування є здійснення **поінформованого вибору** під час волевиявлення на виборах.

Поряд із цим громадяни мають можливість скористатись й іншими інструментами участі для реалізації своїх інтересів у політичній сфері, впливаючи на формування політики та процес урядування.

Чинне законодавство України забезпечує умови для громадянської дії й заохочує громадян до процесу прийняття рішень як на національному, так і на місцевому рівнях. Крім того, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки* передбачає вдосконалення законодавства в інтересах ОГС та розвиток інших форм участі громадян у врядуванні. Нижче наведено характеристику інструментів участі, за допомогою яких українські громадяни можуть взаємодіяти з органами влади та впливати на суспільно-політичні процеси в країні. Деякі із цих інструментів є доволі новими для України та все ще перебувають на стадії розвитку. Коли ви читатимете про кожен інструмент, зважайте на те, за яких обставин кожен з них може бути корисним. Важливо також запитати себе, чи відчуваєте ви, що здатні застосувати описаний інструмент – а якщо ні, то як цього можна добитися? Знання ваших прав, доступних вам інструментів, а також готовність і здатність їх використовувати є надзвичайно важливою передумовою активної участі в демократичних процесах і висловлення своєї думки в суспільстві.

БЕЗПОСЕРЕДНІ ЗВЕРНЕННЯ ТА КОМУНІКАЦІЯ З ОРГАНАМИ ВЛАДИ

Звернення громадян є найпоширенішим інструментом громадської участі в Україні. Громадяни України мають право надсилати індивідуальні чи колективні письмові або усні звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їхніх посадових осіб. Орган/посадова особа, яка отримала звернення, повинен розглянути звернення й надати відповідь протягом визначеного терміну. До форм звернень належать: пропозиції (зауваження), заяви (клопотання), скарги та електронні петиції. Заява – це одна з форм звернення, метою якого є забезпечення реалізації відповідним органом/посадовою особою прав заявника, а скарга – це звернення, спрямоване на поновлення й захист прав особи.

Електронні петиції – це форма звернення до органів державної влади або місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб із вимогою розглянути важливе питання або вирішити проблему. Електронні петиції можуть бути ініційовані громадянами шляхом збору підписів на офіційному веб-сайті інституції або на

* Затверджена Указом Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 р.
<http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>

веб-сайті громадського об'єднання. Електронна петиція розглядається загальнодержавними або місцевими органами влади, якщо було зібрано необхідну кількість підписів. Вимоги щодо кількості підписів і термінів збору підписів для підтримки електронної петиції, що подається до органу місцевого самоврядування, визначаються статутом територіальної громади. Кожен громадянин може створити електронну петицію й розпочати процес збору підписів.

Консультативно-дорадчі органи – це органи, створені державною владою та місцевим самоврядуванням для забезпечення участі громадян у процесах прийняття рішень, надання вільного доступу до проектів рішень тощо. Консультативно-дорадчі органи можуть створюватися в різних формах: громадські ради, експертні комісії, консультаційні ради тощо. Такі органи можуть бути створені при місцевій раді, її виконавчому органі або окремих його підрозділах, постійній комісії відповідної ради. Крім того, громадяни можуть самостійно ініціювати створення робочої групи чи комісії. У цьому випадку в заяві про створення такої групи потрібно обов'язково описати цілі, період роботи, персональний склад та очікувані результати роботи, які можуть передбачати розробку/прийняття проекту рішення місцевої ради, її виконавчого органу або розпорядження відповідного місцевого голови. Наразі існує велика кількість різних консультативно-дорадчих органів із різних питань. Прикладами дорадчих рад є Національна рада з питань реформ, Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства, Рада ветеранів АТО, Координаційна рада з питань національно-патріотичного виховання тощо. Наскільки ефективними є ці інструменти, залежить від залучення громадян і готовності посадовців співпрацювати ними.

Консультації з громадськістю створюють можливості для обговорення з громадськістю проблем економічного розвитку держави, захисту прав і свобод людини тощо. Консультації організовує й проводить орган, який здійснює підготовку законопроекту або пропозицій щодо віднесеної до його компетенції сфери регулювання. Навіть попри те, що цей інструмент регулюється постановою Кабінету Міністрів України¹⁵⁰ (що робить його не обов'язковим для виконання органами місцевого самоврядування), органи місцевого самоврядування також можуть проводити консультації з громадськістю. Обговорення проводяться в різних формах, таких як громадські обговорення, публічні електронні консультації та опитування громадської думки. Громадське обговорення передбачає проведення публічних заходів (конференцій, форумів, громадських слухань, круглих столів, зустрічей із громадськістю, інтернет-конференцій, відеоконференцій).

¹⁵⁰ / Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>

Виборці мають право давати **доручення виборців** депутатам місцевих рад із метою вирішення певних проблем. Депутат одержує письмові доручення щодо вирішення проблем міста чи виборчого округу під час звітування на зборах, а також на зустрічах із виборцями. Питання, із якими звертаються громадяни, не можуть порушувати закон і повинні належати до компетенції відповідного депутата.

Місцева ініціатива – це спосіб для громадян підготувати проект рішення, який місцева рада повинна розглянути. Вимоги до складання проекту рішення визначаються регламентом місцевої ради. Це дає можливість місцевим жителям брати участь у діяльності місцевої ради, не перебуваючи на посадах у ній, оскільки вони можуть подавати проекти рішень із будь-яких питань, що належать до компетенції відповідної ради.

Конституція України гарантує громадянам право на участь у **місцевому референдумі**, який дає змогу членам територіальної громади безпосередньо брати участь у процесі прийняття рішень шляхом голосування. Будь-які питання, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування, можуть бути винесені на місцевий референдум, але через відсутність нормативної бази, яка регулює процедуру місцевого референдуму, цей інструмент на сьогодні ще не використовується.

Члени громади можуть ініціювати **громадські слухання** за участі депутатів місцевої ради або посадових осіб місцевого самоврядування, якщо їм вдасться зібрати необхідну кількість підписів на підтримку петиції (точна кількість необхідних підписів визначається окремо в кожній територіальній громаді). Громадські слухання – це зустрічі з депутатами та посадовими особами органів місцевого самоврядування, під час яких громадяни заслуховують їх і подають власні пропозиції щодо вирішення місцевих проблем. Пропозиції надсилаються місцевим органам управління та підлягають обов'язковому розгляду.

Усі описані вище інструменти забезпечують можливості комунікації громадськості та органів влади. Успіх того чи того інструмента залежить від багатьох чинників, зокрема й від рівня поінформованості громадян щодо проблеми, серйозності сприйняття посадовими особами органів влади своїх обов'язків щодо розгляду пропозицій (бажання почути позицію громадян або ж лише створити видимість публічного процесу). Громадяни, які вносять пропозиції, також повинні відображувати в них обґрунтовані та змістовні питання, а також продемонструвати підтримку таких питань іншими членами громади. Якщо такої підтримки не вистачає або якщо пропозиція не відповідає суспільному благу, вимоги авторів петиції можуть відхилити чи не задовольнити в повному

обсязі, отже, їм доведеться зайняти компромісну позицію. Це реалії демократичної системи. Однак, якщо особа не задоволена, вона може продовжувати використовувати описані методи або спробувати інший підхід. Нижче наведено кілька інших форм громадської участі.

УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЯХ

Люди можуть вільно приєднуватися до груп, щоб вирішити проблему чи задовольнити спільний інтерес. Як приклад можна навести участь у церковних чи релігійних групах, шкільних групах, спортивно-оздоровчому об'єднанні, громадських об'єднаннях і громадських клубах. У деяких аспектах участь у групі може видаватися подібною до партнерства з громадянським суспільством. Проте в цьому разі осно-

вна увага приділяється тому, які дії може здійснити сама людина, щоб стати активним громадянином і вирішувати проблему, на відміну від заходів, які можуть вживати ОГС. Інша відмінність полягає в тому, що деякі з цих груп можуть функціонувати лише для того, щоб задовольняти потреби певної спільноти чи чийсь інтереси, як-от, наприклад, районна культурна організація. В усьому світі є приклади організацій і клубів, де люди об'єднуються з іншими людьми, які поділяють спільні інтереси й можуть служити своїй громаді. Одним із таких прикладів є вступ до місцевого клубу з садівництва. Члени клубів із садівництва часто збираються, щоб обмінюватися інформацією та новим досвідом, але також займаються такими проектами, як саджання та догляд за садом для громади, наприклад, у місцевому парку. Часом цей тип об'єднання може бути дуже неформальним, без жорсткої ієрархії керівництва або вимог щодо членства. В інших випадках організації можуть мати більш формалізовану структуру й правила щодо приєднання нових учасників. Наприклад, є деякі громадські організації, які приймають нових членів лише за запрошеннями, і членство в них передбачає сплату внесків та виконання інших зобов'язань. Ці організації проводять численні соціальні заходи для членів, а також служать громаді у такі способи, як збір і пожертвування коштів на важливі справи, а також проведення просвітницьких та інформаційних програм для громадськості. Приєднання до наявної групи чи заснування нової – це засіб задовольняти свої інтереси й інтереси громади. Такі групи можуть зробити важливий внесок у вирішення суспільно важливих питань.

Громадяни України можуть із цією метою скористатися кількома конкретними механізмами.

Громадські об'єднання та благодійні організації в Україні можуть створюватися в порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Створення громадської організації дає змогу громадянам об'єднуватися з метою створення умов для ефективного захисту своїх прав і реалізації спільних інтересів.

Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) є прикладом неприбуткових організацій, які створюють власники квартир для спільного користування, обслуговування та управління їхнім будинком і прилеглою територією. ОСББ також створюються для юридичної реєстрації майнових прав власників квартир на будівлі та прилеглі території.

Загальні збори громадян за місцем проживання є прикладом безпосередньої участі громадян у вирішенні місцевих питань. Проведення зборів ініціюється шляхом збору підписів, потім надсилається відповідне повідомлення міському голові. Кворум загальних зборів визначається кількістю членів громади, які можуть бути присутніми: наприклад, якщо загальні збори проводяться в багатоквартирному будинку, то для того, щоб на зборах був наявний кворум, участь у них має взяти щонайменше половина мешканців. Рішення загальних зборів підлягають обов'язковому розгляду і враховуються органами місцевого самоврядування.

Органи самоорганізації населення – це представницькі органи, створені громадянами певної території, які об'єднуються з метою сприяння своїм інтересам. Вони можуть:

- представляти інтереси мешканців будинку/вулиці/району на засіданнях місцевих рад, зокрема шляхом подання пропозицій щодо проектів, програм і міських бюджетів;
- проводити моніторинг якості надання комунальних послуг, ремонту будівель (під'їздів, теплоізоляції), підготовки до зими тощо;
- здійснювати заходи з благоустрою території, озеленення та догляду за зеленими насадженнями.

Для вирішення проблем громади міста чи села місцева рада може створювати постійні або тимчасові комісії. Ці комісії складаються з депутатів місцевої ради й можуть включати представників від громади, таких як науковці, активісти, журналісти тощо. Представники громадськості не мають права голосу на засіданнях комісії, але мають право виступати й головувати на засіданнях.

МОНІТОРИНГ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ

Одна з найважливіших ролей, яку громадянин може відгравати в демократичному суспільстві, полягає в стеженні за діями органів влади та забезпеченні їхньої підзвітності громадянам, а також утвердженні принципу верховенства права. Для цього громадяни України можуть використовувати кілька механізмів.

Громадська експертиза – це ще один інструмент участі громадськості в реалізації публічної політики.

Громадські експерти можуть оцінити діяльність органів виконавчої влади, процеси ухвалення й заходи з виконання рішень, які стосуються важливих для суспільства проблем. Громадські експертизи можуть здійснюватися громадськими об'єднаннями, громадськими радами, благодійними організаціями, ОСН, ОСББ тощо. Після отримання експертних висновків відповідні органи влади зобов'язані оприлюднити їх на власних веб-сайтах, розглянути за участі представників ОГС, а також відреагувати на порушенні за результатами експертизи питання.

Радники міського голови обираються міськими головами як експерти в певній галузі, як-от молодіжна політика, архітектура або екологічна політика. Радники мають можливість безпосередньо передавати свої ідеї в центр прийняття рішень. Вони також отримують можливість запропонувати варіанти вирішення проблем громади, безпосередньо представляючи їх лідерам громади. Як правило, радники мають можливість виступати на засіданнях виконавчого комітету, проводити робочі зустрічі, отримувати інформацію від виконкому, брати участь у підготовці проектів нормативно-правових актів, представляти свою позицію щодо таких проектів. Радники можуть працювати як за винагороду, так і на громадських засадах.

Ознайомлення з проектами рішень є найпростішим інструментом громадського контролю над процесами прийняття рішень. Окремі проекти рішень не можуть бути прийняті без їх попереднього оприлюднення для загального ознайомлення. Якщо громадянин має будь-які пропозиції або зауваження щодо проекту, він може надіслати офіційне письмове звернення міському голові, керівникам депутатських фракцій у відповідній раді або виконавчому органу ради. Громадяни також можуть висловити свою думку на засіданнях постійної депутатської комісії, яка розглядає проекти рішень.

Громадяни можуть вільно **відвідувати засідання** місцевих рад, виконавчих комітетів, комісій, а також президії районних та обласних рад. Верховна Рада й місцеві ради можуть установлювати процедури відвідування, але вони не мають права обмежувати відвідування. Більше того, громадяни мають право не лише брати участь у засіданнях, але й записувати все, що відбувається.

Членство у виконавчому комітеті дає змогу громадянам працювати над виконанням рішень місцевої ради (щодо бюджету, програм розвитку, генеральних планів, тарифів на громадський транспорт тощо). Члени виконкому можуть працювати як на платній основі, так і на громадських засадах.

ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ТА МОНІТОРИНГ ПОТОЧНИХ ПОДІЙ

У демократичному суспільстві громадяни мають бути обізнані з поточними подіями. Поінформовані громадяни набагато ефективніше можуть брати участь у прийнятті публічних рішень, здійсненні контролю за діяльністю органів влади та посадових осіб, виявляючи випадки неналежної поведінки, що загрожують загальному добробуту.

Є багато способів, завдяки яким люди можуть отримувати інформацію, наприклад, переглядати новини на телебаченні, читати газети та журнали, слухати радіо, знаходити інформацію онлайн, відвідувати лекції та обговорювати проблеми з іншими (часто використовуючи такі технології, як Інтернет, дошки оголошень або платформи на базі соціальних мереж). Люди, які мислять критично, обізнані з поточними подіями, зазвичай проблять це регулярно та вважають за свій обов'язок бути повсякчас інформованими й діяти відповідно до отрима-

ної інформації. Наприклад, особа, яка стежила за новинами про запропоноване збільшення податків, що може справити несправедливий негативний вплив на власників малого бізнесу, могла б використати цю інформацію для інформування інших людей, написати листи місцевим політикам і ЗМІ із запереченнями щодо запланованих змін, а також узяти участь у акції протесту проти податкових змін. Формування навичок критичного оцінювання джерел інформації є дуже важливим завданням, яке буде детально розглянуто в наступній частині цього розділу. В Україні прийнято низку нормативно-правових актів, які можуть сприяти належній обізнаності громадян із суспільно важливих питань і законодавства.

Запити про надання публічної інформації дають змогу громадськості вимагати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також посадових осіб надавати інформацію (наприклад, про використання бюджетних коштів або про рішення міської ради). Інформація може бути отримана в усній формі (шляхом телефонного дзвінка до органу влади) або в письмовій формі (шляхом надсилання інформаційного запиту поштою, електронною поштою або факсом). Розпорядники інформації повинні надавати інформацію за запитом не пізніше ніж через п'ять робочих днів із дня одержання запиту (цей строк може бути продовжений до 20 робочих днів у разі необхідності надання значного обсягу інформації).

Закон вимагає від народних депутатів, депутатів місцевих рад і міських голів надавати інформацію про свою діяльність громадянам на зборах громадян, готувати звіти про свою діяльність та оприлюднювати їх на веб-сайтах відповідних органів влади та в ЗМІ. Громадяни мають право вимагати представлення щорічного звіту про діяльність міського голови на відкритих зборах громадян. Вони також можуть вимагати, щоб депутати систематично проводили збори й звітували про свою роботу (наприклад, щодо рішень, ходу їх виконання, діяльності щодо обговорення та підтримки проектів рішень, зустрічей із виборцями, направлення клопотань і скарг до парламенту, використання коштів тощо).

ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ

Іноді громадяни можуть використовувати економічні важелі впливу. Це може бути придбання або бойкотування товару чи послуги, щоб продемонструвати підтримку або засудження цінностей чи практики

виробника. Наприклад, були випадки, коли велика кількість людей перестали купувати певну марку одягу після того, як дізналися, що ці речі виготовлялись в умовах, які порушують права інших людей. Коли компанії постають перед перспективою втратити значні прибутки, вони іноді вирішують змінити свою практику, щоб задовольнити громадськість і повернути прихильність клієнтів.

Бойкот товарів російського виробництва розпочався в Україні у 2013 р. у відповідь на блокування Росією імпорту певних категорій українських товарів. Українці відреагували на це бойкотом російських товарів і виробів. Громадський рух «Відсіч»¹⁵¹ ініціював бойкот через соціальні мережі. Під час акції активісти розробили наклейки та листівки, які закликали бойкотувати російські товари, магазини, банки, соціальні мережі та автозаправні станції. Крім того, було опубліковано довідник російських товарів і розроблено мобільний додаток, який допомагає особам визначити, чи підлягають бойкоту ті чи інші продукти.

Бойкот відновився у 2014 р. після анексії Росією Криму та агресії на сході України. Його підтримали підприємці, зокрема й кінотеатри (які відмовлялися показувати російські фільми), деякі супермаркети, а також концертні зали, які скасували концерти російських артистів. До бойкоту російських товарів і послуг також приєдналися і органи влади після підписання Президентом Указу щодо застосування персональних санкцій стосовно визначеного кола фізичних та юридичних осіб. Він застосовувався до 105 юридичних та 388 фізичних осіб, які працюють у різних галузях економіки (транспорт, підприємства, банки, телеканали тощо).¹⁵² Іншим Указом Президента, прийнятим у 2017 р., були заборонені російські соціальні мережі та окремі види програмного забезпечення.¹⁵³ Ці бойкоти знизили залежність української економіки від Росії та негативно позначилися на російському імпорті в Україну.¹⁵⁴ Бойкоти є прикладом того, як громадяни та уряди можуть використовувати цей метод як форму протесту з метою впливу на поведінку.

151 / «У соцмережах українців закликають бойкотувати російські товари». <http://tyzhden.ua/News/87066>

152 / «Українські санкції проти Росії. Повний список людей і компаній». http://espresso.tv/article/2015/09/17/ukrayinski_sankciyi_prot_y_rosiyi_povnyy_spysok_lyudey_ta_kompaniy

153 / Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». https://ukrstat.gov.ua/media/documents/2017/05/16/2017_05_17_133upu.pdf

154 / «Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами у 2016 р.і». http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ztt/ztt_u/ztt1216_u.htm

ПІДТРИМКА ПОЛІТИЧНИХ ДІЙ

У рамках участі в політичному житті громадяни можуть уживати низку важливих заходів. Наприклад, вони можуть висловлювати підтримку певній партії або кандидату. Щоб засвідчити свою підтримку, громадяни можуть носити значки або розміщувати наклейки з іменем/назвою чи гаслом на підтримку на бампері машини; брати участь або допомагати організувати збір коштів для кандидата чи політичної партії; вони можуть давати кошти, здійснювати телефонні дзвінки чи надавати

кандидату допомогу на волонтерських засадах. У період між виборами громадяни можуть відігравати важливу роль у впливі на публічну політику: збирати підписи під поданнями до парламенту або органу місцевого самоврядування з метою внесення змін до законів; звертатися до посадових осіб центральних або місцевих органів влади чи брати участь у зборах громадян для висловлення позицій із певних питань; з метою мотивації інших громадян до участі у політичних діях – інформувати громадськість про важливі питання. Інші способи донесення своєї думки до посадовців уключають проведення або відвідання мирних мітингів і демонстрацій. Посадові особи, які обіймають виборні посади, повинні особливо уважно ставитися до думки громадськості, інтереси якої вони мають забезпечувати. Тобто громадяни можуть відігравати вирішальну роль у формуванні політики, якщо вони відверто висловлюють свою думку щодо відповідних питань.

ВОЛОНТЕРСЬКІ ПОСЛУГИ АБО ДІЯЛЬНІСТЬ

Волонтери можуть надавати різноманітні послуги іншим людям. Волонтерська діяльність може бути регулярною, наприклад, раз на тиждень, або мати разовий характер і передбачати виконання певного завдання. Явище волонтерства вирізняється тим, що людина приділяє свій час безоплатному служінню іншим або сприянню якійсь справі. Потенціал для вирішення суспільних проблем через волон-

терську діяльність практично необмежений. Можна навести такі приклади, як приготування їжі для людей похилого віку або безхатків, читання чи навчання дітей у дитячому будинку або допомога в прибиранні міського парку. Часом люди можуть здійснювати волонтерську діяльність власними силами, наприклад, шляхом звернення до інтернату для дітей-сиріт із метою надання необхідної допомоги. В інших випадках вони можуть добровільно працювати через організацію, яка визначила потреби та налагодила систему та домовленості для вирішення цих потреб. Незалежно від часу або типу роботи чи методу (самостійно чи через організацію), волонтерство – це засіб, що дає змогу практично будь-якій особі брати участь у вирішенні суспільних проблем.

ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КАМПАНІЇ

Іноді люди вирішують долучитися до громадської діяльності, коли виникають проблеми, до яких вони небайдужі, і хочуть навчати інших, сподіваючись досягти змін. Питання не обов'язково повинно бути політичним, це може бути й важлива соціальна проблема. Прикладом може бути підвищення обізнаності про важливість носити шолом під час їзди на велосипеді. Наприклад, людина, можливо, стала свідком того, що її друг або член сім'ї одержав травму голови після того, як упав із велосипеда в результаті нещасного випадку. Людина може дізнатись, що можна було б уникнути травми, якби постраждалий був у шоломі. Відчуваючи сильне бажання запобігти подібним трагедіям у майбутньому, людина може збирати факти про переваги носіння шолома під час їзди на велосипеді, а потім поширювати цю інформацію в рамках відповідної просвітницької кампанії. Кампанія може включати розміщення знаків і плакатів, обмін інформацією в соціальних мережах, публічні промови та навіть оплату реклами на радіо або місцевому телебаченні.

ВПРАВА 1

ОЦІНКА МЕТОДІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ¹⁵⁵

У цьому розділі було наведено багато способів залучення громадян до суспільного та політичного життя. Є багато причин, чому людина може вибрати той чи інший спосіб залучення. Деякі інструменти потребують дуже мало часу, натомість інші можуть потребувати від людини певних навичок, таких як організація подій. Крім того, деякі методи, можливо, матимуть більший вплив на зміну, ніж інші, або давати більше важелів для контролю за діяльністю органів влади.

Ця вправа допоможе вам оцінити, якими способами громадянської участі можуть скористатися громадяни. Перегляньте список нижче і дайте відповідь на наведені питання.

1. Якими є переваги та недоліки кожної з указаних форм громадянської участі? Зважайте на такі аспекти: чи метод вимагатиме багато часу? Яка ймовірність того, що метод буде працювати?
2. Чи всі ці форми участі однаково важливі для захисту наших основних прав? Чому так або чому ні? Що здається найважливішим?

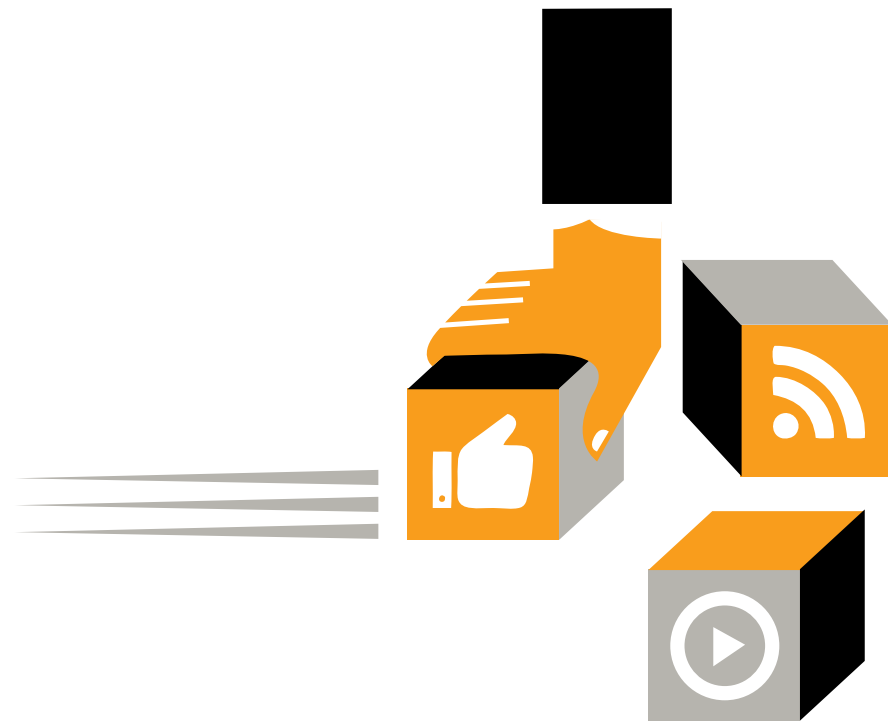
Методи участі в громадянському/політичному житті:

- пошук інформації в газетах, журналах і довідкових матеріалах та оцінка її достовірності;
- голосування на місцевих і загальнодержавних виборах;
- участь у політичній дискусії;

- підписання петиції;
- носіння значка або розміщення на машині наклейки, яка засвідчує підтримку актуального питання;
- написання листів виборним посадовим особам, які представляють громадян;
- пожертвування коштів партії або кандидату;
- відвідування зустрічей для отримання інформації, обговорення питань або надання підтримки;
- сприяння кампанії кандидата (активна допомога з мобілізацією підтримки кандидата за допомогою телефонних дзвінків, спілкування з друзями та сусідами або використання соціальних мереж);
- лобювання законів, що стосуються важливих для вас питань;
- демонстрації у формі маршів, бойкотів, сидячого чи інших форм протесту;
- діяльність у ролі посадової особи;
- участь в актах громадянської непокори (недотримання законів і підкреслення наслідків цього, щоб продемонструвати, що закон чи політика є несправедливими, та підвищувати рівень обізнаності громадськості).

¹⁵⁵ / "How Can Citizens Participate?" We the People: The Citizen & the Constitution, 2nd Edition. The Center for Civic Education, 1998. <http://www.civiced.org/resources/curriculum/lesson-plans/456-how-can-citizens-participate>

5.3 ІНФОРМОВАНІ ГРОМАДЯНИ

Важливою ознакою активного громадянина є поінформованість про поточні проблеми та здатність приймати відповідальні рішення з питань суспільної важливості. Для того, щоб узяти на себе таку відповідальність, потрібно аж ніяк не обмежуватися стеженням за поточними подіями через соціальні мережі. Люди мають бути готові критично аналізувати інформацію, щоб розпізнавати упередженість та оцінювати надійність джерела інформації. Пошук інформації з різноманітних джерел та її розгляд із різних позицій також має важливе значення для того, щоб формувати інформоване ставлення.

В епоху Інтернету громадяни мають доступ до більшого обсягу інформації, ніж в будь-який інший історичний період. Технологічні інновації та доступ до інформації продовжують трансформувати процеси того, як молодь долучається до побудови демократії в усьому світі чи відсторонюється від цього. Від друкованих ЗМІ до Twitter, Facebook та Instagram, спосіб, у який люди отримують, обмінюються та інтерпретують інформацію, як і раніше, є потужним чинником впливу на стан наших демократій.

Широке використання смартфонів у поєднанні з постійним нарощування обсягу даних у соціальних мережах і точно налаштованими алгоритмами, що моделюють нашу поведінку й уподобання, прирівнюється до нової реальності, у якій ці могутні інструменти можуть бути використані для того, щоб справляти такий вплив на залучення громадян, який набагато перевершує все, чим до сьогодні могла б послуговуватися наша цивілізація. Хоча соціальні медіа та нові технології можуть і повинні використовуватися як інструменти, що підтримують інформовану участь виборців, ми повинні нагадувати собі, що вони є лише інструментами, знаряддями, які можна застосовувати як на благо, так і для зла.

Боротьба з дезінформацією та пошук об'єктивної істини починається із самої людини. Поставте собі такі питання, що допоможуть вам критично оцінити інформацію, яку ви отримуєте через соціальні мережі та інші джерела, і подумати про те, як обробляти її.¹⁵⁶

1. Скільки вірусних постів* — статей, відео чи фото — ви відкриваєте кожного тижня? Якою кількістю контенту ви в середньому ділитесь в соціальних мережах?
2. Як часто ви перевіряєте, що інформація, якою ви ділитесь чи коментуєте, відповідає дійсності? Як ви визначаєте це?
3. Наскільки для вас важливо, щоб історія, яка подається як реальна, дійсно була реальністю?
4. Наскільки ретельніше ви перевіряєте правдивість матеріалів, які використовуєте для навчання, порівняно з просто розважальними історіями? Як ви вирішуєте, що є надійним джерелом інформації для домашньої роботи?
5. Яким джерелам новин ви зазвичай довіряєте? Яким джерелам ви рідко довіряєте? Чому?

¹⁵⁶ / Katherine Schulten "Skills and Strategies. Fake News vs. Real News: Determining the Reliability of Sources." The New York Times, October 2, 2015. <https://learning.blogs.nytimes.com/2015/10/02/skills-and-strategies-fake-news-vs-real-news-determining-the-reliability-of-sources/>

* Вірусний пост – посилання, повідомлення, картинка чи відео, які швидко поширюються в спільноті або спільнотах і якими часто діляться різні люди.

6. Наскільки журналісти та новинні джерела, які постять або дають посилання на певні історії, повинні перевіряти їх правдивість? Чи зобов'язані вони перевірити, що матеріал не є вигадкою, перед тим, як публікувати його? На вашу думку, як вони повинні перевіряти інформацію?
7. Чи можуть прикрашені або відверто брехливі історії мати наслідки в реальному житті? Які приклади ви можете навести?
8. Коли в сучасному світі кожен, хто має мобільний телефон, може повідомляти про новини, як ви визначаєте, чи ці новини правдиві? Які питання вам варто поставити, щоб дослідити це? Які особисті правила ви можете розробити, щоб визначити, які новини ви можете оприлюднювати і коли? Якої шкоди можна завдати, якщо не дотримуватися цих правил?

Незважаючи на те, що традиційні ЗМІ, такі як газети, телебачення та радіо, були і є потужними інструментами впливу на залучення виборців, домінування цифрових технологій і соціальних медіа сьогодні прирівнюється до нової реальності. Якщо в минулому громадяни обирали газету, радіо або телевізійний канал, які вони вважали за краще прочитати, послухати чи переглянути, то сьогодні соціальні медіа та цифрові технології через зростаючі бази даних інформації про потреби, бажання та вподобання громадян підвищують здатність шукати споживачів, а не навпаки.

Ще один серйозний привід для занепокоєння – явище **«фейкових новин»** та дезінформація, спрямована на введення громадськості в оману з певних важливих питань. Виявлення фейкових новин є важливим для громадянської обізнаності. Навіть якщо новини не ґрунтуються на фальшивій інформації, необхідно вміти розпізнавати упередженість та пропаганду й зважати на них, коли ви шукаєте інформацію з певних питань.

Навчання аналізу новинних джерел є важливою навичкою, яку повинні розвивати громадяни. Для цього можуть стати в пригоді поради, наведені нижче.

ПІДБІР СЛІВ

Важливо звернути увагу на слова, які використовуються в повідомленні, адже навіть незначні відмінності в підборі слова можуть змінити значення. Для прикладу, погляньте на два речення нижче, які з'явилися в заголовках новин, і визначте, у чому вони схожі та чим вони відрізняються.

«Війна в Іраку»

«Війна проти Іраку»

Змінилося лише одне слово, але сенс цілком різний. Із першого твердження видається, що новина буде про війну, яка відбувається в Іраку, але воно не покладає провину ні на кого. Проте другий заголовок наводить на думку, що якась зовнішня сторона веде війну проти Іраку, і це звучить більш зловісно. Заголовки з'явилися в один і той же день у дуже різних новинних джерелах, що також є важливою підказкою для виявлення упередженості; обидві новини стосувалися війни, яку вели США проти Іраку. Заголовок «Війна в Іраку» з'явився на сторінці CNN, присвяченій іракським новинам, а другий заголовок вийшов у рубриці інформаційного ресурсу «Дар аль-Хаят» щодо Іраку. «Дар аль-Хаят» є однією з провідних щоденних газет арабського світу, а CNN – новинна служба в США.

ВИБІРКОВІСТЬ ТА УПУЩЕННЯ

Новинні історії можуть бути упередженими, якщо вони залишають поза увагою деякі деталі або включають іншу інформацію, щоб подати читачам чи глядачам іншу точку зору на події, про які повідомлялося в новині. Це може включати повне замовчування, коли про новини взагалі не повідомляють. Подібним прийомом є «розміщення», що визначає, де саме публікується історія. Новини на першій сторінці та матеріали на електронних ресурсах, до яких можна дістатися лише після прокручування сторінки, не можуть привернути увагу аудиторії однаково ефективно.

ОБМЕЖЕННЯ ДИСКУСІЇ

Іноді історію представляють з одного боку ракурсу чи як єдиний логічний висновок, однак, можуть існувати й інші тлумачення, які не пропонуються публіці. Таким чином автори сподіваються, що громадськість прийме запропоновані висновки. Щоб визначити, чи не вдається той чи інший ресурс до обмеження дискусії, читач може ставити запитання. Ось деякі корисні питання: чи є докази для підкріплення цього твердження? Чи подається питання з різних позицій? Чи не здається, що нам нав'язують певний «інформаційний курс»?

ДЖЕРЕЛА

Дуже важливо проаналізувати джерела, використовувані в новинах. Необхідно визначити, наскільки це джерело надійне та який стосунок воно має до новини. Якщо з'ясовується, що джерело може бути зацікавленим у наслідках цієї історії, необхідно

шукати додаткові джерела. Взагалі, якщо представлені погляди декількох різноманітних джерел, історія, ймовірно, буде більш достовірною. Новинні ресурси, веб-сайти та інші видання також можуть бути упередженими. Завжди перевіряйте, хто публікує інформацію. Якщо ім'я не відоме, треба трохи дослідити, що це за особа чи організація, щоб визначити, чи мають вони свій вектор інтересів.

Багато новинних джерел заявляють, що вони об'єктивні, але використання вищенаведених методів може допомогти зрозуміти, чи існує тенденція до упередженості, незалежно від того, ідеться про друковані чи про онлайн чи відео/аудіо ЗМІ. Перед тим, як робити висновки про проблему, завжди рекомендується перевіряти декілька джерел. На малюнку нижче також запропоновано корисні рекомендації стосовно читання та сприйняття гарячих новин.

Рисунок 11:

«Посібник для споживачів термінових новин»¹⁵⁷

1. У найближчому майбутньому виявиться, що ЗМІ помилилися.
2. Не довіряйте анонімним джерелам.
3. Не довіряйте новинам, що цитують інші ресурси як джерела інформації.
4. ЗМІ практично ніколи не публікують подальшу інформацію після того, як скористалися сенсацією.
5. Звертайте увагу на формулювання: <ul style="list-style-type: none"> • «Нам повідомляють...» може означати що завгодно. • «Ми шукаємо підтвердження...» означає, що вони не мають його. • «(видання) дізналося...» означає, що це «смажені факти» чи «вкид».
6. Шукайте новинні джерела, які були поблизу місця події.
7. Порівнюйте різні джерела.
8. Важливі новини активізують любителів фейків. І фотошопу.
9. Будьте обережні, якщо ретвітите щось із власними коментарями. Частина відповідальності за це покладається на вас.

¹⁵⁷ / "On The Media" Presents: A Consumer's Guide To Breaking News." NPR, September 20, 2013. <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2013/09/20/224498227/on-the-media-presents-a-consumers-guide-to-breaking-news>

ВПРАВА 2

ВИЗНАЧЕННЯ УПЕРЕДЖЕНОСТІ В НОВИНАХ

Заголовки новин, як правило, написані для привернення уваги читачів. Заголовки, які є сенсаційними та викликають сильні емоції, такі як гнів або страх, можуть бути дуже ефективними для того, щоб «зацепити» читача. Слова, які використовують в заголовках, можуть передавати дуже різні значення, навіть коли мова йде про той самий новинний матеріал. З початку війни з Росією було багато фейкових новин про події в Криму та на Донбасі, які в основному трансливалися російськими ЗМІ. Як правило, вони публікуються, щоб ввести в оману громадян і міжнародне співтовариство щодо ситуації в Україні та дискредитувати громадян і уряд України.

Розглянемо заголовки нижче. Усі вони були написані про ті самі події протягом дводенного періоду. Прочитайте кожен заголовок і дайте відповідь на питання після цього переліку.

- А. «Миротворці на Донбасі: це фейк – Хомаха» (Радіо Свобода, 21 вересня 2017 р.)
- Б. «Введення миротворців на Донбас не суперечить наданню Україні оборонної зброї, – Єлісєєв» (Sensor.Net, 21 вересня 2017 р.)
- В. «Лавров: миротворці на Донбасі потрібні тільки для охорони ОБСЄ» (Українська правда, 20 вересня 2017)

1. Які слова в кожному заголовку, імовірно, відображають упередження?
2. Чи кожен заголовок відображає чітку позицію з питання?
3. Який можливий мотив кожного заголовка?
4. Як ще можна визначити, що в новині під кожним заголовком може бути упередження?
5. Які подальші кроки можна зробити, щоб зібрати більше інформації про ці події?

5.4

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА

Характер участі громадян у демократичному суспільстві може відрізнятися з кількох причин. Важливим чинником є громадянська культура, поширена в цьому суспільстві.

Громадянську культуру можна розуміти як загальні ставлення членів суспільства до політичної системи та системи органів влади, а також те, як вони бачать свої стосунки із цими системами. Громадянська культура, яка характеризується довірою до системи та відчуттям того, що громадяни є частиною процесу, є невід'ємною частиною здорової демократії.

У своїх дослідженнях про громадянську культуру¹⁵⁸ Гебріел Алмонд і Сідні Верба визначили три основних типи громадянської культури:

1. **Патріархальна**, коли громадяни, як правило, не обізнані або дуже погано усвідомлюють особливості політичної системи й специфіку діяльності влади, водночас актори суспільно-політичного процесу не мають чітких очікувань.
2. **Підданська**, за якої громадяни розуміють інституційні й політичні процеси, але переважно займають пасивну роль у відносинах із владою.

¹⁵⁸ / Gabriel Almond and Sidney Verba. "The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations." Sage Publications, Inc. 1963.

3. **Учасницька**, яка означає, що громадяни усвідомлюють та добре поінформовані про політичну систему як в управлінському, так і політичному аспектах, а стосунки між спеціалізованими інституціями та думкою та діяльністю громадян будуються на засадах взаємодії.

Алмонд і Верба пояснюють:

*«Демократична політична система – це та, у якій звичайний громадянин бере участь у політичних рішеннях... демократична політична культура повинна складатися з комплексу переконань, поглядів, норм, сприйняття тощо, які підтримують участь громадян у процесах».*¹⁵⁹

Таким чином, ставлення громадян до органів влади та їх стосунки з органами влади впливають на їхню готовність брати участь у демократичному процесі.

Загальні принципи, запропоновані Алмондом і Вербою, допомагають уявити громадянську участь як неперервне поле, континуум, на одному краю якого знаходиться «патріархальна» культура, а на протилежному – «учасницька». Цілком можливо, що з плином часу людина рухатиметься від одного типу до іншого в цьому континуумі. Також можливо, що громадянська культура суспільства з часом зазнаватиме змін. На вашу думку, де знаходиться більшість громадян України (патріархальний, підданський або учасницький)? Де знаходитеся ви? Незалежно від того, якою буде ваша відповідь, важливо усвідомлювати, що володіння сильною громадянською культурою не притаманне жодній країні чи народу, а скоріше воно формується безліччю історичних і політичних факторів, а також громадянами, як ви. Хоча десятиріччями під радянською владою громадянська культура в усьому регіоні придушувалася, останнім часом такі країни, як Україна та Грузія, стали свідками відродження активних громадянських суспільств та прикладів залучення громадян, що відображає та сприяє розвиткові громадянських культур цих народів.

ВРЯДУВАННЯ В ІНТЕРЕСАХ ГРОМАДЯН

Дії органів влади справляють важливий вплив на громадянську культуру; органи влади можуть запровадити механізми й процедури, що дають можливість заохочувати громадян і мотивують їх до співпраці або, навпаки, перешкоджа-

¹⁵⁹ / Там само, с. 178.

ти залученню. При демократичному устрої повинна відбуватися співпраця між громадянами та органами влади. Коли люди почувають себе відчуженими від управління суспільством, вони менш охоче займаються політичною діяльністю. У певному сенсі ступінь участі громадян є результатом дій органів влади. Шеррі Арнстейн, політичний аналітик, що працювала у Федеральному уряді США, розробила «Шкалу громадянської участі»,¹⁶⁰ яка використовувалася для оцінювання того, яким чином органи влади заохочують участь громадян за допомогою різних заходів. На думку Арнстейн, існує вісім рівнів участі громадян, які підпадають під одну з трьох категорій: відсутність участі, видимість участі та влада громади. Рівні представлені на малюнку нижче.¹⁶¹

Рисунок 9:

Шкала громадянської участі

Перші два рівні, маніпулювання й терапія, фактично не призначені для того, щоб стимулювати громадянську участь. Навпаки, вони мають на меті допомогти владним колам «просвітити» чи «умиротворити» учасників. У такій ситуації створюється ілюзія того, що до громадян дослухаються, але вся влада залишається зосередженою в руках органів влади. Такі дії можуть набувати форми опитування громадян, коли здається, що уряд намагається дізнатися думку народу, але в реальності такі дані не впливають на практику роботи.

¹⁶⁰ / Sherry R. Arnstein. "A Ladder of Citizen Participation," JAIP, Vol. 35, No. 4, July 1969.

¹⁶¹ / Там само.

За першими двома рівнями йде етап управління, який Арнстейн називає «видимість участі». Цей етап включає в себе мінімальний рівень участі, коли громадяни вже можуть голосніше висловлювати свою позицію, але їх не слухають достатньою мірою. Наприклад, на рівні інформування громадяни отримують інформацію про плани владних кіл, отже, він є важливим першим кроком до легітимної участі громадян, однак найчастіше акцент робиться на односторонньому потоці інформації, за якого не передбачено жодних каналів для надання зворотного зв'язку. Найбільш частими інструментами, що використовуються для інформування, є ЗМІ, брошури тощо.

Наступні етапи – консультації та заспокоєння. На цих рівнях уряд запитує думку громадян, і хоча він готовий вислухати погляди та ідеї учасників громади та груп, громадяни не мають можливості забезпечити врахування своїх побажань у процесі прийняття рішень. Усе ж на цьому етапі можливість громадян висловлювати свої погляди має певну цінність, оскільки це може впливати на дії публічних службовців.

Наступні три рівні «шкали Арнстейн» полягають у розширенні можливостей громадян. На стадії партнерства громадяни можуть вести переговори з органами влади й брати участь у процесі реалізації рішень – наприклад, через коаліції та співпрацю з ОГС. І нарешті, на етапах делегування повноважень і контролю громадяни мають ресурси для прийняття рішень і здатні контролювати їх виконання.

Хоча модель Арнстейн являє собою спрощену структуру участі громадян, вона ілюструє відмінності між різними рівнями участі й тим, якою мірою громадяни насправді можуть співпрацювати з органами влади та мати право голосу у формуванні та впровадженні політики. Важливо також пам'ятати, що в певних умовах спосіб залучення громадян, такий як обмін думками під час громадського слухання, може бути проявом партнерства, оскільки публічні службовці покладаються на інформацію від громадян як джерело даних для прийняття рішень. Проте в іншому випадку публічне слухання може бути видом терапії та проводиться лише для того, щоб створити видимість консультацій із громадськістю, при цьому на отримані відомості зазвичай не зважають під час прийняття рішень. Можлива також ситуація, коли індивід регулярно доводить свої погляди до державних посадових осіб за допомогою різноманітних каналів, але відчуває, що його аргументи не беруть до уваги при прийнятті рішень, а причиною є те, що позиції окремої особи не відображені в поглядах більшості. Такі реалії демократії, і вони не є наслідком неналежної роботи органів влади.

ВПРАВА 3

КОНКРЕТНИЙ ПРИКЛАД: МЕТОДИ ВРЯДУВАННЯ, ОРІЄНТОВАНІ НА ГРОМАДЯН

Наведені нижче методи використовують у багатьох демократичних країнах світу. Коли ви прочитаєте про кожен метод, поміркуйте про таке.

1. Які особливості допомагають сприяти кращій взаємодії органів влади та громадськості?
2. На якому рівні шкали Арнштейн ви б розмістили кожен із них?
3. Яку цінність, на вашу думку, матиме кожен приклад для України?
4. Які потенційні недоліки кожного прикладу?

Бюджет участі. Місцеве планування та виконання державного бюджету є важливим процесом, який можна зробити більш демократичним завдяки участі громадян. Допуск громадян до участі у вирішенні питання про те, яким чином розподіляти місцеві бюджети, називається бюджетом участі. Процес було розпочато в 1989 р. в Бразилії, і зараз він реалізується в різних країнах світу, зокрема й в Україні;¹⁶² для цього потрібно здійснити кілька кроків. По-перше, представники органу влади визначають частину бюджету, рішення про розподіл якої ухвалюватимуть члени громади. Як правило, це потребує тривалого процесу, що може розтягтися на цілий рік і передбачати громадські збори, щоб люди мали час і ресурси для прийняття обґрунтованих рішень. Члени громади обговорюють місцеві потреби й розробляють пропозиції для задоволення цих потреб. Через публічне голосування населення вирішує, які з пропозицій отримують фінансування.

Картки громадянського звітування. Картки громадянського звітування – опитування, що проводяться за участю громадськості, для надання кількісного та якісного зворотного зв'язку щодо того, як громадяни сприймають публічні послуги, доступні на місцевому й національному рівні, з погляду якості, адекватності й ефективності. Вони використовуються для покращення надання

¹⁶² / Платформа «Громадський бюджет Києва». <https://gb.kyivcity.gov.ua/>

публічних послуг і слугують ефективними інструментами порівняльного аналізу, щоб забезпечити, що всі члени суспільства мають можливість скористатися наявними ресурсами. Відповіді, отримані від користувачів послуг, можуть бути використані для інформування органів влади й громадських організацій для підготовки планів дій щодо підвищення прозорості та підзвітності органів влади.

ГРОМАДЯНСЬКА ЧЕСНОТА

Хоча дії органів влади важливі для розвитку громадянської культури участі, індивіди також відіграють важливу роль. Ставлення кожного до його громадянської ролі – важливий аспект громадянства. Громадянська чеснота – це одна з характеристик, яка визначає, як саме людина бачить свою роль.

Громадянську чесноту визначають як ставлення людей до їхньої ролі в суспільному житті та готовність відкинути мотиви суто особистих інтересів.

Філософи ще з часів Платона та Аристотеля визнавали важливість громадянської чесноти для демократичного врядування. Девід Г'юм розглядав громадянську чесноту як необхідну умову для обмеження власних інтересів і підтримки самоврядування. У своїх творах він чітко стверджує, що

*«громадянська чеснота – це стримування егоїстичних намірів, яке вимагає здійснення найпершої із чеснот – розсудливості».*¹⁶³

Алексіс де Токвіль писав про свої спостереження за американською демократією в книзі «Демократія в Америці» й зазначав, що громадянська чеснота – основоположний аспект успішного самоврядування, особливо на місцевому рівні. Зокрема Токвіль писав:

*«Добре усвідомлена доктрина власного інтересу не породжує великої самовідданості; але вона вимагає від громадян малих щоденних жертв; ... вона виховує безліч громадян, які є законослухняними, поміркованими, розсудливими, далекоглядними, господарями власної долі... радше за звичкою, ніж через цілеспрямований вибір».*¹⁶⁴

¹⁶³ / William Young. "Civic Virtue and Western Civilization." National Association of Scholars, December 1, 2011. https://www.nas.org/articles/civic_virtue_and_western_civilization

¹⁶⁴ / Tocqueville cited in, Civic Virtue and Western Civilization, National Association of Scholars, December 1, 2011 https://www.nas.org/articles/civic_virtue_and_western_civilization

Усім громадянам, що живуть у демократичній державі, варто запитати себе: від чого я готовий відмовитися задля забезпечення стабільності демократії в моїй громаді й країні? Громадянська активність може потребувати певних затрат. Іноді ціна такої участі мінімальна, але часом вона може вимагати стати на захист прав інших, навіть якщо мало хто з інших людей готовий чи спроможний це зробити. У наступній частині цього розділу ми розглянемо різні типи участі й відданості громадянській чесноті, які можуть проявляти громадяни. Кожен із них важливий, але має різні потенційні наслідки для суспільства. У цьому підрозділі ви матимете змогу більш поглиблено подумати про те, які аспекти громадянства важливі для вас і для розвитку демократії в Україні.

ЯКІ Є ТИПИ ГРОМАДЯН?

Канадський соціолог Джоел Вестгаймер та американський соціолог Джозеф Кан у роботі «Тип громадянина: політика виховання громадян для демократії» описують три концепції громадянства:¹⁶⁵ особисто відповідальний громадянин, громадянин-учасник і громадянин, орієнтований на справедливість. Особи, які підпадають під кожен із цих категорій, відрізняються між собою за типом поведінки. Наприклад, особисто відповідальний громадянин дотримується закону, покращує громадський простір (наприклад, прибираючи сміття) та допомагає іншим на волонтерських засадах. Громадянин-учасник активно займається суспільними справами на локальному чи національному рівнях, а громадянин, орієнтований на справедливість, переймаються питаннями боротьби з тими соціальними, економічними та політичними чинниками, які спричиняють пригноблення й нерівність. у таблиці 4 наведено характеристики й приклади поведінки, пов'язані з кожним типом громадянина. Деякі питання, що їх порушено в праці цих вчених, наведені нижче.

- Чи повинні всі громадяни бути орієнтованими на справедливість, чи їм достатньо бути особисто відповідальними?
- Чи вимагають різні концепції громадянства приносити різні особисті жертви?
- Чи кожен тип громадянства є однаково корисним для суспільства?

¹⁶⁵ / Westheimer & Kahne "What Kind of Citizen," the Politics of Educating for Democracy American Educational Research Journal. Summer 2004; 41, 2, p. 237-269.

Таблиця 4:

Класифікація типів громадян Вестгаймера і Кана¹⁶⁶

ТИПИ ГРОМАДЯН		
ОСОБИСТО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ГРОМАДЯНИН	ГРОМАДЯНИН-УЧАСНИК	ГРОМАДЯНИН, ОРІЄНТОВАНИЙ НА СПРАВЕДЛИВІСТЬ
ОПИС		
Діє відповідально у своїй громаді Працює та платить податки Дотримується законів Збирає сміття для вторинної переробки, є донором крові Волонтерить, щоб допомогти людям під час кризових ситуацій	Активний учасник організацій у громаді та/або заходів із покращення ситуації в ній Організує діяльність громади для допомоги нужденним, сприяння економічному розвитку чи прибирання навколишнього середовища Знає, як працюють державні агенції Знає стратегії виконання колективних завдань	Критично оцінює соціальні, політичні та економічні структури, щоб дослідити глибинні, а не лише поверхові причини Шукає сфери, де проявляється несправедливість, і протидіє їй Обізнаний про демократичні соціальні рухи й методи досягнення системних змін
ПРИКЛАДИ ДІЙ		
Жертвує продукти харчування для машини, яка розвозить їжу голодним	Допомагає організувати розвозку їжі голодним	Досліджує, чому люди недоїдають, і вживає заходів для викорінення першопричин цієї проблеми
КЛЮЧОВІ ПРИПУЩЕННЯ		
Щоб вирішити соціальні проблеми та вдосконалити суспільство, люди повинні мати гарний характер; вони повинні бути чесними, відповідальними, законослухняними членами громади	Щоб вирішити соціальні проблеми та вдосконалити суспільство, люди повинні активно долучатися до дій і брати на себе лідерство в рамках чинних систем і структур громади	Щоб вирішити соціальні проблеми й удосконалити суспільство, громадяни повинні дебатувати та змінювати встановлені системи та структури, які постійно відтворюють механізми нерівності з плином часу

¹⁶⁶ / Там само, с. 237-269.

Протягом усієї історії були люди, готові до мужніх дій заради захисту своїх прав і прав інших людей. Такі сміливці, як Мартін Лютер Кінг-молодший у Сполучених Штатах і Нельсон Мандела в Південній Африці, виступили проти обмеження прав людей за ознакою раси. Обидва допомагали керувати суспільними рухами, що привели до значних соціальних змін і до поліпшення ситуації з правами людини у відповідних країнах.

Ще одна правозахисниця, на ім'я Малала Юсафзай, народилася в Пакистані в липні 1997 р. Поки Малала дорослішала, Талібан (екстремістська ісламська фундаменталістська група, яка запровадила режим терору й пригноблення в Афганістані та деяких районах Пакистану) узяв під свій контроль регіон, де вона жила, і почав нав'язувати свої погляди, серед яких була відмова в освіті для жінок. Чиновники талібів залякували і погрожували сім'ям, які відправили своїх дочок до школи, і навіть нападали на школи. У віці лише одинадцяти років Малала виступила з промовою в Пешаварі, Пакистан, сказавши: «Як сміє Талібан позбавляти мене мого основоположного права на освіту?». У наступному році вона почала писати статті в блог для BBC про життя під погрозами Талібів, який відмовляв їй та іншим дівчатам у можливості здобути освіту.¹⁶⁷ Її дії були пов'язані з великим ризиком, й у 2012 р. в неї вистрілив таліб, коли вона поверталася додому в шкільному автобусі. Малалі пощастило вижити після нападу, замах не послабив її відданості своїй справі. Сьогодні вона відома в усьому світі за свою активність у просуванні гендерної рівності в освіті.

Більшість людей ніколи не отримає світового визнання за захист прав людини, але кожен може відіграти свою роль. Що ви готові зробити для забезпечення справедливості для всіх членів суспільства?

5.5 ГРОМАДЯНСЬКА УЧАСТЬ В УКРАЇНІ

КОРОТКА ІСТОРІЯ

Ви отримали достатньо інформації про залучення громадян до громадянського суспільства в дорадянський, радянський і пострадянський період. Приєднання до ОГС – це один зі способів, через який громадяни можуть висловлювати свою думку в суспільстві та працювати над змінами. Однак протягом комуністичного періоду більшість громадян України не брали участі в громадянському суспільстві, оскільки комуністичний режим не терпів цього. Становище почало покращуватися із часів «перебудови» в 1985 р., коли громадяни отримали більше свобод, а колишні дисиденти й активна молодь стали відкрито вести свою діяльність. Були створені національні демократичні організації, такі як Народний Рух України («Рух»), Українська Гельсінська спілка, Українська Студентська Спілка та Студентське Братство. Громадянська участь у цей період була спрямована не на зміну влади, а на реформування країни. Система радянської влади схиляла більшість не брати на себе ініціативу в реформуванні країни та економіки, а натомість покладатися на уряд. Деякі експерти зауважують, що саме ці переконання продовжують впливати на громадську активність в Україні, оскільки на думку багатьох громадян зміни має ініціювати не народ, а владні інституції. Незважаючи на «історично слабкі традиції громадянства та постійну відсутність суспільно-орієнтованого соціального капіталу»,¹⁶⁸ існують чудові приклади того, як люди вживають заходів і здійснюють свої громадянські права для досягнення змін у їхніх громадах і загалом у державі. Коли ви читаєте приклади участі громадян, представлені в цьому розділі, розгляньте такі навідні питання:

¹⁶⁷ / “Malala Yousafzai Biography - Children’s Activist, Women’s Rights Activist.” <http://www.biography.com/people/malala-yousafzai-21362253>

¹⁶⁸ / John O’Loughlin and James E. Bell. “The Political Geography of Civic Engagement in Ukraine, 1994-1998.” Institute of Behavioral Science, University of Colorado.

1. Які необхідні умови в суспільстві для успішного залучення громадян?
2. Які чинники сприяли результатам, описаним у прикладах?
3. Що вплинуло на Україну як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі?
4. Чи готові ви вдатися до подібних дій?

У попередньому розділі про громадянське суспільство ви читали про студентську «Революцію на граніті», яка відбулася в 1990 р. і справила довгостроковий вплив на українське суспільство. Багато учасників Революції на граніті стали відомими активістами громадянського суспільства й політиками. Успіх революції дав поштовх розвитку громадянського суспільства й громадянської активності.

Під час президентства Леоніда Кучми (1994-2005 р.) серед громадян поширювалося невдоволення ситуацією в країні, що призвело до ще одного великого протесту – руху «Україна без Кучми». Протест почався значною мірою у відповідь на викрадення та вбивство журналіста Георгія Гонгадзе, який критикував владу. Кучма та деякі інші вищі посадові особи були причетні до викрадення й убивства Гонгадзе, про що свідчили оприлюднені аудіокасетні записи, на яких Кучма, імовірно, віддав наказ про викрадення журналіста (так званий «Касетний скандал»). У грудні 2000 р. студенти-протестувальники молодіжної групи «Пора» зібралися на Майдані Незалежності в Києві, щоб закликати Кучму піти у відставку. До лютого 2001 р. опозиційні партії приєдналися до протестувальників, які жили в наметах на Майдані Незалежності, носили на рукавні пов'язки, значки й поширювали гасла протесту проти корупції й утисків із боку влади. Їх підтримували музиканти, що співчували руху, проводячи концерти для згуртування протестувальників.¹⁶⁹ Протести тривали до 2003 р. включно, проте через тривалі перерви, державний контроль над засобами масової інформації та масштабні арешти (у ході акції протесту було взято під варту понад 300 осіб, 19 із них було засуджено до позбавлення волі на 4-5 років) вимоги протестувальників так і не були задоволені. Хоча цей протест був доволі неуспішним, саме він дав імпульс Помаранчевій революції 2004 р.

У 2004 р. країна постала перед кризою, коли під час президентських виборів було оголошено фальсифіковані результати. Багато громадян сміливо висту-

пили проти уряду й висловили незгоду із цими результатами. Наприклад, Наталія Дмитрук, яка перекладала телевізійні передачі мовою жестів для слабочуючих, вирішила передати зовсім інше повідомлення

«Коли ведучий почав читати новини, – пояснює пані Дмитрук, – я сказала: «Я звертаюся до всіх нечуючих глядачів. Ющенко – наш президент. Не вірте виборчій комісії. Вони брешуть»».¹⁷⁰

Автор та активіст Філіп Янсі каже, що дії Дмитрук були мотивацією спільноти нечуючих людей діяти, обмінюючись інформацією з друзями, та поширювати новини, що надихнуло інших журналістів також казати правду.¹⁷¹

У регіонах по всій Україні тисячі громадян приєдналися до мирних акцій протесту, центром якого став Київ.¹⁷² Масштаби протестів та увага зовнішнього світу змусили владу погодитися на проведення «третього туру» виборів, переможцем у якому став Віктор Ющенко.

Пізніше, у листопаді 2013 р., багато українців пережили чергову кризу довіри, відчувши, що влада ігнорує їхні інтереси. Суспільство очікувало, що тодішній Президент Віктор Янукович підпише Угоду про асоціацію, закріплюючи співпрацю між Україною та ЄС, яку підтримувала більшість українців.¹⁷³ Коли стало зрозуміло, що Віктор Янукович не планував підписати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, намагаючись натомість укласти договір з Росією, люди постали перед вибором: погодитися з рішенням Януковича чи розпочати акції протесту? Їхня відповідь була негайна: багато людей оголосили протест у соцмережах, а інші зібралися на Майдані Незалежності в Києві. Окрім Києва, протести проходили в Івано-Франківську, Донецьку, Хмельницькому, Львові, Ужгороді, Луцьку та інших містах України. Соціальні мережі й ЗМІ назвали цей протест «Євромайданом» за хештегом, що використовувався для позначення

170 / Paul Quinn-Judge and Yuri Zarakhovich. "The Orange Revolution: Why the U.S. and Russia Care So Much about Ukraine's Disputed Election." Time. December 2, 2004.

171 / Philip Yancy. "One small voice can start a revolution." <https://storiesforpreaching.com/one-small-voice-can-start-a-revolution/>

172 / Andrew Wilson. "Ukraine's 'Orange Revolution' of 2004: The Paradoxes of Negotiation." Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present. Oxford University Press, 2009, p. 295–316

173 / "Euromaidan's Anniversary: The Revolution of Dignity in Flashback." <https://www.unian.info/politics/2254401-euromaidans-anniversary-the-revolution-of-dignity-in-flashback-photo-video.html>

169 / "Ukrainians Protest for Regime Change (Ukraine Without Kuchma), 2000-2003." <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/ukrainians-protest-regime-change-ukraine-without-kuchma-2000-2003>

відповідних записів. Незважаючи на те, що деякі представники опозиції приєдналися до протестувальників, визначальною відмінністю між Євромайданом і Помаранчевою революцією було те, що його організували не опозиційні політики чи ОГС.¹⁷⁴ Цього разу на протест вийшов народ: приблизно 70% демонстрантів не були пов'язані з якимись політичними партіями або ОГС.¹⁷⁵ Тисячі індивідуальних дій злилися у масовий рух.

Коли розпочався протест, Київський окружний адміністративний суд заборонив публічні заходи в центрі Києва до 7 січня 2014 р. Такі судові рішення, особливо щодо політичних дій, запланованих опозицією, були регулярними під час правління Януковича. Незважаючи на заборону суду, наступного дня число людей у Києві почало зростати, до вечора 22 листопада зібралося кілька тисяч. Протест почався мирно, але це тривало недовго. Конфлікт між протестувальниками та поліцією розпочався з брутального розгону демонстрації 30 листопада 2013 р. Із цього моменту протести перетворилися на боротьбу з корупцією у владі, зловживанням владою та порушеннями прав людини в Україні. Насильницьке протистояння досягло свого піку в середині лютого 2014 р. після багатьох спроб розігнати протест і призвело до вбивства понад 100 протестувальників («Небесна Сотня»). Зрештою Янукович підписав угоду, що врегульовувала політичну кризу, і втік із країни. Він був офіційно звільнений із посади Президента Верховною Радою 22 лютого 2014 р.

Протест частково завдячує своєю успішністю підтримці волонтерів. Велика кількість людей із різних верств суспільства допомагала прибирати й готувати їжу, жертвувала гроші, приносила харчі, одяг та інші речі, що могли знадобитися демонстрантам, які жили на Майдані.¹⁷⁶ Цей запал громадянської активності не згаснув і після Євромайдану. Російська агресія, яка почалася з окупації Криму та війни на Донбасі, посилила активність громадянського суспільства й залучення громадян, особливо серед волонтерів і волонтерських організацій. Багато українців продовжували жертвувати ресурси на армію та волонтерські ініціативи, які забезпечували підтримку армії, добровольчих батальйонів і цивільного населення, що постраждало від війни. Згідно з даними найбільшого українського банку, «ПриватБанку», який запустив спеціальну програму під-

тримки армії, у червні-вересні 2014 р. українці пожертвували на потреби армії понад 3,4 млн. гривень, середній вік осіб, що здійснювали внески, був 38-40 років.¹⁷⁷

ГРОМАДЯНСЬКА ДІЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

З цього розділу ви дізналися, як українські громадяни активно протестували проти влади та вказували владі на необхідність змін. Проте потенціал активного громадянства виходить далеко за межі основних урядових реформ на національному рівні й може бути потужним інструментом для здійснення змін на місцевому рівні. Це особливо важливо, оскільки це те середовище, у якому протікає щоденне життя більшості людей. Коли ви прочитаєте наведені нижче приклади, розгляньте такі питання.

- Які інструменти використовували громадяни для досягнення змін на місцевому рівні?
- Наскільки ефективними були ці дії?
- Чи діяли б ви так само?
- Чи є інші інструменти, якими також можна було б скористатися?

Незважаючи на радянське правління до переходу України до демократії, на сьогодні вже є багато яскравих прикладів участі громадян у суспільному й політичному житті. Наприклад, у Києві міська рада незаконно, без громадських слухань, продала надзвичайно вартісну ділянку зеленої зони приватній компанії для будівництва готельного комплексу з підземним і надземним паркінгом. До початку будівництва на місці з'явилося сміттєзвалище, обнесене залізним парканом. Під час акцій протесту на Майдані активісти розібрали огорожу на цьому місці та звели барикади. У подальшому волонтери очистили територію, облаштували сквер і створили дитячий майданчик.

177 / "Who Helps the Ukrainian Army: PrivatBank Infographics." <http://privatbank.ua/news/kto-pomogajet-armii-infografika-privatbanka/?&nomob=1>

174 / Sylvie Kauffmann. "Ukraine's Activists are Taking No Chances." The New York Times, 25 April 2014.

175 / "Democratic Initiatives Foundation, Maidan-December and Maidan-February: What has Changed." <http://www.dif.org.ua/en/publications/press-relizy/vidmchi-sho-zminilos.htm>.)

176 / Sylvie Kauffmann. "Ukraine's Activists are Taking No Chances." The New York Times, 25 April 2014.

Станом на березень 2016 р. територія, на якій розташований сквер, усе ще перебувала в приватній власності, хоча міський голова Володимир Кличко заявляв, що сквер «*повернуто громаді міста*». Така ситуація спонукала громадян подати петицію до Київської міської ради з вимогою «повернути сквер Небесної Сотні киянам». Ця петиція набрала необхідну кількість голосів усього за три дні. 1 грудня 2016 р. Господарський суд м. Києва скасував право власності приватних власників на земельну ділянку, на якій розташовано сквер Небесної Сотні, повернувши її у власність громади. Розгляд позову ще тривав, але врешті-решт суд відхилив скаргу представника забудовника.

Багато ініціатив було реалізовано на місцевому рівні для заохочення участі громадян по всій Україні. Одним із таких прикладів є проект у місті Тростянець (Сумська область), у результаті якого було створено понад 200 вуличних і будинкових комітетів. Пропозиції цих комітетів були включені до програми соціально-економічного розвитку та бюджету Тростянця. Місто також запустило електронну платформу «Відкрите місто» для участі громадськості у вирішенні місцевих проблем. Приймаючи цей новий інструмент, місцева влада змогла виконати 53% із 305 запитів щодо проблем у місті. Ще одна ініціатива передбачала, щоб голова будинкового або вуличного комітету перевіряв якість комунальних послуг перед здійсненням платежів за них.¹⁷⁸

Є й інші приклади програм, спрямованих на посилення громадянської активності на місцевому рівні. Наприклад, у Закарпатській області місцеві органи влади вдосконалили свої веб-сайти для покращення доступу до публічної інформації; у Херсоні новий метод проведення громадських слухань, що включав театралізований перформанс, покращив співпрацю між державними чиновниками, громадою, науковцями та представниками театральної сфери; у м. Українка (Київська область) моніторинг діяльності місцевої влади сприяв змінам у наданні адміністративних послуг, включаючи впровадження електронного модуля відкритої реєстрації заяв про прийом до дитячих садків; а в м. Славутич (Київська область) активність громадськості в питаннях житлово-комунального господарства забезпечила створення системи прозорості й доступності оновленої інформації про міський бюджет на утримання будівель та інших об'єктів.¹⁷⁹

ВИКЛИКИ

Попри наявність значної кількості інструментів громадянської участі в процесі прийняття рішень і впливу на процеси на національному та місцевому рівнях, громадяни в Україні залишаються досить пасивними. У 2016 р., під час дослідження громадянської активності та ставлення громадян 65% респондентів в Україні заявили, що не вважають себе активними громадянами.¹⁸⁰ Дослідження також розглядало такі показники громадянської активності, як бажання брати участь у волонтерській діяльності та/або брати участь у громадській діяльності. 23% опитаних українців заявили, що мають досвід волонтерства. Найпопулярнішим видом волонтерської роботи були весняні суботники з прибирання та ініціативи з вирішення проблем громади, такі як очищення зливової каналізації, ремонт освітлення, реконструкція громадського транспорту й фарбування лавок.

Респондентам ставили питання щодо їхньої готовності вжити заходів та/або організуватися для участі в громадській діяльності. Ці дані потім проаналізували та згрупували в чотири «типи» груп населення: потенційно активні, пасивні, активні та активісти нового покоління.

Потенційно активний. До цієї групи належать 40% респондентів, що робить її найбільш численною. Особливості цієї групи: 84% заявили, що вони б протистояли спорудженню шкідливого промислового підприємства на території своєї громади через участь у колективних заходах, збір грошової допомоги, а 100% могли б легко приєднатися до заходів із благоустрою. Проте представників цієї групи не цікавить участь в організації заходів.

Пасивний. До цієї групи віднесено 33% респондентів. «Пасивні» респонденти мають низьку мотивацію до участі в громадській діяльності, а тим більше до організації заходів у рамках такої діяльності. Лише 16% респондентів із цієї групи заявили, що протистоятимуть спорудженню шкідливого промислового підприємства в їхній громаді через участь у колективних діях.

Активний. 18% респондентів можна назвати «активними громадянами». Із цієї групи 58% заявили, що протистоятимуть спорудженню

¹⁷⁸ / “Democratic Governance, Human Rights and Civil Society Development.” <http://dhrp.org.ua/en/news/547-20141103-en>

¹⁷⁹ / Там само.

¹⁸⁰ / “Civic Literacy in Ukraine, Moldova and Belarus.” Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) for the UN Development Programme in Ukraine (UNDP). 2016.

шкідливого промислового підприємства у своїй громаді через участь у колективних діях, а 73% заявили про готовність організувати спротив спорудженню шкідливого промислового підприємства в їхній громаді.

Активісти нового покоління. Це - найменша група, куди потрапили всього 8% респондентів. 71% респондентів цієї групи заявили, що протистоять спорудженню шкідливого промислового підприємства у своїй громаді через участь у колективних діях, а 35% заявили про готовність організувати протидію такому підприємству в їхній громаді. Інші цікаві особливості цієї групи – високий рівень активності в Інтернеті, причому 94% повідомляють, що обговорюють місцеві новини в Інтернеті, 87% респондентів реагують на заходи та події, про які вони дізналися з Інтернету, а 56% самі поширювали інформацію про місцеві новини та події. Серед респондентів цієї групи також високий рівень готовності до участі в демонстраціях, протестах і петиціях (47%), а також у міжнародних/глобальних акціях (43%).

У дослідженні також було розглянуто, наскільки люди відчувають, що вони можуть впливати на життя своєї громади чи країни, а також питання методів, які сприймаються респондентами як такі, що найбільш або найменш потенційно здатні бути інструментами впливу. Підсумок відповідей на ці питання викликають занепокоєння: лише 17% респондентів вважають, що можуть впливати на прийняття рішень у своїй громаді, і лише 8% вважають, що вони впливають на рішення національних органів. Респонденти зазначили, що місцеві й парламентські вибори є найвпливовішими інструментами, якими вони могли б скористатися, тоді як менше ніж 20% респондентів вважали дієвими інші методи, у тому числі мирні акції протесту, громадські слухання та звернення до органів влади.

ВПРАВА 4

АНАЛІЗ ДАНИХ

Ретельно ознайомтеся з інформацією щодо стану політичної та громадянської активності в Україні, наведеною вище, та дайте відповіді на наведені нижче запитання.

1. Про що свідчить аналіз цих даних в контексті сучасного стану громадянської активності в Україні?

2. Які дії ви вважаєте необхідними для посилення участі громадян України?

У ще одному дослідженні 2015 р. щодо громадянської участі в Україні наводяться дані про рівень активності та причин недостатньої активності громадян. Вибірка дослідження охоплювала 2000 дорослих громадян із 20 міст України (міста були обрані таким чином, щоб забезпечити розмаїття за географічним розташуванням, чисельністю населення й адміністративним статусом). Респондентів запитували, чи брали вони участь у різних політичних заходах минулого року, і голосування на виборах виявилось найчастіше згадуваною формою громадянської діяльності. Серед інших поширених форм – зустрічі з представниками міської ради, участь у зборах громадян за місцем проживання та публічні зустрічі з міським головою. На рисунку 9¹⁸¹ показані рівні участі в різних видах заходів, доступних для окремих осіб. Більше ніж 60% осіб повідомили, що вони не брали участі в жодному з перелічених заходів, і менше 10% заявили, що брали участь у чотирьох або більше видах активності.

Респонденти назвали низку причин, чому вони не були більш активними: перш за все, це брак довіри до державних інституцій та інститутів влади в цілому. Крім того, дві третини респондентів переконані, що вони не мають жодного впливу на процеси, покладені в основу рішень, що приймаються на місцевому рівні. Лише 20% вважають, що вони мають певний мінімальний вплив, 6% стверджують, що вони мають певний вплив, і лише 1% претендує на суттєвий вплив. Коли людей попросили вказати, що саме вони вважали найбільшими перешкодами для впливу на процеси урядування, найчастіше згадувались такі чинники:

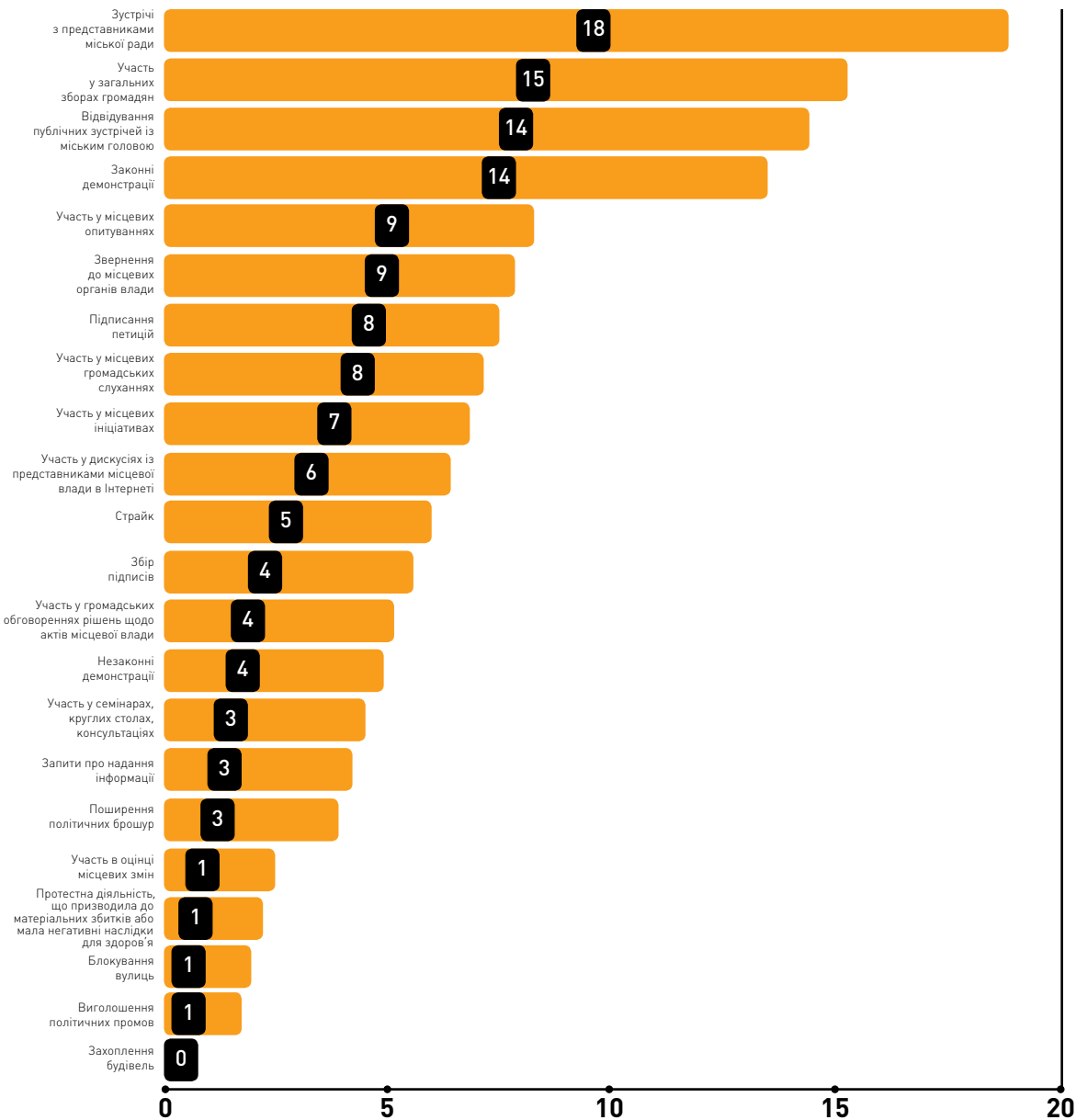
- мої зусилля не матимуть сенсу (36%);
- нестача часу (16%);
- недосконале законодавство (15%);
- недостатня обізнаність із законодавством (12%);
- не зацікавлений у цьому (11%);
- погрози чи спротив із боку органів влади (7%);
- відсутність однодумців (5%).

181 / Aadne Aasland and Oleksii Lyska. "Local Democracy in Ukrainian Cities: Civic Participation and Responsiveness of Local Authorities." *Post-Soviet Affairs*, 32:2, 2016. p. 152-175. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2015.1037072>

Рисунок 14:

Відсоток респондентів, що брали участь у різних видах політичної активності протягом останніх 12 місяців*

у відсотках

* Дослідження проводилося у липні 2014 р.; n = 1970; відповіді «не знаю» та «відмовився відповідати» [відрізняються залежно від питання] не враховувалися.

Інша проблема полягає в тому, що багато державних інституцій не використовують механізми більш повного залучення громадян до вирішення місцевих проблем. Як наслідок, зберігаються проблеми в розвитку демократії, пов'язані з низьким рівнем відкритості, прозорості та реагування з боку органів влади, браком доступу громадськості до адміністративних процесів, відсутністю ефективного діалогу між владою й людьми та централізованістю системи урядування.¹⁸² Актуальними є й такі чинники, як недостатній рівень громадянської освіти та слабе почуття відповідальності за власне місто, село чи громаду. Низький рівень громадянської активності серед населення України негативно впливає на вирішення суспільних питань і проблем місцевого та національного значення, а отже, затримує розвиток справжньої демократії в Україні.

З метою посилення взаємодії та впливу громадян на інститути влади та свої громади необхідно підвищити рівень обізнаності громадян щодо їхніх прав та обов'язків як учасників демократичного суспільства, а також ознайомити їх з інструментами участі в урядуванні.

Такі курси, як цей, можуть відігравати важливу роль у цьому процесі. Громадяни повинні бути підготовлені й здатні відстоювати свої інтереси та права інших людей. Вони повинні бути готові інформувати своїх друзів, родину та інших людей стосовно значущих проблем, які постають перед громадою й нацією. Важливо також, щоб люди в Україні боролися проти корупції. Ця боротьба частково й полягає в тому, щоб стежити за поведінкою публічних службовців і притягувати їх до відповідальності перед законом, змушувати бути підзвітними виборцям, чії інтереси та побажання вони повинні задовольняти. Зменшення корупції, зокрема, передбачає утримання від певних дій, наприклад, не давати хабарі, навіть якщо така практика вважається нормальною. Захист того, що є правильним, або захист верховенства права не завжди даються легко, а без громадян, які готові взяти на себе цю відповідальність, навряд чи варто очікувати настання справжніх і стійких змін у суспільстві. Те, як ви застосуєте знання та досвід, набуті в цьому курсі, визначатиме, якими громадянами ви будете і яку роль відіграватимете в розвитку демократії в країні. Вестгаймер і Кан описали три типи громадян: особисто відповідальний громадянин, громадянин-учасник та громадянин, орієнтований на справедливість. До якого типу ви могли б віднести себе у цей момент? Яким громадянином ви хочете стати?

182 / Там само.

ВПРАВА 5

ЯКІ ЗАХОДИ Я ВЖИВАТИМУ?

Це - заключне завдання цього розділу. Поміркуйте над усім опрацьованим матеріалом і запитайте себе, як можна застосувати ці знання. Розглянемо такі питання.

1. Чи є в моїй громаді проблеми, які, на мою думку, потребують вирішення?
2. Які інструменти з-поміж тих, про які я знаю, доступні мені для вирішення проблем у співпраці з іншими людьми та з органами влади?
3. Яку інформацію мені ще потрібно отримати, щоб ефективно вирішити цю проблему?
4. Що я хочу зробити, щоб досягти змін, які стосуються цієї проблеми?

« Якщо йдеться про свободу та рівність, які, на думку декого, переважно існують за демократії, то їх було б можливо втілити в найкращий спосіб, якби кожен громадянин всіма силами брав участь в управлінні ».

Аристотель,
«Політика»

ВИСНОВОК

У цьому підручнику розкрито принципи урядування, зміст прав людини, зобов'язання держави перед громадянами, роль громадянського суспільства та громадян у забезпеченні та розвитку демократії, інструменти покращення стану справ на місцях, тобто в місцевій громаді. Звичайно, самих лише знань недостатньо. Дослідники демократії сходяться в тому, що для того, щоб суспільство справді розвивало й підтримувало демократичний режим, громадяни повинні володіти певними навичками, а на додачу до цього має існувати культура демократії. Успішна демократія потребує активної участі інформованих громадян. Індивіди повинні вживати заходів для захисту своїх власних прав та інтересів, але вони також повинні прагнути до спільного блага, захищаючи права людини для всіх.

Важливо розуміти, що формування демократичної системи врядування не є гарантією процвітання демократії. Історія показала, що в періоди соціальної, економічної чи політичної кризи ті країни, які не мають міцної культури демократії, зазнають більшого ризику занепаду «демократичних інституцій». Проте демократичні країни з більшою ймовірністю подолають кризу, якщо в них сформована відданість демократичним ідеалам, таким як верховенство права, захист прав людини, рівність громадян і посадовців, прозорість діяльності владних інституцій.

Новітня історія України засвідчила, що шлях до демократії може бути складним, але ці події також загартували громадян, які готові повставати за свої інтереси, вимагати підзвітності влади та демократичних реформ. Метою цього підручника та курсу загалом є надання вам, майбутньому України, знань і досвіду, необхідних для ефективної участі як демократичних громадян у суспільних процесах. Ваша роль ніколи не буде пасивною. Натомість, ви прагнутимете вкладати в ці процеси роботу розуму та завзятість серця, вірячи у вирішальну роль, яку кожен громадянин відіграє в підтримці й забезпеченні якості демократії в Україні.

**ПОСИЛАННЯ
Й ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА**

Українською:

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>

1. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
2. Закон України «Про громадські об'єднання». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
3. Закон України «Про доступ до публічної інформації». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
4. «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права». Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043
5. «Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок». Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР. http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_207
6. «Конвенція про права осіб з інвалідністю». Ратифіковано Верховною Радою України. http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
7. «Європейська конвенція про права людини». Ратифіковано Верховною Радою України. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. «Права людини в Україні – 2017. Доповідь правозахисних організацій». Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2018 р. https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Preview_HumanRight2017-UKR-A46.pdf
9. «Аналітичний звіт щодо запровадження інституту конституційної скарги». Центр політико-правових реформ (ЦПР), 2018. http://pravo.org.ua/ua/about/books/report_complaint/

10. «Інструменти впливу громадян на місцеву владу». Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), 2017. <http://ucipr.org.ua/public-docs/Instruments.pdf>
11. «Контроль за владою — практичні інструменти». Міжнародний республіканський інститут (IRI), 2017. <https://www.iri.org.ua/sites/default/files/resources/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D1%8E%20%E2%80%94%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8.pdf>
12. «Права людини та місцева демократія». Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2017. <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/book-3.pdf>
13. «Роль громадськості у покращенні якості адміністративних послуг». Центр політико-правових реформ (ЦППР), 2017. http://pravo.org.ua/ua/about/books/role_of_community/
14. «Громадськість і органи правопорядку: контроль, моніторинг, співпраця». Центр політико-правових реформ (ЦППР), 2017. http://pravo.org.ua/ua/about/books/society_law/
15. «Бюджетний процес». Програма USAID РАДА, Інтерньюз-Україна, 2017. <http://radaprogram.org/videomaterials/byudzhethnyu-proces>
16. «Розумійте свій Парламент і контролюйте його». Програма USAID РАДА, Інтерньюз-Україна, 2017. <http://radaprogram.org/videomaterials/rozumiyte-sviy-parlament-i-kontrolyuyte-yogo-funkciyi-verhovnoyi-rady>
17. «Звернення до народного депутата України». Програма USAID РАДА, Інтерньюз-Україна, 2017. <http://radaprogram.org/videomaterials/zvernennya-do-narodnogo-deputata-ukrayiny>
18. «Внутрішньо переміщені особи та участь у виборах: короткий огляд». Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), 2016. http://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_idps_and_electoral_participation_2016-11-14-ukrainian.pdf
19. «Референдум: досвід України та європейські стандарти». Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), Центр політико-правових реформ (ЦППР), 2016. http://pravo.org.ua/ua/about/books/Referendum_ukraine_europe/
20. «Громадянське суспільство і політика». Міжнародний республіканський інститут (IRI), 2016. https://www.iri.org.ua/sites/default/files/resources/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5%20%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D1%96%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_1.pdf
21. «Виконавча влада (теоретичний і конституційний аспекти)». Центр політико-правових реформ (ЦППР), 2016. http://pravo.org.ua/ua/about/books/executive_authority/
22. «Громадянська обізнаність в Україні, Молдові та Білорусі». Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН), 2016 р.
23. Антонович М. «Україна в міжнародній системі захисту прав людини». Київ, 2000.
24. Попович М. «Громадянське суспільство України». День, 1999. <http://incognita.day.kiev.ua/gromadyanske-suspilstvo-ukrayini.html>
25. Онлайн-курсу з громадянської освіти. Prometheus. <https://prometheus.org.ua/civileducation/>
26. Онлайн-курсу з громадянської освіти. Відкритий Університет Майдану. <https://vumonline.ua/courses/>

Англійською:

1. "The Universal Declaration of Human Rights (UDHR)." United Nations. https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf
2. "Convention on the Rights of the Child." United Nations. <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf>
3. "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women." United Nations. [http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20\(English\).pdf](http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20(English).pdf)
4. "Convention on the Rights of Persons with Disabilities." United Nations. <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
5. "European Convention on Human Rights." Council of Europe. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
6. "Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence." Council of Europe. <https://rm.coe.int/168008482e>
7. "Framework Convention for the Protection of National Minorities." Council of Europe. <https://rm.coe.int/16800c10cf>
8. "Internally Displaced Persons and Electoral Participation: A Brief Overview." International Foundation for Electoral Systems (IFES), 2016. <http://www.ifes.org/sites/default/files/idps-electoral-participation-october-2016.pdf>
9. William Young. "Civic Virtue and Western Civilization." National Association of Scholars, December 1, 2011. https://www.nas.org/articles/civic_virtue_and_western_civilization
10. "Concluding Observations: Ukraine." UNICEF, 2011. www.unicef.org/ukraine/UN_CRC_ConcludingObservations_Ukr.pdf
11. "Decision-Making in Times of Injustice." Facing History and Ourselves Foundation, Inc. 2009.
12. "Questions & Answers, European Court of Human Rights." Secretariat of the European Court of Human Rights. Tbilisi, 2009.
13. Russell J. Dalton. "Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation Political Studies." 2008.
14. William Galston. "Pluralism and Civic Virtue." *Social Theory and Practice*. Vol. 33, No. 4, October 2007.
15. I.B. Tauris. "Black Sea Politics: Political Culture and Civil Society in an Unstable Region." 2005.
16. Westheimer & Kahne "What Kind of Citizen. The Politics of Educating for Democracy" *American Educational Research Journal*, 2004.
17. "What Is International Humanitarian Law?" International Committee of the Red Cross, 2004. www.icrc.org/eng/assets/files/other/what_is_ihl.pdf
18. Larry Diamond. "What Civil Society Can Do to Reform, Deepen, and Improve Democracy." Tokyo, June 12-13, 2001. <https://web.stanford.edu/~ldiamond/papers/civJap.pdf>
19. Martti Siisiäinen. "Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs. Putnam." Trinity College, Dublin, Ireland July 5-8, 2000. <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/7661/siisiainen.pdf>
20. Robert Putnam. "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community." Simon & Schuster Paperbacks, New York, 2000.
21. Francis Fukuyama. "Social Capital and Civil Society." IMF Conference on Second Generation Reforms, October 1, 1999. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
22. "How Can Citizens Participate?" *We the People: The Citizen & the Constitution*, 2nd Edition. The Center for Civic Education, 1998. <http://www.civiced.org/resources/curriculum/lesson-plans/456-how-can-citizens-participate>
23. Francis Fukuyama. "Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity." New York: Free Press. 1995.

24. Iris Marion Young. "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship." In Beiner, R. (Ed.) *Theorizing Citizenship*. Albany, New York, 1995.
25. Larry Diamond. "Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation." *Journal of Democracy*, 5(3). 1994.
26. Robert Putnam. "How to Make Democracy Work – Civil Traditions in Contemporary Italy." Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1993.
27. Sherry R. Arnstein. "A Ladder of Citizen Participation." *JAIP*, Vol. 35, No. 4, July 1969.
28. Gabriel Almond and Sidney Verba. "The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations." Sage Publications, Inc. 1963.

ПІДРУЧНИК КУРСУ

ДЕМОКРАТІЯ:

від теорії

до практики